

TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI ÉVKÖNYV

2006–2008

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET
BUDAPEST, 2008

KIADJA A
KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETE

SZERKESZTŐK:

FARAGÓ TAMÁS
ÓRI PÉTER

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ
VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

A BORÍTÓT TERVEZTE:
SZIGLIGETI MÁRIA

ISSN 1586–2631

YEARBOOK OF HISTORICAL DEMOGRAPHY
HUNGARIAN CENTRAL STATISTICAL OFFICE
DEMOGRAPHIC RESEARCH INSTITUTE

EDITORS:
Tamás Faragó
Péter Óri

EDITORIAL OFFICE:
H-1024 Buday László 1–3. Budapest, Hungary
Telephone: 345-6449
Fax: 345-1115
E-mail: nki@demografia.hu

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Faragó Tamás: A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története. I. A kezdetektől 1945-ig	5
Óri Péter: A háztartások struktúrája a 18. század végi Magyarországon. Elemzési kísérlet	41
Faragó Tamás: Demográfia és öröklési rendszer a Kárpát-medencében az első világháború előtt	81
Pakot Levente: Népesedési folyamatok és a demográfiai viselkedés kistérségi mintái. Udvarhely vármegye a 19. század végén, 20. század elején	123

KÖZLEMÉNY

György-Dávid Anita: Nagybajom népesedéstörténetének vázlata (1783–1949)	157

ARCHÍVUM

Dobrovits Sándor: Magyarország értelmiségi népessége	211

ISMERTETÉSEK

Benda Gyula: <i>Társadalomtörténeti tanulmányok</i> . Osiris, Budapest, 2006. (Pakot Levente)	255
Tommy Bengtsson – Cameron Campbell – James Z. Lee et al.: <i>Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900</i> . (Ostromlott élet. Halandóság és életszínvonal Európában és Ázsiában, 1700–1900.) The MIT Press, Cambridge, Mass. – London, 2004. (Óri Péter)	263

SZERZŐK JEGYZÉKE	271

CONTENTS

STUDIES

Tamás Faragó: A brief account on the historical demographic research in Hungary. I. From the beginnings to 1945	5
Péter Óri: Household structure in Hungary at the end of the 18 th century. An attempt at analysis	41
Tamás Faragó: Demography and inheritance system in the Carpathian basin before World War I	81
Levente Pakot: The regional patterns of demographic development and behaviour. County Udvarhely at the end of the 19 th and at the beginning of the 20 th century.....	123

ARTICLE

Anita György-Dávid: A brief account on the population history of Nagybjom (1783–1949)	157

ARCHIVES

Sándor Dobrovits: The population of intellectuals in Hungary	211

REVIEWS

Gyula Benda: <i>Társadalomtörténeti tanulmányok</i> . (Studies on Social History.) Osiris, Budapest, 2006. (Levente Pakot)	255
Tommy Bengtsson – Cameron Campbell – James Z. Lee et al.: <i>Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900</i> . The MIT Press, Cambridge, Mass. – London, 2004. (Péter Óri)	263

LIST OF THE AUTHORS	271

**A MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KUTATÁS
VÁZLATOS TÖRTÉNETE
I. A KEZDETEKTŐL 1945-IG***

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

Egy szakterület historiográfiájáról írni (még inkább megírásával próbálkozni) nem tűnik hálás témának. Ha az erre vállalkozó megpróbál túllépni az egyszerű leíráson, és a különböző időszakok fő kutatási témáira, valamint az egykorú szerzők által vitatott legfontosabb kérdésekre összpontosítja figyelmét, akkor könnyen pórul járhat. Vannak ugyanis olyan korszakok, és vannak olyan szakterületek, melyek kisszámú művelői kevés témával foglalkoznak. Az elvekben teljes az egyetértés, nincs „másképp gondolkodás”, nincs vita, így egy messze tűnt korszak jórészt ismeretlen, illetve elfeledett, ma már kissé szokatlan módon fogalmazó szerzőinek és műveinek bemutatása a kései olvasó számára könnyen érdektelenségbe fulladhat. Elképzelhető ugyanakkor, hogy a tárgyalt korszak csekély számú kutatója nem gondolkodik ugyan egyformán, ám de egymásról tudomást alig véve párhuzamosan, mintegy külön dimenzióban él és dolgozik egymás mellett. Ekkor sincs vita, itt sincs sok keresnivalója a problémaérzékeny historiográfusnak avagy az érdekességekre vágyó olvasónak. (A hazai történeti demográfiai kutatás különböző korszakokban alighanem mindkét helyzetet megtapasztalta, és végül mintha ennek valamiféle vegyülékévé – néhány fős homogén csoportok szigetvilágává – vált volna.)

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az említett kutatási korszakokat alighanem olyan olvasóközönség számára kell bemutatnunk, amely reményeink szerint a szóban forgó szakterület iránt ugyan jó szándékú érdeklődést tanúsít, de mélyebben nem ásta bele magát annak forrásaiba, fogalomrendszerébe, módszertanába. Az sincs kizárva, hogy nemcsak a legfontosabb korábbi kutatások

* Eredetileg a *Social History* című társadalomtörténeti folyóirat magyar különszáma számára készített (de végül ott terjedelmi és fordítási problémák miatt nem közölt) áttekintés hazai olvasók számára átalakított és kibővített változata. A tanulmány háttérét jelentő kutatás az azóta sajnos megszűnt MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport „A Kárpát-medence hosszú távú népességfejlődése” című projektje keretében az MTA támogatásával folyt.

eredményeiről – ezek ma már nem mindig könnyen hozzáférhetők – nem rendelkezik behatóbb ismeretekkel, hanem az egész azt övező világ sem ismerős számára. Vagyis nemcsak a szerzőket és írásaikat, hanem működésük és műveik környezetét, háttérét, összefüggéseit (a kontextust) sem ismeri. Elképzelhető tehát, hogy nem elég a fő problémákra és eredményekre összpontosítanunk, hanem az alapfogalmaktól elindulva a mindenkori kutatási problémákon át kell az olvasónak bemutatnunk az alkotókat körülvevő légkört, az egykorú világot, miközben valamilyen sorrendben megismertetjük őt a fontosnak tekinthető szerzőkkel és művekkel is. Ebben az esetben viszont a historiográfus – lehet, hogy nem minden alap nélkül – dolgozatának leíró jellege miatt „kapja meg a magát” az ifjabb és idősebb teoretikusoktól.

Bár nincsenek igazán öngyilkos hajlamaink, mi mégis inkább az utóbbi megoldást választottuk. Egyrészt e sorok írója sok tapasztalt, átélt, illetve ma már nem élő „elődöktől” hallott információ birtokában van, amelyeknek legalább egy részét kötelességének érzi nyilvánosságra hozni – Bolgár Dániel szövegének parafrázisával élve –, hogy megírhasa saját tudománya mítoszáét,¹ másrészt abban reménykedik, hogy amennyiben bizonyos ismeretek legalább egy kisszámú közönség körében már biztonsággal adótnak vehetők, akkor talán majd nagyobb súlyt kaphatnak az elvi viták is.

Talán illő végül azt az impulzust is megemlítenünk, amely Kövér Györgytől ered. Ő buzdított arra, hogy a magyar történeti demográfia historiográfiájába bonyolódjunk, amikor szóvá tette, hogy a „Bevezetés a társadalomtörténetbe” című kézikönyvben megjelent, a történeti demográfiát röviden összefoglaló írásunkban alig-alig tértünk ki a hazai kutatásokra. Amellett, hogy a megjegyzés talált, hatott, utólag be kell vallanunk, e hiánynak két oka is volt. Már akkor motoszkált bennünk a gondolat, hogy – legalább vázlatosan – össze kellene foglalnunk a hazai történeti demográfiai kutatások történetét, anélkül, hogy azzal a kézikönyv korlátozott terjedelmű szövegét terheljünk. Másrészt pedig,

¹ E sorok írója „mítoszépítése” során valóban nem részahalmazként képzei el a történeti demográfiát a társadalomtörténet nagy kupacában, hanem maradna annál a köztes értelmezésnél, amelyre még évekkel ezelőtt tett kísérletet a „Bevezetés a társadalomtörténetbe” című kézikönyvben megjelent írásában (Faragó 2006). Mint azt az alábbiakban bemutatni próbáljuk, a történeti demográfia nem – az egyébként a 19. század utolsó harmadában még alig létezett – társadalomtörténetből „pattant ki”, művelői jelentős részben nem is történészként indultak, írásaik jó része nem történeti periodikákban jelent meg, a szakterület forrásai ritkán, módszerei még ritkábban azonosak a társadalomtörténetével. Természetesen kutatási területünknek sem szerepe, sem produkciójának mérete, sem résztvevőinek száma nem mérhető össze a társadalomtörténetével, de a történeti demográfia autonómiájára és területek közötti „lebegő” helyzetére vonatkozó véleményünket fenntartjuk. Hogy ezt képszerűbben jellemezzük: művelője legalább akkora élvezettel olvashatja az 1720. évi dél-franciaországi pestis áldozatainak végzett DNS vizsgálatok eredményeit, mint az 1880-as évek tisztaeszlári családjairól szóló tudósításokat. Egyébként is – talán kissé maradi módon – úgy gondoljuk, hogy inkább rendszerekben kell gondolkodnunk, nem tudományos hierarchiákban. (Vö. Bolgár 2006. 284–285.)

amikor a bevezető megírása előtt utoljára áttekintettünk a nemzetközi szakirodalmat, valahogy szegényesnek tünk a megvalósult hazai eredmények ahhoz, hogy az említett szövegben nagyobb teret kapjanak. (Lehet, hogy szokás szerint túlzottan kritikusan álltunk hozzá saját szakmánkhöz.)

Az alábbiakban tehát a hazai történeti demográfia főbb – vagyis általunk annak vélt – fogalmi kérdéseit, valamint e kutatási, avagy tudományterület történetét kíséreljük meg röviden összefoglalni. Ide kívánkozik két megjegyzés:

- 1) a fogalmi körvonalak megrajzolását okvetlenül szükségesnek látjuk annak érdekében, hogy az olvasó velünk együtt tudjon gondolkodni (ami persze nem jelent szükségszerűen egyetértést);
- 2) úgy véljük, hogy az itt bemutatott történetnek, amely nagyjából másfél évszázaddal ezelőtt kezdődött, esetenként van, vagy lehet a mának szóló tanulsága (vagy ha úgy tetszik, parabola-jellege) is.

2. Fogalmi kérdések

A történeti demográfiai kutatás tartalmi meghatározásával nem kívánunk foglalkozni, erre vonatkozólag a hivatkozott kézikönyvben megjelent írásunkat ajánljuk az olvasó figyelmébe. Mielőtt a magyarországi történeti demográfia historiográfiájának, eredményeinek és hiányosságainak felvázolásába kezdenénk, szükségesnek látjuk azonban az e tudományterület művelését meghatározó alapvető feltételek – a kutatás területi és kronológiai határai, valamint a legfontosabb forrástípusok – kialakulásának és változásainak rövid bemutatását az olvasó számára.

Ami a magyar történeti demográfia által vizsgált népesség területi elhelyezkedését illeti, ott alapjában két egymást követő történettel lehet és kell számolnunk. A középkortól kezdődően egészen az első világháború végéig (pontosabban szólva hivatalosan az 1920. évi trianoni békeszerződés életbelépéséig, a valóságban azonban inkább csak 1918 végéig – 1919 elejéig, a tényleges megszállásokig) ez a terület magában foglalja a történeti Magyar Királyságot (az egykorú kifejezés szerint a Magyar Szent Korona országait), vagyis az egész, tágabb értelemben vett Kárpát-medencét.² Ennek a területi megközelítésnek két

² Természetesen ez a területi keret többféleképpen is értelmezhető. Vannak olyan kutatások, különösen a középkorászok körében, melyek a vizsgálandó területnek a mindenkori magyar királyságot tekintik, vagyis beleértik a Kárpát-medencén lényegileg kívül eső Horvátországot (Dalmáciával együtt), sőt az átmenetileg létrehozott bánságokat is, mások viszont az utóbbiak nélküli, szűkebb értelemben (hol Erdéllyel, hol a nélkül) vett történeti Magyarország társadalmát és népességét tartják a meghatározó vizsgálati terepnek. Mindkét (vagy mindhárom) területi megközelítés mellett hozhatók fel érvek. A magunk részéről – hangsúlyozottan eltekintve a 20. századi politikai határvonalak és állam(át)alakulások történéseitől – a Horvátországgal és Erdéllyel együtt értendő (de Dalmácia és a bánságok nélküli) nagyobb terület vizsgálatát tartjuk indokoltnak. A közigazgatás-történeti érveken túlmenően

fontos előnye és két elgondolkodtató hátránya van. Legfontosabb előnye abban áll, hogy a fenti megközelítés pontosan megfelel annak a területi keretnek, amelyen belül a Kárpát-medence népességének társadalmi és népességi folyamatai a középkortól kezdve egészen a 20. század elejéig lezajlottak. Sem a halandóság – gondolva elsősorban a hagyományos világ demográfiai katasztrófáira – sem a vándormozgalmak, sem a települési és urbanizációs folyamatok (melyeknek szintén igen fontos demográfiai vonatkozásai voltak és vannak) vizsgálata és megértése nem igazán lehetséges akkor, ha mindezeket egy, a 20. századból visszavetített – és a korábbi korokban ténylegesen nem létezett, illetve nem működő – területi rendszerben próbáljuk elhelyezni. Csak akkor kaphatunk mindezeokról reális képet, ha a Kárpát-medence népességének és társadalmának szerkezetét, mozgását, változását a maga korabeli egységében próbáljuk szemlélni.³

ezt erősíti az a szempont is, hogy így a demográfiai elemzés lehetőségei a nagyobb adatállományok és a kontrasztosabb jelenségek és folyamatok következtében lényegesen jobbak, mint a kisebb és homogénebb, úgynevezett szűkebb értelemben vett történeti Magyarország esetében. (Ráadásul a szomszédos országbeli kollegák kutatásainak is segítségére lehetünk, ha a magyarországi központi források között megbújó, Horvátországra, illetve Erdélyre vonatkozó adatokat elemzés tárgyává tesszük, ahelyett, hogy politikai vagy teoretikus megfontolásokból félretennénk azokat.)

³ Nem mellékes szempont, hogy az egykorú adatgyűjtések és adatszolgáltatások is ebben a keretben történtek, és jelentős részük csak e területi szerkezetben hasznosítható. Mindebből következően véleményünk szerint az olyan – egyébként a nemzetközi kutatásban széles körben populárisra vált – kísérleteket, mint amelyeket Colin McEvedy és Richard Jones (1978) néhány évtizeddel korábban végzett a népességfejlődés világszintű rekonstruálására, szakmailag teljesen elhibáztottnak tartjuk. Lehet, hogy van némi praktikus hasznuk a középiskolai oktatásban, ténylegesen azonban kevésbé segítenek a hosszú távú népességi folyamatok valódi megértésében. Ennek fő okát abban látjuk, hogy a népességszerkezet és a népességi folyamatok sok energiát kívánó valós rekonstruálása helyett elsősorban a 20. századból visszavetített területekre vonatkozó szubjektív, gyakran forrásokkal igazán alá nem támasztható mesterséges népességszám-adatsorokat hoztak létre, és ezekre alapozva állítottak fel elképzelt népességfejlődési trendeket a világ országaira nézve az elmúlt 2000–2500 évre vonatkozóan. Lehet, hogy e trendek a világ egészére, s talán egyes földrészekre is elfogadhatónak tekinthetők, országos, illetve regionális szinten azonban véleményünk szerint nagyrészt használhatatlanok, sőt esetenként kifejezetten megtévesztők.

Forrás: A KSH térképe után (Népszámlálás 1920. VI.).

1. térkép

*A Magyar Királyság és az utódállamok államhatárai a trianoni béke szerint
(az 1920 előtti megyehatárokkal együtt)*

Raadásul az ebben a szerkezetben lefolytatott népszénelgi vizsgálatok – ez a másodík előny – mintegy a demográfiai elemzés történelmi laboratóriumává⁴ tehetik a Kárpát-medencét, mivel forrásanyaga az európai államokban megszokottnál jóval szélesebb összehasonlítások lehetőségét kínálja fel bármely kutató számára.⁵ Ehhez képest szakmai értelemben kisebb jelentőségűek – a napi gya-

⁴ A laboratórium szóval két jelenségre kívánunk utalni: egyrészt az összehasonlító kutatások említett kiváló lehetőségére, másrészt arra a tényre, hogy a Kárpát-medence hegyvidéki övezetében számos olyan területet találunk, melyek népessége a 19. század végén még majdnem teljesen a hagyományos demográfiai rendszer (és a hagyományos gazdálkodás) világában élt, ugyanakkor állapotát egy, a korabeli viszonyok között fejletnek nevezhető statisztikai rendszer rögzítette. Utóbbi ritkaságnak tekinthető. A modern statisztikai rendszerek ugyanis vagy később, a hagyományos demográfiai rendszer nagymértékű eróziójának időszakában jönnek létre (Nyugat-Európa, Észak-Amerika, Ausztrália), vagy adatgyűjtéseik nem, vagy alig érik el a 19. század közepén-végén a még a demográfiai átmenet előtti állapotban élő társadalmakat. (Ide sorolható az Európán kívüli területek – a volt gyarmatvilág – túlnyomó része. Talán csak Brit Indiát tekinthetjük ez alól kivételnek.)

⁵ A tágabban értelmezett Kárpát-medence több kisebb részterület mellett tartalmazza az Európai Unió két mostani tagja (Magyarország és Szlovákia) és egy tagjelöltje (Horvátor-

korlatban azonban néha nehezen átléphetők – azok a hátrányok, melyek egyrészt abból adódnak, hogy az elemzendő források több állam és több levéltári rendszer között oszlanak meg, másrészt abból következnek, hogy az utolsó, több mint 80 év vonatkozó tudományos eredményei már csak számos idegen nyelv használata révén ismerhetők meg. A korábbi források használatához szükséges latin, német és magyar többé már nem elegendő ehhez.

A másik területi megközelítés, avagy a másik történet, amely szerint a magyar történeti demográfiának vizsgáldnia kell, az 1920-tól létező mai magyarországi terület népességét jelenti. Minden nosztalgiázást félretéve tudomásul kell vennünk ugyanis, hogy az ország népességének folyamatai – ezekre, akár szeretjük, akár nem, a 20. századtól kezdődően a politika már jóval erősebben kihatott és kihat – ekkortól kezdődően ebben a keretben játszódtak és játszódnak le, sőt az ennek rekonstrukciójára alkalmas források is e kereteknek megfelelően keletkeztek és keletkeznek.⁶ Ez nem jelenti azt, hogy a hazai történeti demográfusoknak a határon kívülre került magyarság népesedésének további történetével nem szükséges foglalkozniuk. Mindössze azt a tényt húzza alá, és veszi kényszerűen tudomásul, hogy utóbbiak migrációját már más határok, halandóságukat más közegészségügyi rendszerek, termékenységüket, házasodásukat már majd' egy évszázad óta más népesség- és családpolitikák befolyásolják. Vagyis összességében népességi folyamataik a kulturális egyezések és hasonlóságok ellenére már alapvetően más környezetben zajlanak, és ezért szükségszerűen az anyaország lakosságától hol kisebb, hol nagyobb mértékben eltérő jelenségeket produkálnak.⁷

szág) majdnem teljes, valamint az új tag, Románia területének és népességének több mint negyedrészt, továbbá Szerbia egy jelenleg félig-meddig autonóm közigazgatási egységének (a Vajdaságnak), illetve Ausztria Burgenland tartománya egészének adatait (1. térkép).

⁶ Az más kérdés, hogy az Európai Unióba 2004-ben történt belépés, melyet a talán nem túl távoli jövőben a korábbi politikai határok fokozatos relativizálódása követ, előbb-utóbb fel fogja vetni egy újabb, (harmadik) nagy régiós területi megközelítés igényét, melyek során a közel egy évszázada szétválasztott adatsorok és különállóvá vált történetek összerakását nemzetközi keretekben újra meg lehet, és talán meg is kell majd kísérelni.

⁷ Sajátságos jelenség, hogy néhány fontos demográfiai mutató esetében a KSH statisztikusai az 1920 utáni területre vonatkozóan – részben becslések segítségével – átszámították a korábbi adatokat legalább 1910-ig, de több esetben egészen az 1870-es évekig visszamenőleg. Az átszámítások azonban szinte mindig csak az országos adatsorok szintjén történtek meg, és ott is csak bizonyos mutatókra szorítkoztak. Megyei, illetve regionális szinten általában nem kerültek kiszámításra. Ennek alighanem két oka is lehetett. Egyrészt ezek a visszatekintő adatok egyes mai területre vonatkozó országos népesedési trendek hosszú távú megajzolásához voltak szükségesek, a helyi közigazgatás számára már nem volt jelentőségük. Másrészt bizonyos esetekben a visszaszámítást lehetetlenné tette, hogy a szükséges adatok település szintű bontásban vagy egyáltalán nem álltak rendelkezésre, vagy olyan sok munkával járt volna átalakításuk, hogy erre a hivatal munkatársai nem vállalkoztak. Mindebből következően viszont e visszaszámítások az első világháború előtti tényleges demográfiai helyzet mélyebb elemzésére – legyen az akár tematikus jellegű, akár regionális megközelítés

A fentiekből egyértelműen sejthető, hogy a magyar történeti demográfiai kutatás számára fontos kérdés lehet az is, hogyan szabjuk meg annak kronológiai kereteit. Fél évszázaddal ezelőtt, amikor a történeti demográfia forrásainak és a vizsgálatok időbeli kereteinek meghatározásával viszonylag többen foglalkoztak,⁸ a kutatók még többé-kevésbé amellet kardoskodtak, hogy a történeti demográfiai (illetve történeti statisztikai) kutatásoknak a magyar hivatalos statisztika, vagyis a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban KSH) 1867. évi megalakulása előtti korszak demográfiai jellemzőinek, népességi és társadalmi folyamatainak tanulmányozására kell irányulniuk. Ez azonban olyan hivataltörténeti cezúra, amely véleményünk szerint épp oly távol esik a népességfejlődés valós kronológiájától, mintha azt a politikatörténet által korábban szentesített 1711., 1848. vagy 1945. évi időpontok szerint próbálnánk szakaszolni (bár vannak, akik megtették ezt). A magyarországi népesség fejlődése véleményünk szerint ugyanis ténylegesen három, utóbbiaktól eltérő időhatár alapján osztható részekre. Az egyik választóvonal (amely inkább évtizedet, mint egy konkrét megnevezhető évet jelent) a hagyományos népesedési rendszer bomlásának felgyorsulása, és a demográfiai átmenet kezdete. Ez a váltás a Kárpát-medence egészét tekintve nagyjából az 1870-es évekre tehető. Ha mindenáron konkrét mérföldkövet akarunk kijelölni, akkor talán az utolsó nagyobb emberi veszteséget okozó 1872–1873. évi kolerajárványt tehetjük meg fordulópontnak. Természetesen ez a szakaszolás is rugalmasan értendő. A gazdasági-társadalmi viszonyaik tekintetében az átlagosnál elmaradottabb peremterületeken (elsősorban a Kárpátok hegyvidékein), valamint a társadalmi fejlődésükben és népességi viszonyaikban a régi mintákat sokkal lassabban elhagyó csoportokban (például a cigány/roma népességben) e fordulat akár évtizedekkel is későbbre tehető.

A másik időhatár a fentebb már említett, első világháborút követő területváltozás, amely a Kárpát-medence népességét új keretekbe, egyszersmind eltérő gazdasági, társadalmi és politikai hatások sugarába helyezi. Ennek hatása nemcsak a medence politikai alapokon kialakított régióira jellemző népességi folyamatainak egymástól egyre jobban erősödő eltéréseiben, hanem a demográfiai források új tartalmi és területi rendjében is megmutatkozik. Ez a tény az

– kevésbé alkalmasak. Többnyire meg kellett állniuk a – nem igazán a demográfiai helyzet legfontosabb mutatóit jelentő – létszám, illetve a felekezeti és nyelvi összetétel alakulásának hosszabb távú bemutatásánál. Sőt, minél messzebbre próbálunk az új közigazgatási keretekre átszámított adatokkal visszamenni, annál jobban növekszik azok bizonytalansága, és annál inkább távolodunk a valóság rekonstrukciójának lehetőségétől. (E megállapítások természetesen érvényesek azokra a – demográfus szemszögéből nézve többnyire amatőr – kísérletekre is, amelyek során egyes szerzők megkísérlik a Kárpát-medence népességének virtuálisan újraegyesített 20. századi népességstatisztikáját felvázolni. A források sajátosságaiból következően a nyelvi – felekezeti adatsorokon túlmenő, a tényleges demográfiai folyamatok leírására képes konzisztens adatsorokig nem juthatnak el.)

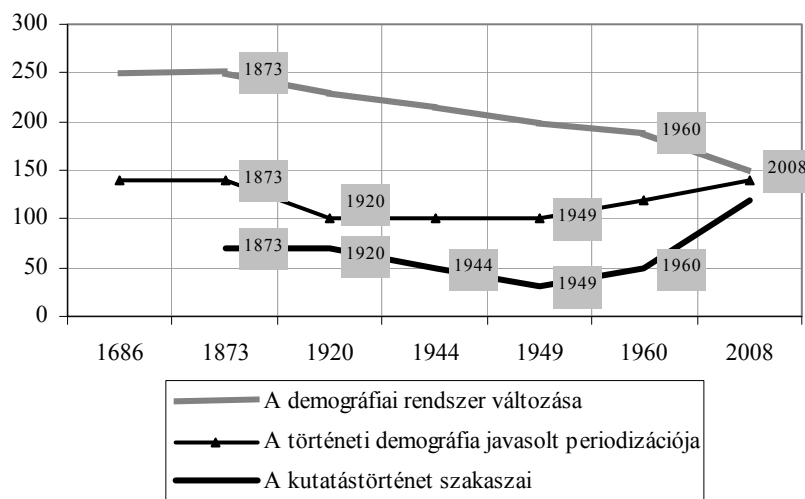
⁸ Kovacsics 1957, 1963 vö. Dányi 1962.

egykorú adatszolgáltatások rendjéhez ennyire kötődő kutatási szakterület esetében semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül.

A harmadik időhatár az első demográfiai átmenet vége, és a második átmenet kezdete, amely valahová az 1960-as évek környékére tehető. Ez az a három választóvonal, melyek alapján mostani ismereteink szerint a magyarországi történeti demográfia szakaszolható. Az utolsó időhatárt, amely jelenleg véleményünk szerint tulajdonképpen a történeti demográfiai kutatás lezárulását jelentené, azonban praktikus okokból célszerű előrehoznunk, 1948–1949 környékére.⁹ E változtatás ajánlásában nem annyira a kommunista hatalomátvétel ténye, az államszocializmus kialakítása, mint inkább két másik szempont játszik szerepet. Egyrészt az 1948–1949 fordulóján végrehajtott népszámlálás az utolsó, melynek területi beosztása 1920-ig visszamenőleg nagyjából konzisztensnek mondható,¹⁰ másrészt ezekben az adatokban még nem érvényesül annak a hatalmas, mesterségesen gerjesztett migrációs mozgalomnak a hatása, melyet a mezőgazdaság „szocialista átszervezése” (az egyéni parasztság erőszakos termelőszövetkezetbe terelése), valamint az államosítások, és az erőltetett iparosítás indított el az 1950-es években. (A fentiek vázlatos összefoglalása sematikus formában az I. ábrán látható.)

⁹ Természetesen meggondolandó, hogy az ún. szocialista korszak (1949–1988) – különös tekintettel a demográfiai folyamatokba történő állami beavatkozás kísérleteire – külön tanulmányozás és történeti kutatás tárgyát képezze. Itt azonban megnövekedett, és szakmailag jóval magasabb színvonalú forrásanyaggal számolhatunk, amely a korábbi korszakokhoz képest lényegesen igényesebb és bonyolultabb elemzéseket tesz lehetővé. Ráadásul a szóban forgó évtizedekre vonatkozóan számottevő mennyiségű egykorú elemzés is készült, melyek többsége fokozatosan történeti forrásként (is) használható. Mindez alapvető módszertani és szemléleti váltást kíván ez utóbbi korszak kutatóitól, legyenek akár történészek, akár demográfusok. Tartunk azonban attól, hogy a két rokon terület kutatói teljes mértékben még nincsenek arra felkészülve, hogy egymás módszereit és szempontjait megfelelő mértékben figyelembe vegyék, és alkalmazni tudják.

¹⁰ Az 1950-es években kialakult új megyeszervezet területi adatai az esetek túlnyomó többségében nem hasonlíthatók össze az 1949 előttivel, és a KSH a megyei adatok túlnyomó részét a későbbiekben már nem számolta ki a régi beosztás szerint. Ebből következőleg az egykorú 1920–1949 közötti területi bontású demográfiai adatok elsöprő többsége használhatatlan – vagyis elveszik – minden olyan vizsgálat számára, amely az 1950 utáni területi bontással dolgozik.

I. A történeti demográfia korszakai

Ami a történeti demográfiai kutatásokhoz szükséges forrásokat illeti, a Kárpát-medence népességére vonatkozóan alapjában véve ugyanazokkal a típusokkal találkozunk, mint a keresztény Európában általában. A különbség elsősorban azok keletkezésének kronológiájában figyelhető meg – itt minden újítás egy kicsit később indul, minden változás egy kicsit lassabban terjed el. Az egyházi anyakönyvezés bevezetése például a tridenti zsinat határozatainak megfelelően a 16. század második felében – főleg az észak- és délnyugati, a török háborúk által közvetlenül nem fenyegetett területeken – a Kárpát-medencében is megkezdődik, de a 17. század közepéig még alig több mint 100 anyakönyv egykori létezéséről tudunk. Ekkoriban mind a népesség, mind az egyházszervezet energiáit főként más kérdések – a túlélés a török háborúk, a pestisjárványok és a belpolitikai harcok közepette – kötik le. A keletkezett összes anyakönyv száma a szóban forgó területen 9–10 ezerre becsülhető, tehát a házasságkötések, keresztelések és temetések regisztrálására kötelezett plébániák és anyaegyházak csak alig több mint egy százalékka kapcsolódott be 1700 előtt a nyilvántartási folyamatba.¹¹

¹¹ Az 1. táblázatban látható adatokat az egyházi névtárak alapján számítottuk ki. E források az éppen szolgáló pap vagy lelkész adatai mellett általában megadják a plébániák, illetve gyülekezetek keletkezésének, az anyakönyvezés kezdetének és a névtár készítése idején álló templom építésének idejét. Természetesen e források korlátozott értékűek, kutatási segédeszközként nem igazán használhatóak, mert az anyakönyvezés minőségére, az egyes bejegyzés-típusok indulására, a régebbi anyakönyvek hiányára vagy meglétére, illetve őrzési helyére vonatkozóan nem adnak információkat.

Táblázatunkból világosan látható, hogy a népmozgalmi események egyházi regisztrálása ténylegesen csak a török kiűzését és a Rákóczi szabadságharcot jellemző háborús állapotok megszűnte után válik rendszeresebbé, és felekezetként eltérő módon a 18. század végére terjed el, majd végül a 19. század elejére válik teljes körűvé. (A görög katolikus és görögkeleti egyházak, valamint a zsidó felekezet esetében az anyakönyvezési rendszer általánossá válása azonban a medence keleti régióiban a 19. század közepéig, vagyis gyakorlatilag a hivatalos statisztikai rendszer kialakulásáig elhúzódik.)¹² Vagyis az anyakönyvi kutatások terén a Kárpát-medence – különösen annak keleti pereme – Nyugat-Európaéhoz képest már eleve hátránnyal indul.

¹² Az anyakönyvezésben erőteljesen érezhető két – annak bevezetésére és minőségére vonatkozó – különbség: a keleti zóna anyakönyvei nyugattal, a görögkeleti és görög katolikus felekezeteké a protestánsokkal és a római katolikusokkal szemben később indulnak és az esetek többségében gyengébb minőségűek. (E különbség egyébként a különböző egyházak népesség-összeírásokhoz való hozzáállásában is észlelhető.)

*1. Az anyakönyvezés kezdete a Magyar Királyságban
(1880 előtt alakult egyházközségek)*

Az anyakönyvezés kezdete	Római katolikus		Református	Evangélikus	Görög katolikus		Görögkeleti	Összesen ^b	N (anyaegyházak száma)
	horvát	vegyes ^a	magyar	vegyes ^a	ruszin	román	szerb		
	Százalék								
1600 előtt	0,9	0,1	0,3	0,5	--	--	--	0,2	18
1600–1649	1,3	2,6	0,3	2,0	--	--	--	1,2	100
1650–1699	21,4	15,2	1,1	4,9	0,5	--	0,5	7,5	615
1700–1749	27,5	37,5	21,7	26,5	4,4	0,5	16,2	22,9	1872
1750–1799	40,2	36,4	62,9	49,8	65,0	13,3	65,2	42,2	3444
1800–1829	6,5	6,8	9,6	11,3	24,9	51,6	4,5	17,1	1394
1830-tól	0,9	1,1	2,5	4,9	3,2	34,3	7,1	8,0	655
Ismeretlen	1,3	0,3	1,5	--	2,0	0,3	6,6	0,9	73
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	8171
N	552	2938	1887	548	563	1485	198	8171	

^aA szűkebb értelemben vett Magyarországon a római katolikus és evangélikus magyarok, németek, szlovákok és szlovének részletesebb regionális elemzés nélkül egymástól nem választhatók külön.

^bAz erdélyi és magyarországi román görögkeleti, a horvátországi szerb görögkeleti, az erdélyi szász evangélikus, valamint az unitárius egyház anyakönyvezés-történeti adatait nem sikerült rekonstruálnunk.

Források: Tokody 1880, Poszvék 1903, Egyetemes névtár 1912, továbbá a lugosi (1877), a nagyváradi (1909), és a szamosújvári (1914) görög katolikus, valamint a bácsi (1897), budai (1896) és verseci (1899) szerb görögkeleti egyházmegyék sematizmusai után számítva.

A népesség számát és szerkezetét rögzítő összeírás jellegű források közül a történeti népszelek elemzésére igazán alkalmas demográfiai célból készült átfogó népszelek az 1770-es évektől jelennek meg a Magyar Királyságban, az első népszámlálás pedig 1785-ben következik be, de utána közel 70 éves szünet tátong. 1804 és 1847 között ismét csak rendszertelen időközökben készült, korlátozott értékű, kizárólag a nem nemes népességre vonatkozó népesség-összeírásokkal rendelkezünk.¹³

¹³ A félreértések elkerülése végett azonban meg kell jegyeznünk, hogy e források értéke nem elsősorban azért korlátozott, mert a nemes népességet nem veszik számba. Az e társadalmi csoportba tartozók aránya ugyanis néhány, az országos átlagértékeket megemelő régió kivételével nem tesz ki többet, mint a lakosság 1–2 százaléká. Vagyis az összeírt népesség-adatok emiatt bekövetkezett hiányai bőven a hibahatár alatt maradnak. A nem nemesek

Az 1770-es évek előtti idősakra vonatkozóan csak az adóösszeírások alapján lehet a Kárpát-medence népességszámának rekonstruálásával kísérletezni. Utóbbi forrástípus a 15. században tűnik fel, de többé-kevésbé összefüggő adatsorai inkább csak az 1540-es évektől kezdődően állnak rendelkezésre, akkor is csak egyes megyékre vonatkozóan és kizárólag a török hódoltság alá nem tartozó területeken, ráadásul többségük – az úgynevezett portaösszeírások – nem igazán alkalmasak annak nyomon követésére, hogyan alakult a házak és háztartások száma az idők során. (A török területekre vonatkozóan is vannak adóösszeírás jellegű forrásaink, azonban egyrészt tartalmukban, szerkezetükben, közigazgatási beosztásukban az ország többi területétől eltérő rendszerben készültek, másrészt elsősorban többségükben néhány évtizeden belül elhaltak, a 17. századra már szinte egyáltalán nem terjednek ki.)¹⁴

Az adóösszeírások között a mindenkori teljes területet lefedő országos jellegűek viszonylag ritkán fordulnak elő, és az urbáriumok kivételével belőlük csak a népességszám nagyságára vonatkozóan vonhatók le következtetések, azok is igen körülményesen, és meglehetősen nagy hibahatárokkal. A népesség szerkezetére nézve lényegében nem tartalmaznak demográfiai információkat, mint ahogy a népesedési folyamatok sem rekonstruálhatók belőlük. Ebbe a forráscsoportba tartoznak az 1330-as évek pápai tizedjegyzékei, a 15. század végi portaösszeírás országos összegzése, az 1598. évi házösszeírás, valamint a 18–19. század néhány országos adóösszeírása (1715, 1720, 1828).¹⁵ A felsorolt források voltaképpen sokkal inkább a települési rendszer és annak regionális különbségei megajzolására alkalmasak, mint a népességszám és népességösszetétel alakulásának bemutatására. (Kár, hogy ennek ellenére a kutatók többsége nem az előbbi – sok munkával járó, de talán többé-kevésbé megbízha-

összeírásával elsősorban az a probléma, hogy készítésük rendszere – évenként kötelező jelleggel egy majdnem a teljes lakosságot felölelő név szerinti népösszeírás végrehajtása – meghaladta a feladatokra kijelölt közigazgatási apparátus munkavégzési képességét (a gyakorlatban ma sem lenne végrehajtható). Ennek egyenes következménye, hogy eléggé ingadozó értékű, az elviselhetőnél gyakran jóval több hibát tartalmazó megyei adatsorozatok keletkeztek. Rendszeres gyakorlattá vált például új felvétel helyett a korábbiak adatainak némileg kozmetikázott átmásolása, több egymást követő évben az adatküldés elszabotálása, a megyei adatok hiányos – gyakran egész településcsoportokat kihagyó – összegzése stb.

¹⁴ A török hódoltság területén első alkalommal az új hatalom (általában az 1540–1570-es évek közötti időszakban) példamutatóan alapos, rendszerint háztartásonkénti részletességű népesség-összeírásokat hajtatott végre, a továbbiakban azonban már keveset foglalkozott a meghódított terület népességének újabb és újabb számbavételével (Dávid Géza 1997).

¹⁵ Az 1696., illetve 1728. évi országos adóösszeírási kísérletek kudarcot vallottak, elkészült, illetve megmaradt adataik hiányosak, nem fedik le teljesen a Kárpát-medence területét. Az egyes összeírástípusok további részletes elemzésébe, használhatóságának boncolgatásába nem kívánunk belemenni. A legfontosabb ide vonatkozó információkra nézve I. Dávid Zoltán 1958; Györffy György 1984; Kubinyi 1997, több forrástípusra összefoglalóan Kovacsics 1957. A kifejezetten demográfiai célú források felsorolására vonatkozóan I. még Faragó 1989.

tó adatokhoz vezető, és a korábbi évszázadok történeti demográfiai kutatásait sokban segíteni képes – feladatok megoldásával próbálkozik, hanem folyamatosan a népességszám adóösszeírások alapján történő rekonstrukciójával kísérletezik, s mint az sejthető, e fáradozásokat ritkán követi megfelelő minőségű eredmény.)

A helyzetet sommásan úgy foglalhatjuk össze, hogy a Kárpát-medence forrásai széleskörű és általános történeti demográfiai elemzést igazában csak a 18. század utolsó harmadától tesznek lehetővé. Az ennél korábbi időszakokban csak egyes, forrásokkal gazdagabban ellátott települések (főként városok), illetve a társadalom közép- és felső rétegei (jobb módú nemesek, városi polgárok, papság) demográfiai elemzése végezhető el a történeti demográfia mai követelményeinek megfelelő színvonalon. Ennek lehetőségét számos közép-korász munkája pozitív módon bizonyítja,¹⁶ de sajnos egyelőre túl kevés ilyen elemzés áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a magyar népesség történetére vonatkozó mítoszok világából végre kiszabadulhassunk.

3. *Az első lépések*¹⁷

Bár a demográfiai gondolkodás elemei és a demográfiai vizsgálatok már a 18. század végén megjelennek Magyarországon, ennek történeti kutatásokkal való összefonódása a nyugat-európai társadalmakhoz hasonlóan csak jóval később következik be. A történeti demográfia mai értelmezés szerinti első szak tudományos alkotásai nálunk az 1850–1870-es évek közötti időszakban születtek meg.¹⁸ A kezdő lépést az érdeklődő kutatók számára sok más társadalomtudományi területhez hasonlóan itt is a források felfedezése és feltárása jelentette. Így e tudományterület első alkotásainak Linzbauer Ferenc (1807–1888) egészségügy-történeti forrásgyűjteményét,¹⁹ és a Kőrösy József (1844–1906), a fris-

¹⁶ L. többek között Fügedi Erik, Granasztói György, Kubinyi András és Szűcs Jenő ide vonatkozó munkáit.

¹⁷ Tekintettel arra, hogy az 1944-ig terjedő időszakról belátható időn belül nem készül a történeti demográfia szempontjait figyelembe vevő összefoglaló bibliográfia, írásunk első két részében igyekszünk lehetőség (és véleményünk) szerint minden fontosabb írásra és személyre hivatkozni.

¹⁸ Az államtudomány, népismeret, leíró statisztika fogalmaival körülhatárolni próbált országleírások, melyek döntő többsége a 18. század eleje és a 19. század közepe között, nevesítve a Bél Mátyástól Fényes Elekig tartó korszakban keletkezett, a történeti demográfia fontos forrásai, de nem tekintjük ezeket az elemző kutatások részének. Szerzőik nem történeti demográfiai elemzéseket, hanem saját koruk viszonyainak igen változó színvonalú és többnyire a népességi problémakörön messze túlterjedő bemutatását végezték el. Szerzőik – akárcsak a korabeli állami adminisztráció – elsősorban nem a történeti múlt, hanem saját koruk népessége iránt érdeklődtek. Arról nem tehetnek, hogy később történeti forrássá váltak.

¹⁹ Linzbauer 1852–1867.

sen alakult Fővárosi Statisztikai Hivatal első igazgatója által készített budapesti népmozgalmi idősorokat²⁰ tekinthetjük. Előbbi hét kötete ugyan főként a középkortól a 19. század közepéig tartó időszak közegészségügyi intézkedéseit adta közre, ugyanakkor helyet kapott benne az 1770-es évek népesség-összeírási rendeleteinek egy része, valamint az 1830-as évek kolerajárványaival kapcsolatos, sokszor hetente kiadott, a megbetegedések és halálozások adatai rögzítő statisztikai jelentések túlnyomó többsége is. Kőrösy pedig, aki hivatásos demográfus volt, talán első ízben nyúlt szakértő kézzel a történeti demográfia emblematikus forrásaihoz, az egyházi anyakönyvekhez, és állította össze ezek alapján előbb Pest, majd később Buda és Óbuda 1813 és 1857 közötti, plébániánkénti és évenkénti bontásban közzétett, máig használható népmozgalmi adatsorait. A történeti demográfia körébe sorolható első, szélesebb körű forrásfelhasználáson és szakirodalmon alapuló feldolgozások az 1880-as években tűntek fel: Kőrösy József az asszimilációval és a nemzetiségi szerkezet megváltozásának statisztikai vizsgálatával, Acsády Ignác (1845–1906) történész a 16. századi jobbágynépesség számának megállapításával kapcsolatban – mely egyúttal akadémiai székfoglalója volt – ért el úttörő eredményeket.²¹ A történeti demográfia mint kutatási terület igazában ettől kezdődően, az 1890-es években vált idehaza szélesebb körben elfogadottá, amit egyértelműen jelez, hogy a témakörben publikáló hazai szerzők száma rövidesen már több tucatnyira tehető.²²

Ha röviden jellemezni kívánjuk a korai történeti demográfiai kutatás helyzetét, szerzőit és műveit, akkor az alábbiak állapíthatók meg. A kutatás még nem intézményesült, de bizonyos csomópontjai már kitapinthatók: a legtöbb kutatási eredmény a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadásában, illetve az 1894-től induló *Magyar gazdaságtörténeti szemle* című folyóirat hasábjain jelenik meg az első világháború előtt, de számottevő mennyiségű írás lát napvilágot a Magyar Tudományos Akadémia periodikaiban és kiadványsorozataiban (*Századok, Értekezések a történeti tudományok köréből*) valamint az *Adalékok Zemplén vármegye múltjából* című helytörténeti folyóiratban. A szerzők nagyobb része történész. Számban kisebb, de szakmailag jelentősebb csoportot alkotnak a hivatásos statisztikusok, ezen kívül találunk közöttük levéltárosokat, orvosokat, földrajz- és néprajzkutatókat is. A témaköri összefonódáson kívül egy dolog közös bennük: mindegyikük csak mellékesen, szakmai „hobby”-ként foglalkozik

²⁰ Kőrösy 1873, 1881a.

²¹ Kőrösy 1882, illetve Acsády 1889a.

²² Közülük a témakörben egynél több írást publikálók a nevek betűrendjében az alábbiak: Acsády Ignác, Bodor Antal, Dongó Gyárfás Géza, Fodor Jenő, Györffy István, Györy Tibor, Kőrösy József, Kőszeghy Sándor, Schrauf Károly, Tagányi Károly, Temesváry Rezső, Thirring Gusztáv. Ennél jóval nagyobb az 1890-es évektől kezdődően a történeti demográfia szempontjából (vagy abból is) jelentősebb, mindössze egy-egy művet megjelentető szerzők száma.

történeti demográfiával. Ez alól talán a Fővárosi Statisztikai Hivatalban dolgozó Thirring Gusztáv (1861–1941) tekinthető kivételnek, aki, különösen az 1893 és 1904 közötti, illetve az 1920-as évek végétől 1941. évi haláláig tartó időszakban, olyannyira intenzíven kutatta e területet (összes, e témakörbe sorolható megjelent írásainak száma meghaladja a két tucatot), hogy időszakonként akár „főállású” történeti demográfusnak is tekinthető.²³ A megjelent eredmények tehát többnyire egyéni érdeklődés és egyéni erőfeszítések következményei, ez alól csak az 1715–1720. évi országos adóösszeírások Központi Statisztikai Hivatal által pénzzel és közreműködő munkatársakkal támogatott, az 1896. évi millenniumi ünnepségekre megjelentetett vastkos forráskötete képez kivételt.²⁴ A kutatások gyakran nem elsősorban a népességtörténet országos kérdéseivel foglalkoznak, hanem sokkal inkább egy-egy terület forrásanyagához, problémáihoz kötődnek: Kőrösy József elsősorban budapesti és hont megyei, Thirring Gusztáv főként budapesti és soproni, Györffy István bihari, Dongó Gyárfás Géza és Fodor Jenő pedig zempléni témákat és forrásokat elemez. Tematikailag a leginkább kitüntetett területnek a forráskiadás,²⁵ a feldolgozások közül pedig a népesség egy-egy időszakra vonatkozó számának, vagy hosszabb periódust átfogó alakulásának megrajzolása,²⁶ a tágan értelmezett nemzetiségi összetétel változásai,²⁷ valamint egy-egy terület, illetve az ország településtörténete tekinthető. Utóbbi tulajdonképpen a történeti földrajz és a történeti demográfia közötti átmeneti kutatási területként jött létre, ugyanakkor művelői máig elsősorban a középkor és a kora újkor iránt érdeklődő történészek. (A településtörténeti témakörön belül elsősorban a középkori településszerkezet és lakosság-szám rekonstruálása,²⁸ valamint a török háborúk időszakát követő 18. századi újratelepülések folyamatának vizsgálata vonzza ekkoriban a legtöbb kutatót, és

²³ Az említett két időszak közötti időbeli törés egy ma már szinte ismeretlen hivatalnoki magatartás következménye. Thirring Gusztáv a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatójává történt 1906. évi kinevezését követően egészen 1926. évi nyugdíjba vonulásáig szüneteltette történeti kutatásait – valószínű, hogy pozíciójával összeegyeztethetetlennek tartotta egy ilyen munka- és időigényes „hobby” művelését.

²⁴ Acsády 1896. A kötet nemcsak a két egymáshoz kapcsolódó adóösszeírás községsoros, demográfiai szempontból legfontosabbnak tekintett adatait adja közre (a főként agrártörténeti jelentőséggel bíró szöveges megjegyzések, valamint a személynevek közlésére nem került sor), hanem a KSH akkori gyakorlata szerint terjedelmes, az összeírás forrásértékét, valamint ennek kapcsán az ország népességének számára vonatkozó becslést magában foglaló bevezető tanulmányt is tartalmaz. Megjegyzendő viszont, hogy szerző népességbecslése ma már elavultnak, alulbecsültnek mondható. A felsoroltak miatt ezért a forrás használata esetén szükséges az eredet is kézbe venni. (A kettő közül az 1715. évi összeírás eredetije – a kísérő iratok nélkül – már CD Rom formában is hozzáférhető.)

²⁵ Acsády 1888, 1889, 1890, 1896; Nagy Gyula 1898–1899; Tagányi 1895, 1898; Velics – Kammerer 1886–1890.

²⁶ Acsády 1886; Ajtay 1905; Thirring Gusztáv 1911a.

²⁷ Acsády 1897; Balogh 1902; Büchler 1893; Jancsó 1900; Kőrösy 1881b, 1882, 1898.

²⁸ Csánki 1890–1913; Ortway 1892.

eredményezi a legjelentősebb munkákat.²⁹⁾ Mind a szerzőket, mind a témakört tekintve különálló csoportot képeznek a közegészségügy- és járványtörténettel foglalkozó írások. Bár utóbbiaknak fontos népességtörténeti vonatkozásaik lehetnek, csak részben sorolhatóak a történeti demográfia területéhez, mint ahogy szerzőik többsége sem történész vagy statisztikus, hanem rendszerint orvosi képzettséggel rendelkezik és sokkal inkább az orvos- és egészségügy-történetre, mint a járványok demográfiai hatásának bemutatására összpontosítja figyelmét.³⁰⁾

Természetesen mai szemmel nézve az említett munkák túlnyomó többsége leíró jellegű, és sokszor szakmailag ma már kevésbé izgalmasnak tűnő kérdésekkel foglalkozik, sőt a szerzők kérdésfeltevésai és válaszai az esetek jelentős részében nem teljesen demográfiai jellegűek. Az első világháború előtti munkák között ugyanis valójában nem sok olyan kutatást találunk, amely a népességi folyamatokkal, valamint a népesség demográfiai szerkezetének alakulásával (eltekintve annak felekezeti és etnikai összetételétől) foglalkozik. A kiadott, illetve elemzett források többsége is inkább adóösszeírás, mely forrástípusról – mint ahogy azt fentebb említettük – ma már tudjuk, hogy a népesség számának és összetételének rekonstruálására csak igen korlátozott mértékben alkalmas. Tulajdonképpen Thirring Gusztáv az egyetlen, aki mind módszerében, mind vizsgálatainak témáinak tekintetében kiemelkedik a sorból. Egyrészt ő tárja fel és elemzi először szakszerűen az első, a 18. század végén, illetve a 19. század első felében készített népszámlálásokat és népesség-összeírásokat, másrészt ő az, aki először kísérel meg népmozgalmi jelenségek hosszabb távú történeti elemzését.³¹⁾ Bár egyes szerzők felfedezik az anyakönyvet mint történeti forrást is,³²⁾ tudomásunk szerint az első világháború előtt ténylegesen csak – mint azt korábban említettük – Kőrösy József állít össze ezek alapján népmozgalmi idősorokat.

Külön nézve a kutatások egyes típusait, azt mondhatjuk, hogy a feldolgozások ma már többségükben elavultnak nevezhetők, viszont a forráskiadások számottevő része még most is jól használható.³³⁾ Talán ennél is fontosabb, hogy ha a magyarországi népességtörténeti kutatásokat a korabeli nemzetközi szakmai szinttel vetjük össze, akkor az a benyomásunk, hogy az első világháború előtt ezek megfelelő minőségűek voltak. Ha indulásuk egy-két évtizeddel későbbi is, mint az angol, francia vagy német kutatásé, inkább csak mennyiségi, és nem színvonalbeli közöttük a különbség: többségükben ott sem a mai de-

²⁹⁾ Baróti 1892, 1893–1896; Bodor 1914; Györffy István 1913, 1915; Lehoczky 1895; Szentkláray 1891.

³⁰⁾ Demkó 1894; Fekete Lajos (orvos) 1874; Győry 1906; Lauschmann 1898; Linzbauer 1868; Temesváry 1899; Vámosy 1901; Wertner 1880.

³¹⁾ Thirring Gusztáv 1893a, 1893b, 1898a, 1898b, 1901a, 1901b, 1903, 1904, 1911b.

³²⁾ Aschenbrier 1890; Mohl 1910.

³³⁾ Sajátos hozzáállás, hogy ennek ellenére – talán a középkor kutatás kivételével – a történész „szakma” máig többre értékeli a gyorsabban avuló feldolgozásokat, mint a kevésbé látványos sziporkákat tartalmazó, ugyanakkor jóval időt állóbb forráskiadásokat.

mográfia szemléletével indult a kutatások sora. Külön érdekesség, hogy – nem utolsósorban a statisztikusok erőteljes szerepvállalása miatt – az első világháború előtti magyarországi kutatások számottevő része idegen nyelvű változatban (főként németül, és esetenként franciául) is megjelent, így akkoriban még jóval kevésbé volt érezhető az eredmények nyelvi karanténban maradása, amely a huszadik század nagy részében a hazai történeti demográfiai kutatásokat sújtotta.

4. Átalakulás és deformáció: a történeti demográfiai kutatások az első világháború után

A magyarországi történeti demográfia mából visszatekintve idillinek tűnő kezdeti helyzete – az alkotó bizonytalanság, a források felfedezésének öröme, mely a kutatás tartalmi és területi expanziójával párosul – az első világháború vége felé kezd megváltozni. A háború elvesztésének reális esélye, majd az összeomlást követően a történeti országterület békeszerződési határozatok által történt szétdarabolása katasztrofális hatással lesz mind a mindennapi gyakorlatban bekövetkező kutatási nehézségek, mind a kutatói szemlélet torzulása formájában erre a tulajdonképpen még csak alakulófélben levő tudományterületre. Bár a politikai eliteket és az értelmiségi csoportokat már az első világháború előtt is fokozatosan egyre élesebb etnikai és felekezeti alapú előítéletek és elmentések osztják meg, a történeti demográfia forrásai – és részben első kutatási eredményei – ennek ellenére egy, a gazdaság és népesedés tekintetében még szerves egységben fejlődő Kárpát-medencei területet, és sok tekintetben egy tulajdonképpen multikulturális társadalmat tükröznek. A kutatások ekkor még az egész medencére, és minden etnikulturális csoportra, minden régióra kiterjednek, ugyanakkor nyelvileg jóval könnyebben áttekinthetőek, mind a 20. században. (Az eredmények az első világháború előtt, függetlenül a szerzők kulturális identitásától, ugyanis főként németül és magyarul jelennek meg, míg ma a teljes áttekintéshez nagyjából nyolc nyelv ismeretére lenne szükség.) A háború végén kialakult zűrzavar és az azt lezáró békeszerződések következtében azonban a medence politikailag egymással viaskodó kisállamok és egymástól elkülönülésre törekvő etnikus társadalmak mozaikjára esik szét, cserébe azért, hogy mindegyikük elitje megkaphassa a maga áhított pozícióit.³⁴

³⁴ A pozíciók szétosztása természetesen a régi monarchiabeli elit rovására történt, de akár a politikát és az államigazgatást, akár a kultúrát és a tudományt nézzük, összességében az utódállamok együttes költség- és létszámadatai felülmúlják a háború előtti kettős Monarchiára vonatkozókat. (Nem szűnnek meg a régi egyetemek, csak székhelyet változtatnak, viszont keletkeznek újak, minden új állam létrehozza a saját nemzeti történelmét előállító műhelyeit stb.) Az más kérdés, hogy a kutatói pozíciók számának növekedése a Kárpát-medencében a tudományos eredményekben gyakran inkább terjedelmi növekedést, semmint valódi minőségi előrelépést eredményez.

Az átalakulás folyamata természetesen alapvetően befolyásolja a történeti demográfiai kutatások további lehetőségeit. A Kárpát-medence területrészeinek korábban egymáshoz szorosan kapcsolódó történeti demográfiai vonatkozású forrásanyaga anélkül, hogy őrzési helyét változtatná, különböző – részben újonnan alakult – országok birtokába kerül, és a kutatók számára való hozzáférhetősége ettől kezdve sok évtizeden át a politikai kapcsolatok függvényévé válik. Ezen túlmenően az átcsatolt területeken lezajló „elitváltás” a korábbi, főként magyar vagy német nyelven publikált helyi népességtörténeti vizsgálatok kutatói gárdáját és olvasóit – akik többnyire a „rég elithez” tartoztak – egyaránt nagyrészt ellehetetleníti. Az új, nyelvükben és identitásukban nem magyar elitiek a különböző régiókban új oktatási intézményeket, új szervezeteket és új történetírásokat hoznak létre, és egyúttal új olvasóközönséget is teremtenek maguknak, így lényegében a Kárpát-medence népességtörténeti kutatása is szétdarabolódik. Mindezek következtében az első világháború után itthon folytatódó, odaát meginduló újabb kutatások – mintegy leképezve a politikai változásokat – mind nyelvileg, mind szemléletileg egyre jobban eltávolodnak egymástól.

Végeredményben a politikai és határváltozások eredménye mindkét oldalon többirányú torzulás lesz. A magyarországi történeti demográfiai kutatások – kevés kivételtől eltekintve – 1920 után egyértelműen Budapestre összpontosulnak, a vidéki műhelyek számottevő része határon kívülre kerül, illetőleg területi és kutatói háttere összeszűkül, legyengül, és – főként a Felvidéken és a Vajdaságban – fokozatosan elsorvad, amit e szakterületen nem pótolnak a Szegedre és Pécsre menekült egyetemek és kutatások. Ráadásul már a béketárgyalásokra készülődéstől kezdődően évtizedeken keresztül túl hangsúlyossá válik az amúgy méretében összezsugorodott magyarországi kutatásban a felekezeti és etnikai összetétel témája.

Összességében a magyarországi történeti demográfiai vizsgálatok elég jelentős mértékben átpolitizálódnak és egyúttal szemléletükben beszűkülnek. Az ide sorolható kutatások többségének mélyén alapjában az a kérdés munkál, hogy mi vezetett a Kárpát-medence szétdarabolódásához. Mintegy e folyamat tükörképe játszódik le a medence népességtörténeti kutatásai vonatkozásában az első világháború után abban határozottan részt venni kívánó új szlovák, román, szerb történetírásokban: itt évtizedeken keresztül a történeti demográfiának nevezett vizsgálatok az új határvonalak (szakmailag nem mindig teljesen korrekt) apológiáját, etnikai-felekezeti igazolását tekintik feladatuknak.³⁵ A két

³⁵ Tragikomikus, hogy sok kutató – különösen Romániában és Szlovákiában – ezt még ma is „nemzeti feladatnak” tekinti. Ennek sajátos ellenpontja, hogy a rendszerváltás után Magyarországon újra felerősödött az etnikai összetételre vonatkozó adatsorok – többnyire amatőr színvonalú – elemezgetésére irányuló igény, és annak komerciális kielégítése. Sajnálatos módon e művek többsége egy-két kivételtől eltekintve valójában nélkülözi a demográfiai relevanciát.

egymással egyszerre párhuzamos és ellentétes folyamat gyakorlatilag a volt Osztrák-Magyar Monarchia összes utódállamában oda vezet, hogy az általában történész vagy jogász végzettségű, a statisztikai-demográfiai elemzési technikákat amúgy is kevésbé ismerő, ugyanakkor a politikatörténet és a közelmúlt drámai változásai által pro vagy kontra – sokszor családilag is – érintett kutatók (akik ekkor még a népességtörténet iránt érdeklődők többségét alkotják), a Kárpát-medencei etnikai és felekezeti statisztikák elemzésénél toporogva szakmailag egyre inkább lemaradnak a demográfiai, népességstatisztikai és közegészségügyi kutatások nemzetközi fejlődése mögött. A történeti demográfiai publikációk áttekintése azt mutatja, hogy az 1920 utáni szerzők többsége, ellentétben a háború előttiekkel, most már alig érdeklődik (és még kevésbé követi) az e szakterületet meghatározó módszerek és kérdésselvetések alakulását és fejlődését. A hazai kutatás – hasonlóan a kelet-közép-európai térség világháború után alakult többi kisebb-nagyobb országáéhoz – egyre kevésbé képes a történeti demográfiai elemzések másutt kibontakozó áramlataiba bekapcsolódni, és a kezdeti jó indulás után egyre inkább eltér a nemzetközi kutatások trendjeitől.

Ha konkrétan vizsgáljuk az 1920 és 1945 közötti negyedszázad eredményeit, akkor a módszertani megtorpanás és tematikai beszűkülés említett jelei jól tetten érhetőek nemcsak a szlovák és a román, hanem a magyarországi történeti demográfiai kutatásokban is. Bár kétségtelen, hogy a második világháború végéig száznál jóval több fontosnak tekinthető megjelent népességtörténeti munkát tudunk felsorolni, közülük a demográfiai folyamatok és a történeti népességek szerkezetének vizsgálatával alig több, mint 10 százalék foglalkozik. Körülbelül 60 százalékuk a történeti Magyarország etnikai szerkezetének változását elemzi,³⁶ vagy egy-egy régió közép- és kora-újkori településtörténetét kísérli meg rekonstruálni. Utóbbi esetben azonban az elemzés céljára kiválasztott megyék szinte mindig olyanok, ahol a lakosság vegyes nemzetiségű volt, sőt sok esetben a vizsgált területen halad keresztül (vagy annak közelében húzódik) az 1920. évi trianoni békeszerződésben megállapított új országhatár. E munkák esetében a bevallott kutatási cél elsősorban annak feltárása volt, hogy miért és hogyan szorult vissza a középkorhoz képest az ott korábban jelentősebb magyar etnikumú lakosság száma és aránya.³⁷ (Szerzőiket alighanem az a hiedelem hajtotta, hogy a „történeti igazság” kiderítése majd segíthet a gazdasági és politikai érdekek alapján végrehajtott határ-megállapítások újragondolá-

³⁶ Néhány fontosabb közülük: Horváth Gyula 1942; Jakó 1941, 1943, 1944b; Jócsik 1943a, 1943b; Kovács Alajos 1938; Makkai 1942, 1943a, 1943b; Maksay 1942; Mályusz 1941a, 1941b, 1942, 1943; Polány 1936–1944, Szabó István 1941, 1942a, 1942b; Szabó T. Attila 1942; Szekfű 1935.

³⁷ Balázs 1939; Bélay 1943; Fekete Nagy 1934, 1941; Fügedi 1938, 1941; Iczkovits (Iványi) 1939; Ila 1944–1976; Jakó 1940; Kniezsa 1938, 1941, 1943; Kovács Márton 1942; Maksay 1940; Mályusz 1922; Szabó István 1937; Szabó T. Attila 1937, 1939.

sában. Ma már tudjuk, hogy a politikai döntések nem így születtek, és nem így születnek.)

Nagy figyelmet kapnak – ugyancsak főként az etnikai összetétel történeti alakulásával kapcsolatban – a török háborúk időszakának népeségi következményei,³⁸ valamint az utána megindult újratelepülési folyamatok is.³⁹ A felekezeti szerkezet változását rekonstruálni próbáló kutatások túlnyomó többsége pedig a „korszellemnek” megfelelően elsősorban a zsidó népesség létszámának és társadalmi súlyának növekedésével foglalkozik, nem egy esetben elfogultságoktól sem mentesen.⁴⁰ Az etnikai és felekezeti szerkezet változásainak rekonstruálásán túl azonban szinte soha nem találkozunk azzal, hogy a szerzők a tényleges demográfiai hatótényezők (az esetlegesen eltérő mértékű termékenység, halandóság, a folyamatosan létező migráció) feltárását kísérelték volna meg. Ehelyett megmaradtak inkább a régi jól bevált megoldások keresésénél: ki és hogyan hamisította meg az etnikai, illetve felekezeti statisztikákat, illetőleg tömeges bevándorlása révén melyik népességcsoport változtatta meg a honfoglalás (avagy az „ősidők”) óta fennálló „eredeti” etnikai szerkezetet.

Persze ezek után nem kell azon csodálkoznunk, hogy a továbbra is a történeti demográfiai kutatás hagyományos tematikáival, a katasztrófákkal és a közegészségügyi helyzettel foglalkozó írások,⁴¹ valamint a forráskiadások és forráselemzések⁴² mellett alig néhány olyan munka jelenik meg 1920 és 1945 között, mely a most már több évtizedes múltra visszatekintő kutatási terület módszertani kérdéseivel foglalkozik,⁴³ vagy egy-egy mai szemmel nézve is fontosabb demográfiai problémakör történetét igyekszik megvizsgálni. A család, házasság, örökösödés kérdésével kapcsolatban ugyan indulnak ígéretes genealógiai, jogtörténeti, illetve a „népi jogérettel” (vagyis a jogszokásokkal) kapcsolatos néprajzi kutatások,⁴⁴ a kérdés demográfiai oldala azonban nem kelt látható, és a művekben számottevő mértékben leképeződő érdeklődést. A nép-

³⁸ Gárdonyi 1936; Kalmár 1929; Mezősi 1943; Pákay 1942; Sinkovics 1934.

³⁹ Baranyay 1940; Bonomi 1939a, 1939b, 1940; Buchman 1936; Csetri Károly 1936; Egyed 1944; Gárdonyi 1926; Hermann 1936; Mendöl 1942; Nagy Kálozi 1943; Schilling 1933; Schmidt 1939; Taba 1938; Tafferter 1941; Téglás 1937; Vonház 1931; Weidlein 1937.

⁴⁰ A felekezetekről I. Benisch 1925; Edelényi Szabó 1927; Keken 1937. A zsidó népességgel kapcsolatban I. Barta 1940; Benisch 1934; Bosnyák 1935, 1937; Kovács Alajos 1922, illetve más szemlélettel Marton 1941.

⁴¹ Bonomi 1941b; Daday 1929; Ignáczy 1931; Kiss Ernő 1931; Magyary-Kossa 1929–1940.

⁴² Fekete Lajos (turkológus) 1938, 1942; Jakó 1944a; Lexicon Locorum 1920; Marjalaki 1931; Thirring Gusztáv 1936a.

⁴³ A kivételek az alábbiak: Fodor Ferenc 1932; Lénárd 1937; Mályusz 1924; Pálfy 1942; Thirring Gusztáv 1934a.

⁴⁴ Degré 1943; Igmándy 1942; Molnár József 1940, illetve a „népi jogérettel” kutatásról I. Fél 1944; Papp 1941, 1943; Tagányi 1919; Tárkány Szűcs 1944a, 1944b.

mozgalom kérdéseivel kapcsolatos kutatásokra alig akadunk,⁴⁵ az anyakönyvek történeti demográfiai kutatások céljára történő hasznosítása pedig csak a hazai német kisebbség népességtörténetével foglalkozó, a németországi népiségtörténeti kutatások módszereit alkalmazni kezdő hazai német származású kutatók között terjed el (külön kiemelnénk közülük Eugen Bonomi nevét).⁴⁶ A magyar történészek erre az új irányzatra művekkel nem reagálnak, megelégszenek a német kutatások település- és művelődéstörténeti túlzásainak kritizálásával. Csak az egyházi anyakönyvezés történetének feltárását kezdik el, és annak kutatásra való felhasználhatóságán töprengenek (ami tulajdonképpen már Otto Roller Durlach város lakosságáról a 20. század elején írott monográfiája óta nem lehetett kérdéses).⁴⁷ A 18. századi újratelepülési mozgalmakon kívüli migrációs folyamatokkal foglalkozó kutatás is inkább a jelenség társadalom- és közigazgatás-történeti oldalát vizsgálja, mintsem a belső vagy nemzetközi vándorlás demográfiai összefüggéseit.⁴⁸

Mindössze három olyan kutatási területet találunk, ahol a két világháború közötti magyar történeti demográfia mai szemmel nézve is igazán eredményesnek tekinthető. Az egyik a már említett török háborúk utáni újratelepülés kérdése. Bár kétségtelen, hogy ennek vizsgálatát is motiválja annak igénye, hogy megismerjük az ország etnikai szerkezetét – a magyarok számára kedvezőtlen – átalakulásának történetét, ezzel együtt igen jelentős előrehaladást tesz a szóban forgó kutatási irány. Eredményei évtizedekre meghatározzák az újratelepülési folyamatról szóló ismereteinket (bár ebben szerepet játszik az a szomorú tény is, hogy a témakör kutatása az 1950–1960-as években gyakorlatilag szünetel). Ugyanakkor jelentős mértékben bővítik a történeti demográfiai kutatás számára – ezen belül főképp a vándormozgalmak elemzésére – alkalmas forrásokról szóló ismereteinket, és részben a német kutatással történő együttműködés, részben az azzal való vitázás közepette, a kelleténél lassabb ütemben ugyan, de előre viszik a népességtörténeti mikrovizsgálatok módszereinek fejlődését is. A másik az 1920–1930-as években politikai vitákat kavart „egyke”, a termékenységszökkenés vizsgálatának kérdése, amely viszonylag számottevő, bár korántsem elegendő mennyiségű történeti kutatást indított el.⁴⁹ (Sajnálatos viszont, hogy a kérdés vizsgálatának társadalmi „sikereit” nem annyira a szakmailag

⁴⁵ Kivételként említhető Merétey 1935 és Thirring Lajos 1933.

⁴⁶ Bonomi 1940, 1941a; Schilling 1933.

⁴⁷ Asztalos 1924; Gáthy 1942; Mályusz 1924; Stein 1941, vö. Roller 1907. (Azt nem sikerült megállapítanunk, hogy utóbbi szerző munkája mennyire volt ismert a 20. század első felének Magyarországnak tudományosságában. A budapesti nagy könyvtárakban a kötetet mindenesetre nem találtuk meg, ami önmagában is sokat sejtető.)

⁴⁸ Ember 1936; Herpay 1936; Sas 1929. Kivételt képez Ferenczi István nagy figyelmet keltő, és a nemzetközi kutatásban máig idézett vándorlástörténeti vizsgálata (Ferenczi 1930), a szerző azonban más intellektuális közegekben dolgozik, mivel 1920 óta nem Magyarországon él, hanem a genfi Nemzetközi Munkaügyi Központ munkatársa.

⁴⁹ Bónis 1941; Elek 1936; Kovács Alajos 1923, 1926, 1936; Pataki 1937.

színvonalasabb elemzések, mint inkább néhány, a demográfia szemszögéből nézve nem teljesen szakszerű, ámde harsányabban fogalmazó publicista írása aratta le.⁵⁰) A harmadik eredményes kutatási terület az 1785–1787. évi első magyarországi népszámlálás részletes vizsgálata és legfontosabb eredményeinek összefoglaló monografikus igényű feldolgozása, ez azonban csaknem kizárólag Thirring Gusztáv személyes erőfeszítésének – ezen belül nevezett 1926-ban induló második kutatói korszakának – köszönhető.⁵¹ A méltatlanul kevésbé ismert szerző a háború előtti kutatói korszakához hasonlóan most is példát mutat arra, hogyan kell és lehet a statisztikus és a történész, a hagyományos történeti forráskiadás és a demográfiai elemzés szempontjait egyeztetni, melyek a kívánatos megoldásai a népességtörténeti források feltárásának és vizsgálatának. (Thirring Gusztáv egyébként Budapest, Sopron és környéke, valamint Kőszeg 18. századi népességfejlődésének főként az 1930-as években végrehajtott feldolgozásával a lokális népességtörténeti kutatás számára is modellt szolgáltatott, követőkre azonban sajnos tudomásunk szerint ekkoriban nem talált.⁵²)

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a korszakot, szemben az első világháború előtti időszakokkal, inkább a szakmai értelemben vett megtorpanás – a kutatások számottevő részének tartalmi elferdülése, valamint a demográfiai módszertani igényesség csökkenése – semmint a dinamikus fejlődés jellemzi. Ezt az 1941. évi haláláig tovább dolgozó, 1926-ban történt nyugdíjba menetele után szinte kizárólag csak történeti demográfiával foglalkozó Thirring Gusztáv mint „egyszemélyes intézmény” kiemelkedő hatékonysága ellenére sem tudta munkásságával ellensúlyozni. Mindez azért sajtóságos, mert a történeti demográfia intézményesülése bizonyos értelemben inkább javul a háború előtti helyzethez képest. Noha az MTA szerepe némileg csökken a kutatásokban,⁵³ a Központi Statisztikai Hivatalé viszont erősödik, és mind hazai, mind nemzetközi fórumokon megfelelő módon tudja segíteni a kutatások megjelenítését. Részben a történeti kutatások felé vonzó Kovács Alajos (1877–1963) elnök, részben Thirring Gusztáv hatására a KSH és a Magyar Statisztikai Társaság, illetve folyóirataik (az 1923-ban indult *Magyar Statisztikai Szemle* és a társaság idegen nyelvű folyóirata, a *Journal de la Société Statistique Hongroise*) folyamatosan

⁵⁰ Hídvégi 1938; Kovács Imre 1937.

⁵¹ A részletvizsgálatokra nézve l. Thirring Gusztáv 1931a, 1935a, 1935b, 1935c, 1937, 1940, az összefoglaló monográfiára uő. 1938a. A Jászság adatainak elemzésével a forrás feldolgozásához Fodor Ferenc (1934, 1942) is hozzájárult. Külön kiemelendő, hogy Thirring Gusztáv a Magyar Statisztikai Társaság folyóiratában (*Journal de la Société Statistique Hongroise*) megjelent publikációi révén a népszámlálás létezését és kivonatos eredményeit a magyarul nem olvasók számára is hozzáférhetővé tette.

⁵² Budapestre Thirring Gusztáv 1925, Sopronra ugyanő 1931b, 1934b, 1936b, 1938b, 1939, Kőszegre ugyanő 1932, 1936c.

⁵³ Az első világháború előtt több, a szakterületre vonatkozó akadémiai kiadvány jelent meg, és jóval magasabb volt a történeti demográfiai témákkal (is) foglalkozó akadémikusok száma.

fórumot biztosítanak az eredmények közzétételéhez. Erősödik a népességtörténet – mint téma – súlya az egyetemi oktatásban is, elsősorban a településtörténeti kutatások elterjedése révén. Főként az irányzat mentora és vezetője, Mályusz Elemér (1898–1989) segítségével a településtörténet hangsúlyos szerephez jut a doktori képzésben, és ez publikált értekezések sorozatát eredményezi.⁵⁴ Miközben a hazai településtörténészek éles polémiát folytatnak a német népiségtörténetnek a kelet-európai népségeket és társadalmakat eléggé elfogultan és lekezelő módon tárgyaló szerzőivel, ugyanakkor – ez talán Fügedi Erik, Ila Bálint és Szabó István munkásságán kísérhető leginkább figyelemmel – a népséget és a társadalmat nem kizárólag az elit és az államhatalom oldaláról megközelítő német szemlélet pozitív hatást is gyakorol a hazai történészek egy részére. Kár, hogy ezzel szemben az anyakönyv mint forrás és a népességtörténeti mikroelemzés német népiségtörténet által vallott fontosságát⁵⁵ a hazai kutatás nem igazán ismeri fel.

Sajnálatos tény, hogy a fentebb röviden vázolt fejlemények nyomán a történeti demográfia az 1920 és 1945 közötti évtizedekben fokozatosan kettős csapdahelyzetbe kerül. Egyrészt az etnikai – felekezeti nézőpont szemléleti túlsúlya meggátolja, hogy a kutatók többsége a magyar népségre lényeges hatással járó, és kifejezetten a demográfia legszűkebb vizsgálati körébe tartozó alapvető fontosságú fejlemények (a demográfiai és epidemiológiai átmenetek folyamatai és következményei, a termékenység gyors ütemű csökkenése és a népesség öregedési folyamatának kezdete, a hektikus, politikai behatások által is befolyásolt migrációs jelenségek és urbanizációs folyamatok) részletes történeti elemzésében elmélyüljön, sőt, hogy ezeket egyáltalán észrevegye.⁵⁶ Az közismert és

⁵⁴ A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Népiség- és Településtörténeti Intézete 1938-tól jelenteti meg Mályusz Elemér szerkesztésében a „Település- és népiségtörténeti értekezések” c. sorozatot, melyben doktori iskolájának értekezései látnak napvilágot. (1943-ig összesen nyolc kötet jelenik meg.) Ide sorolható még az ugyancsak Mályusz Elemér által szerkesztett „Magyarság és nemzetiség” című sorozat is, amelynek keretében Szabó István programadó Ugocsa monográfiája (Szabó István 1937) jelent meg, majd 1944-től Ila Bálint Gömör megyei monográfiájának kiadása kezdődött el.

⁵⁵ E téren akkoriban a németországi kutatás úgynevezett falugenealógiai módszere a történeti demográfia módszertana tekintetében a világon az első helyen állt, a nemzetiszocializmushoz való eszmei kapcsolódása miatt azonban Hitler bukása után minden támogatását elvesztette, és évtizedekre parkoló pályára került. A történelmi demográfiát forradalmasító családrekonstrukciós módszer, melynek alapjait a német kutatók falugenealógia néven lényegében már kialakították, végleges megformálása és elterjesztése végül közel két évtizeddel később a francia kutatás eredményei alapján következett be. A német kutatás módszertani eredményeire csak az utolsó évtizedekben derült némi fény. Intő példa ez arra, hogy mire vezethet a politika tudományba való beavatkozása, illetőleg a kutatás átpolitizálódása (l. Faragó 2002).

⁵⁶ Sajátos grimasz, hogy menet közben a kutatás önkéntesen és fokozatosan végrehajtja a maga szellemi Trianonját, a Kárpát-medence egésze helyett egyre inkább csak a magyar népségre koncentrál. Ez nem pusztán azért káros, mert a kutatás, miközben többnyire a

érthető, hogy az 1920. évi trianoni békekötés új határmegvonásai, melyek az ország területének kétharmadát és a magyar etnikumú lakosság egyharmadát elcsatolták Magyarországtól, minden érintettre, akit rokonaitól, esetleg szülőföldjétől elszakítottak, rettenetes sokkhatást gyakoroltak. A magyar értelmiséget ezen túlmenően az a csapás érte, hogy – mivel számottevő része korábban is állami alkalmazott volt – az új államokhoz csatolt területeken jelentős részben állását veszítette, és otthonlan menekültként térhetett vissza az elszegényedett, összetöpreődött anyaországba. Ugyanakkor a tudomány embereinek – jelen esetben a népesség történetével, a történeti demográfiával foglalkozók tágabb körének – azt is érzékelnie és határozottabban képviselnie kellett volna, hogy a 19. század végén megindult termékenységsökkenési és vándorlási folyamatok ugyanolyan problémákat, torzulásokat, sőt veszélyeket jelenthetnek mind a megmaradt ország, mind az elcsatolt területek magyar és nem magyar népességeire, mint a kis- és nagyhatalmak politikusainak, gazdasági és szellemi elitjeinek haszonlesésén és rövidlátásán alapuló, íróasztalon készített határmegvonások.⁵⁷ Másrészt legkésőbb az 1940-es évek elején már nyilvánvaló lehetett volna annak hátránya is, hogy a történeti demográfiai kutatások a politika hálójába kerülnek. Ez ugyanis megnövelte annak veszélyét, hogy egy esetleges hatalomváltás esetén (melynek lehetősége 1943 körül sokak számára már nyilvánvaló realitásnak látszott, még ha nem is pontosan olyan formában gondoltak rá, mint amilyen negatív módon az végül bekövetkezett), a kutatási eredmények, a kutatók, sőt egy egész tudományterület megítélése is politikai alapon történik majd. Ez pedig nem sok jót ígért a tudományág jövőbeli működése szempontjából.

(2006–2008)

medence egészének képviseletében tetszeleg, valójában annak nagyjából fele népességét fokozatosan figyelmen kívül hagyja, hanem oda vezet, hogy a többi etnikulturális csoport demográfiai fejlődésének nem ismerete miatt a határokon kívül került magyarság demográfiai folyamatait is egyre kevésbé látja és érti. (Kisebb mértékben hasonló folyamatok játszódtak le a néprajz- és földrajztudományi kutatásokban is.)

⁵⁷ Ezt még akkor is muszáj volt megjegyeznünk, ha tudjuk, hogy a történeti demográfiai kutatásban résztvevők különböző tudományterületekről verbuválódtak, a millennium időszakához képest ekkor már kevesebb támogatást kaptak a hivatalos tudományosság részéről, és külön képzés hiányában – talán a statisztikusok kivételével – autodidakta módon kellett kialakítaniuk szemléletüket és módszertani ismereteiket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Az 1–2. fejezet hivatkozott irodalma

- Bácsai egyházmegye névtára 1897. *Sematizam eparhije Bacske za godinu 1897.* Ivkovic, U Novom Szadu.
- Budai egyházmegye névtára 1896. *Prvi sematizam pravoslavne szrpszke eparhije Budimszke za godinu 1896.* Szrpszka Manasztirszka Stampanija, Szr. Karlovci.
- Bolgár Dániel 2006. Kik vagytok Ti? A magyarországi társadalomtörténet egy pályakezdő szemével. *Történelmi szemle* 48/3–4. 275–286.
- Dányi Dezső 1961–1962. A történeti demográfia tárgya és módszere. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 5–21.
- Dávid Géza 1997. Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája, 896–1995. Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 141–72.
- Dávid Zoltán. 1958. A házak száma és a népesség XVI–XVIII. századi forrásainkban. *Történeti Statisztikai Közlemények* 2/3–4. 74–95.
- Egyetemes névtár 1912. *A magyarországi református egyház egyetemes névtára az 1912. évre.* Református Egyetemes Konvent, Budapest.
- Faragó Tamás 1989. A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom - polgári társadalom, 2. Kutatás, módszertan (Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28.).* Békés M. Levéltár, Gyula, 427–449.
- Faragó Tamás 2002. Adalékok a történeti demográfia kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 3. 249–297.
- Györfly György 1984. A pápai tizedlajstromok demográfiai értékeléséhez. In H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok.* Akadémiai K. Budapest, 141–57.
- Kovacsics József (szerk.) 1957. *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Kovacsics József (szerk.) 1963. *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949 -ig.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Kubinyi András 1997. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 93–110.
- Lugosi egyházmegye névtára 1877. *Siematismulu veneratului cleru alu diecesei romanesci greco-catolice a Lugosiului 1877.* Wencely, Lugosiu.
- McEvedy, Colin – Jones, Richard 1978. *Atlas of World Population History.* Harmondsworth, Penguin.
- Nagyvárad egyházmegye névtára 1909. *Schematismus venerabilis cleri Magno-Varadinensis graeci-ritus catholicorum ad annum Jesu Christi 1909.* Typ. Carmen. Kolozsvár.
- Népszámlálás 1920 (1929). *Az 1920. évi népszámlálás VI. rész.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat, 76. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Poszvék Sándor (szerk.) 1903. *A magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyház névtára az 1903. évben.* Romwalter, Sopron.

- Szamosújvári egyházmegye névtára 1914. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Szamosujváriensis romenorum graeci ritus catholicorum pro anno domini 1914.* Typ. dioecetano, Szamosújvár.
- Tokody Ödön (szerk.) 1880. *A magyarországi római és görög katolikus papság egyetemes névtára 1880-ra I.* Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár.
- Versei egyházmegye névtára 1899. *Sematizam szrpszke pravoszlavne eparhije Vrsacske za godinu 1898.* Kirchner, Vrsac.

Az 1850–1944 között megjelent hivatkozott irodalom (3–4. fejezet)

- Acsády Ignác 1886. *Magyarország Budavár visszafoglalása korában.* Méhner Vilmos, Budapest.
- Acsády Ignác 1888. *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt (1526–1564).* Athenaeum, Budapest.
- Acsády Ignác 1889. *A magyar jobbágy népesség száma a mohácsi vész után.* MTA, Budapest.
- Acsády Ignác 1890. *A magyar nemesség birtokviszonyai a mohácsi vész után.* MTA, Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 14/9.)
- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21.* Athenaeum, Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 12.)
- Acsády Ignác 1897. *A magyar zsidók 1735–38-ban.* Évkönyv IMIT. 173–188.
- Ajtay József 1905. *A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt.* Singer és Wolfner, Budapest.
- Aschenbrier Antal 1890. *A plébániai anyakönyvekről.* Pallas, Budapest.
- Asztalos Miklós 1924. *A Pozsony-megyei Réte református egyházának feljegyzései és keresztelési könyve 1701–1717.* Dunántúli Könyvkiadó és Nyomda Rt. Pécs. (Pécsi dolgozatok, 1/1.)
- Balázs Éva 1939. *Kolozs megye kialakulása.* Egyetemi ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 3.)
- Balogh Pál 1902. *A népfajok Magyarországon.* M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium, Budapest.
- Baranyay Tivadar 1940. *A rácok elterjedése és településformái Baranyában.* Kultúra, Pécs. (Geographica Pannonica, 11.)
- Baróti Lajos 1892. *A bánsági legrégebb német település története.* Szerző, Temesvár.
- Baróti Lajos 1893–1896. *Adattár Dél-Magyarország XVIII. századi történetéhez.* Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat. Temesvár.
- Barta Stefan 1940. *Die Judenfrage in Ungarn.* Stádium, Budapest.
- Bélay Vilmos 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig.* Sylvester Ny. Budapest, (Település- és népiségtörténeti értekezések, 7.)
- Benisch Artúr 1925. *A hitfelekezeti erőviszonyok változása Magyarországon. Társadalomtudomány 5/4–5.* 169–182.
- Benisch Artúr 1934. *A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén (1830–1930).* Magyar Statisztikai Szemle 12/11. 916–925.
- Bodor Antal 1914. *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra.* Stephaneum, Budapest.

- Bónis György 1941. Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. *Társadalomtudomány* 21. 288–309.
- Bonomi, Eugen 1939a. Zur besiedlung der Gemeinde Pilisvörösvár. *Südostdeutsche Forschungen* 4. 792–807.
- Bonomi, Eugen 1939b. Serbokroaten im Ofner Bergland. *Südostdeutsche Forschungen* 4/1. 56–69.
- Bonomi, Eugen 1940. Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes. *Südostforschungen* 5, 403–472.
- Bonomi, Eugen 1941. Die Pest im Ofner Bergland. *Südostforschungen* 6, 498–535.
- Bosnyák Zoltán 1935. *Fővárosunk elzsidósodása*. Held J. Budapest.
- Bosnyák Zoltán 1937. *Magyarország elzsidósodása*. Held J. Budapest.
- Buchmann Károly 1936. *A délmagyarországi telepítések története I. Bánát*. Szerző, Budapest.
- Büchler Sándor 1893. *Zsidó letelepedések Európában a XVI. és XVII. században főtékinthetett Magyarországra. Történeti tanulmány*. Athenaeum, Budapest.
- Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. MTA Budapest, I–III, V. kötet
- Csetri Károly 1936. *Bácska lakossága a legrégebb időktől a 19. század végéig*. Szerző, Budapest.
- Daday András 1929. Az utolsó erdélyi pestis története (1813–14). *Népegészségügy* 10. 737–745.
- Degré Alajos 1942–1943. Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül. *Regnum*, 177–99.
- Demkó Kálmán 1894. *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Dobrowsky és Franke, Budapest.
- Edelényi-Szabó Dénes 1927. Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi vésztől napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 5/2–3. 169–202, 294–322.
- Egyed Ferenc 1944. Göcsej népessége a XVIII. században. *Dunántúli Szemle* 11. 108–117, 201–207.
- Elek Péter és mások 1936. *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Sylvester Ny. Budapest.
- Ember Győző 1936. Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a 18. század első felében. *A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 6. 143–174.
- Fekete Lajos 1874. *A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története*. Debreczen. Városi Ny. Debreczen. 103.
- Fekete Lajos 1938. Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6. 116–136.
- Fekete Lajos 1942. *A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján*. MTA, Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 26. köt. 1.)
- Fekete Nagy Antal 1934. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Kovács Ny. Budapest.
- Fekete Nagy Antal 1941. *Trencsén vármegye*. MTA, Budapest. (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, 4.)
- Fél Edit 1944. *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Szemle Kisalföldkut. Int. Budapest (Kisalföldi közlemények, I/2.)

- Ferenczi Imre 1930. A világvándorlások és a népek közeledése. (Történeti áttekintés.). *Közgazdasági Szemle* 54. 411–452.
- Fodor Ferenc 1932. A magyar demográfiai és gazdaságföldrajzi statisztika történelmi forrásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 10/4. 295–304.
- Fodor Ferenc 1934. A II. József-féle népszámlálás eredményei a Jászságban. *Magyar Statisztikai Szemle* 12/11. 907–916.
- Fodor Ferenc 1942. *A Jászság életrajza*. Szent István Társulat, Budapest. (Gazdaságföldrajzi gyűjtemény, 6.)
- Fügedi Erich 1938. *Nyitra megye betelepülése*. Egyetemi Ny. Budapest (Település- és népiségtörténeti értekezések, 1.)
- Fügedi Erik 1941. A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma. *Századok* 75/9–10. 405–421.
- Gárdonyi Albert 1926. Pest város újjátelepítése a török hódoltság után. *Föld és Ember* 6/6. 87–111.
- Gárdonyi Albert 1936. Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 4. 13–33.
- Gáthy Zsolt 1942. *Anyakönyvvezetési szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén*. Budapesti Tudományegyetem, Budapest.
- Györffy István 1913. A feketekőrös-völgyi magyarság. Településföldrajzi tanulmány. *Földrajzi Közlemények* 41. 451–552.
- Györffy István 1915. *Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta*. Fritz Á. Budapest.
- Györy Tibor 1906. A középkor nagy járványairól. *Századok* 40. 379–382.
- Hermann Egyed 1936. Telepítések a 18. században. *Katolikus Szemle* 1. 238–247, 300–306.
- Herpay Gábor 1936. *Debrecenbe beköltözött polgárok. Matricula civium, 1715–1847*. Nemzeti Könyv és Lapkiadó, Debrecen.
- Hidvégi János 1938. *Hulló magyarság*. Athenaeum, Budapest.
- Horváth Gyula 1937. Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. *Történetírás* 1/2. 271–417.
- Iczkovits (Iványi) Emma 1939. *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Egyetemi Ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 2.)
- Igmándy Zoltán 1942. Egy hajdúnánási juhászcsalád leszármazása. *Magyar Családtörténeti Szemle* 8.
- Ignáczy Béla 1931. *A debreceni kolerajárvány*. Nemzeti Könyv és Lapkiadó, Debrecen.
- Ila Bálint 1944–1976. *Gömör megye, 1-4*. MTA, Budapest. (Magyarság és nemzetiség, 2.)
- Jakó Zsigmond 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Sylvester Ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 5.)
- Jakó Zsigmond 1941. A románság megtelepülése az újkorban. In Mályusz Elemér (szerk.) *Erdély és népei*. Pázmány P. Tudományegyetem – Franklin, Budapest. 118–141.
- Jakó Zsigmond 1943. Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In Deér József – Gáldi László (szerk.) *Magyarok és románok I*. Athenaeum, Budapest. 508–571. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943.)
- Jakó Zsigmond 1944a. *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Erdélyi Tudományos Intézet, Budapest.

- Jakó Zsigmond 1944b. Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban. In Szabó T. Attila (szerk.) *Szolnok-Doboka magyarsága*. Minerva Ny. Dés-Kolozsvár.
- Jancsó Benedek 1900. Az erdélyi románság legrégebb hiteles statisztikája. *Századok* 34. 141–154.
- Jócsik Lajos 1943a. *A magyarság a cseh és szlovák néprajzi térképeken*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest. (Kisebbségjogi Intézet Kiadványai, 6.)
- Jócsik Lajos 1943b. A nyitravölgyi magyarság a XVIII. században. *Kisebbségvédelem* 6/3–4. 15–23.
- Kalmár Gusztáv 1929. A török uralom hatása a Dunántúl népességére. *Föld és Ember* 9. 49–64.
- Keken András 1937. *A magyarországi evangélikusság történelmi statisztikája*. Erdei Ny. Hódmezővásárhely.
- Kiss Ernő 1931. Pestisjárványok pusztítása Debrecenben (1585–1754). *Népegészségügy* 12. 26–33, 105–110, 143–146, 190–192, 224–226, 269–271, 313–314, 364–367.
- Kniezsa István 1938. Magyarország népei a XI. században. In Serédi Jusztinián (szerk.) *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, 2. MTA, Budapest.
- Kniezsa István 1941. *Adatok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez*. Athenaeum, Budapest.
- Kniezsa István 1943. A Nyitra-Zsitva vidék nemzetiségi viszonyainak történetéből. In Vas Károly (szerk.) *A magyar lélek szolgálatában*. Egyetemi Ny. Budapest.
- Kovács Alajos 1919. *Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte után*. Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Kovács Alajos 1922. *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Szerző, Budapest.
- Kovács Alajos 1923. Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle* 1/4–6. 65–79.
- Kovács Alajos 1926. Az egyke pusztítása Somogyban. *Társadalomtudomány* 6. 1–6.
- Kovács Alajos 1936. Az egyke pusztítása a Sárközben. *Magyar Statisztikai Szemle* 14/11. 905–919.
- Kovács Alajos 1938. A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. *Századok* 72. 561–575.
- Kovács Imre 1989. (1937) *A néma forradalom*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Budapest.
- Kovács Márton 1942. *A felsőri magyar népsziget*. Sylvester Ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 6.)
- Kőrösy József 1873. Pest városa népességének évenkénti kimutatása 1813-tól 1857-ig. *Pestvárosi Statisztikai Évkönyv* 1. 1–5.
- Kőrösy József 1881a. Buda és Ó-Buda városa népességének évenkénti kimutatása 1813-tól 1857-ig. *Fővárosi statisztikai havifüzetek*, 96. 131–137.
- Kőrösy József. 1881b. *Budapest fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Bp: Ráth Mór. 3 kötet (Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei, 15.)
- Kőrösy József 1882. *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint*. MTA, Budapest.
- Kőrösy József 1898. *Felvidék eltótosodása 1–2*. Grill, Budapest.
- Lauschmann Gyula 1898. *Adatok a magyarországi járványok történetéhez tekintettel Székesfehérvár városára*. Csitári, Székesfehérvár.

- Lehoczky Tivadar 1895. Német telepítések Bereg megyében. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 2. 249–285.
- Lénárd Ödön 1937. Újkori településtörténetünk feladatai. *Történetírás* 1/1. 34–51.
- Lexicon locorum 1920 (1773). *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. Hornyánszky, Budapest.
- Linzbauer, Franciscus Xaverius 1852–1861. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Typ. universitatis. Budae, Tom. 1–3. (Vol. 1–7.)
- Linzbauer X. Ferenc. 1868. *A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye*. Egyetemi Ny. Buda,
- Magyary-Kossa Gyula 1929–1940. *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből, 1-4*. Eggenberger – Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest. (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára)
- Makkai László 1942. Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. *Hitel* 7. 225–242.
- Makkai László 1943a. Erdély népei a középkorban. In Deér József – Gáldi László (szerk.) *Magyarok és románok I*. Athenaeum, Budapest. 314–440. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943.)
- Makkai László 1943b. Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. *Az Erdélyi Tudományos Intézet 1942. évkönyve*, 234–347.
- Maksay Ferenc 1940. *A középkori Szatmár megye*. Stephaneum Ny. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 4.)
- Maksay Ferenc 1941–1942. Érendréd. Egy vegyesnemzetiségű falu népiség- és társadalomtörténete. *A Magyarságtudományi Intézet évkönyve* 1. 39–67.
- Mályusz Elemér. 1922. *Turóc megye kialakulása*. Apostol Ny. Budapest.
- Mályusz Elemér 1923–1924. A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok* 57–58. 538–566.
- Mályusz Elemér 1941a. Az egyenyelvű ország. *Századok* 75/4–6. 113–139.
- Mályusz Elemér (szerk.) 1941b. *Erdély és népei*. Franklin, Budapest.
- Mályusz Elemér 1942. A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In Domanovszky Sándor (szerk.) *Magyar renaissance*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Magyar Művelődéstörténet, 2.)
- Mályusz Elemér 1943. A magyarság a középkori Erdélyben. *Hitel* 8/4. 267–289.
- Marjalaki Kiss Lajos 1931. *Régi népszámlálások Miskolcon*. Miskolci Ny. Miskolc.
- Marton, Ernő 1941. *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez*. Fraternitas, Kolozsvár.
- Mendöl Tibor 1942. Az új települési rend. In Domanovszky Sándor (szerk.) *Barokk és felvilágosodás*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 167–189. (Magyar Művelődéstörténet, 4.)
- Merétey Sándor 1935. Kecskemét a gyermekek városa. *Magyar Statisztikai Szemle* 13/5. 420–429.
- Mezősi Károly 1943. *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692)*. Magyar Történettudományi Intézet, Budapest. (Településtörténeti tanulmányok, 1.)
- Mohl Adolf 1910. A tatabányai plébánia régi anyakönyveinek krónikája 1689–1837. *A Komárommegyei és Városi Múzeumegyesület 1909 évi értesítője* 15. 75–89.
- Molnár József 1940. Egy paraszteszék leszármazása és kapcsolatai. *Magyar Családtörténeti Szemle* 6. 3–23.

- Nagy Gyula 1898–1899. Zemplén vármegye népessége az 1598. évi kamarai adólajstromok szerint. *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 268, 297, 338–7, 37, 71, 164, 196, 228.
- Nagy Kálozi Balázs 1943. *Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában*. Sylvester-Nyomda R.T. Budapest. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 8.)
- Nemeskéri János 1944. Ivád község – Ivádi család. *Századok* 78. 192–219.
- Ortvay Tivadar 1891. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején, a pápai tizedjegyzékek alapján föltüntetve, 1-2*. Szent István Társulat, Budapest.
- Pákay Zsolt 1942. *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696)*. Martineum Ny. Veszprém. (Veszprém vármegyei füzetek, 7.)
- Pálfy Ilona H. 1934. A magyar történeti statisztika forrásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 12/11. 956–966.
- Papp László 1941. *Kiskunhalas népi jogélete*. Országos Táj- és Népkutató Intézet, Budapest. (A magyar táj- és népismeret könyvtára, 2.)
- Papp László et al. 1943. Népi jogéletkutatás. *Társadalomtudomány* 23. 270–294.
- Pataki József 1937. A Sárköz népesedéstörténete és az egyke kifejlődése. *Történetírás* 1. 85–96, 193–205.
- Polány István 1936–1943. *Nyugatmagyarországi néprajzi története 1–3. rész*. Martineum Ny. Budapest. (A Dunántúli Szemle könyvei)
- Polány István 1944. Nyugatmagyarország néprajzi története. *Dunántúli Szemle* 11. 11–30.
- Roller, Otto Konrad 1907. *Die Einwohnerschaft der Stadt Durlach im 18. Jahrhundert in ihrem wirtschaftlichen und kulturgeschichtlichen Verhältnissen dargestellt aus ihren Stammtafeln*. Verlag der G. Braunschen Hofbuchdruckerei, Karlsruhe.
- Sas Andor 1929. A Mukácsi Uradalom szőkevény jobbágysai a XVIII. században. *Századunk* 4/1. 217–228.
- Schilling Rogér 1933. *Dunakömlőd és Németkér telepítés- népiség- és nyelvtörténete*. Pécsi Egyetemi K. Budapest.
- Schmidt János 1939. *Német telepések bevándorlása Hessenből Tolna-Baranya-Somogyba a 18. század első felében*. Győr.
- Sinkovics István 1934. Élő és halott falvak. (Népesség hullámváltozás Esztergom megyében a török alatt és után.). *A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4. 267–282.
- Stein Artúr 1941. *A felekezeti anyakönyvek Magyarországon 2. A zsidók anyakönyvei és konskripciói*. Neuwald Ny. Budapest.
- Szabó István 1937. *Ugocsa megye*. Sylvester Ny. Budapest. (Magyarság és nemzetiség, 1.)
- Szabó István 1941. *A magyarság életrajza*. Franklin Ny. Budapest. (A Magyar Történelmi Társulat könyvei, 8.)
- Szabó István 1942a. Az asszimiláció a magyarság történetében. *Hitel* 7. 33–47.
- Szabó István 1942b. A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In Domanovszky Sándor (szerk.) *Barokk és felvilágosodás*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 111–136. (Magyar Művelődéstörténet, 4.)

- Szabó T. Attila 1937. *Nires-Szásznyíres település-népiség-népesedés és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században, 1–3.* Erdélyi Múzeum. 74. (Erdélyi tudományos füzetek, 91.)
- Szabó T. Attila 1939. *Bábonny története és települése, 1–2.* Erdélyi Múzeum, Cluj. (Erdélyi tudományos füzetek, 104.)
- Szabó T. Attila 1942. A románok újabkori erdélyi betelepülése. *Hitel* 7. 133–143.
- Székfű Gyula 1935. A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. *Magyar Szemle* 25. 5–13.
- Szentkláray Jenő 1879–1882. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. 1779-től napjainkig.* Szerző, Temesvár.
- Taba István 1938. A XVII. sz. végének telepítéspolitikája. *Történetírás* 2. 84–101.
- Tafferner Antal 1941. *Vértesboglár. Egy hazai német település leírása.* Dunántúl Ny. Budapest. (Német néprajztanulmányok, 2.)
- Tagányi Károly 1895. Tormay Károly statisztikai táblái az 1845–47. évekről. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 2. 124–136.
- Tagányi Károly 1898. Erdély népsége 1827-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 5. 182–183.
- Tagányi Károly 1919. *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. (Néprajzi Könyvtár. Új folyam, 1.)
- Tárkány Szücs Ernő 1944a. Erdély öröklési jogszokásai. *Hitel* 9/7. 379–400.
- Tárkány Szücs Ernő 1944b. *Mártély népi jogélete.* Kolozsvári Egyetem Jogtörténeti Szeminárium, Kolozsvár. (Régi magyar jog. Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok, 1.)
- Téglás J. Béla 1937. Dunántúl népességének változása a török uralom megszűnése óta. *Történetírás* 1/2. 294–312, 418–430.
- Temesváry Rezső 1899. *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészeti körében Magyarországon.* Dobrowsky és Franke, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1893. A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására. *Fővárosi statisztikai havifüzetek*, 246. 1–22.
- Thirring Gusztáv 1893. A természetes népmozgalom és a vándorlások szerepe népességünk gyarapodásában. *Közgazdasági és Közigazgatási Szemle* 17. 570–596.
- Thirring Gusztáv 1898. *A felvidéki kivándorlás hatása népesedésünkre.* Franklin, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1898. Városaink népesedési viszonyai 1777-ben. *Földrajzi Közlemények* 26. 199–230.
- Thirring Gusztáv 1901a. Buda népessége a XIX. század elején. *Fővárosi statisztikai havifüzetek*, 334. 1–16.
- Thirring Gusztáv 1901b. Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8. 129–162.
- Thirring Gusztáv 1903. *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében.* MTA, Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 10.)
- Thirring Gusztáv 1904. *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.* Kilián, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1911. Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. *Városi Szemle* 4/7–8. 465–492.
- Thirring Gusztáv (szerk.) 1925. *Budapest félévszázados fejlődése, 1873–1923. 1–2.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 53.)

- Thirring Gusztáv 1931a. II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 9/2. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1931b. Sopron népességének fejlődése és összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle* 9/5. 407–453.
- Thirring Gusztáv 1932. Kőszeg népességének fejlődése és összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle* 10/2. 81–104.
- Thirring Gusztáv 1934a. Pest város népessége az 1771–1781. évben. *Magyar Statisztikai Szemle* 12/3. 153–160.
- Thirring Gusztáv 1934b. Sopron lakásviszonyai a 18. század közepén. *Magyar Statisztikai Szemle* 12/12. 1–24.
- Thirring Gusztáv 1935a. Egy alföldi falu népességi viszonyai II. József korában (Magyarcsanak). *Magyar Statisztikai Szemle* 13/9. 753–760.
- Thirring Gusztáv 1935b. Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13/1. 1–11.
- Thirring Gusztáv 1935c. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13/5. 369–381.
- Thirring Gusztáv 1936a. Az 1804. évi népösszeírás. *Magyar Statisztikai Szemle* 14/1. 1–21.
- Thirring Gusztáv 1936b. *Statisztikai adatok Sopron városáról*. Röttig-Romwalter, Sopron.
- Thirring Gusztáv 1936c. *Kőszeg népessége a 18. században*. Martineum Ny. Szombathely. (A Vasi Szemle könyvei, 73.)
- Thirring Gusztáv 1937. Az első soproni népszámlálás. *Soproni Szemle* 1/1. 1–13.
- Thirring Gusztáv 1938a. *Magyarország népessége II. József korában*. MTA, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1938b. Sopron vármegye községeinek népesedési fejlődése az utolsó 150 év alatt. *Soproni Szemle* 2/4. 186–195.
- Thirring Gusztáv 1939. *Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány*. Sopron sz. kir. város, Sopron.
- Thirring Gusztáv 1940. Komárom város és vármegye népessége II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 18/378–383.
- Thirring Lajos 1933. Hat évtized népnövekedési viszonyainak néhány jellegzetessége hazánk mai területén. *Magyar Statisztikai Szemle* 11/9. 15–35.
- Vámossy István 1901. *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Stampfel, Pozsony.
- Velics Antal – Kammerer Ernő 1886–1890. *A magyarországi török kincstári defterek, 1543–1639. 1-2*. MTA, Budapest.
- Vonház István 1931. *A Szatmár megyei német telepítés*. Dunántúl, Pécs.
- Weidlein János 1937. *A tolnamegyei német telepítések*. Tolna vármegye közönsége, Szekszárd. (Tolna vármegye múltjából, 3.)
- Wertner Mór 1880. Die Pest in Ungarn 1708–1711. *Deutsches Archiv für Geschichte d. Medizin* 3. 51–64.

**A BRIEF ACCOUNT ON THE HISTORICAL DEMOGRAPHIC RE-
SEARCH IN HUNGARY. I. FROM THE BEGINNINGS TO 1945**

Summary

The author gives an account on the history of the first hundred years of Hungarian historical demography. In the introduction he determines the possible spatial versions and chronology of the research (Map I, Figure I). After that he briefly describes the main characteristics of the sources of Hungary's population history. As the paper points out, the available source material corresponds to that of the well-developed western European societies, but most source types appeared and became regular later in the Carpathian basin (Table 1). Therefore, demographic analyses based on quantitative data can mostly be realized only for the period beginning in the last third of the 18th century.

Research on historical demography started in Hungary between 1850 and 1870, when the role of the institutions and scholars of the official statistics was particularly important. In that period, József Kőrösy and Gusztáv Thirring rose above other scientists of this field. Research in the first decades – in accordance with the international trends – focused mainly on publishing the sources or on changes in population size, but there were noticeable historical results in the field of public health, epidemiology and migration, too. Most of the source publications available in the bibliography of the paper have remained inevitable means of research so far.

After World War I, the Trianon Peace Treaty, which sealed the fate of the historical Hungarian Kingdom in 1920, basically transformed the historical demographic research in the Carpathian basin. It changed not only the institutional background but also the interest of researchers. Both in Hungary and the neighbouring states, researchers focused on the historical changes in ethnic conditions because they intended partly to analyze partly to justify the changes of the borders after World War I. The main fields of historical demography proper – the problems of fertility, mortality or migration – were pushed into the background between the 1920s and 1940s everywhere. Under the circumstances of political hysteria, the demographic and mortality transitions that had been progressing for decades did not attract the attention which they would have deserved otherwise. At the same time, from a methodological point of view, this process meant a divergence from the trends of international research both for Hungary and the neighbouring countries. World War II closed that period and became the starting point for a new phase of historical demographic research in Hungary.

Table:

1. The beginnings of the registration of births, deaths and marriages in the Hungarian Kingdom (parishes established prior to 1880)

Heading: Beginning of the registration; Roman Catholic (Croat, mixed); Calvinist (Hungarian); Lutheran (mixed); Greek Catholic (Ruthen, Romanian); Orthodox (Serb); Total; Number of the mother-churches

Map:

1. The borders of the Hungarian Kingdom and its successor states according to the Trianon Peace Treaty (with the borders of the counties existing before 1920)

Figure:

1. The periods in historical demography

(The changes in demographic system; the proposed periods of historical demography; the periods of the research in Hungary)

A HÁZTARTÁSOK STRUKTÚRÁJA A 18. SZÁZAD VÉGI MAGYARORSZÁGON. ELEMZÉSI KÍSÉRLET¹

ŐRI PÉTER

Bevezetés

A tanulmány a II. József-féle népszámlálás kiegészítését és újrafeldolgozását célzó kutatás keretei között készült. Így része a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyvében korábban megjelent tanulmányorozatnak,² amely a népszámlálás céljait, keletkezését, lefolyását, az ezek következtében és során keletkezett forrásproblémákat, a népszámlálás anyagának használhatóságát, a számítógépes elemzés lehetőségeit igyekezett feltárni. Jelen kísérletünkben ez utóbbira helyeznénk a hangsúlyt, nem feledkezve meg ugyanakkor a forráskritika problémájáról sem.

A Józsefi összeírás eredeti, individuális szintű összeírólapjai kevés kivétellel elvesztek.³ A népszámlálás községi, járási és megyei összesítői, amelyekre az adatközlések és publikációk zöme irányul,⁴ igen fontos demográfiai forrást jelentenek, de nem tartalmazzak alapvető információkat. Így hiányoznak a korszerkezet demográfiai szempontból kulcsfontosságú adatai, az összesítésekből még a kiskorúak aránya is csak becsléssel állapítható meg.⁵ Nem ismerjük meg a népszámlálás alapján a felekezeti vagy etnikai megoszlást, problematikus és helyenként változó lehet a társadalmi kategorizálás gyakorlata.⁶ Lényegében megbízhatóak a népességszámra és a házak, háztartások számára vonatkozó adatok, amelyek igen fontos támpontot jelentenek 18–19. századi népességfejlődésünk, illetve annak regionális mintái feltárása szempontjából. Ám

¹ A tanulmány a 46348 sz. OTKA pályázat támogatásával és keretei között készült. Faragó Tamásnak a kézirat átolvasásáért és értékes tanácsaiért tartozunk köszönettel.

² Faragó 2002, 2003a, 2003b; Őri 2002, 2003b; Pozsgai 2004.

³ Tudásunk mai állása szerint egyéni számlálóívek maradtak fenn Győr és Eperjes városairól, Dunapatajról, Nyergesújfaluról és Felnémetről. Példa az ezekből készült feldolgozásokra: Dányi 1965.

⁴ Úttörő vállalkozás a Thirring Gusztáv (elsősorban Thirring 1931 és 1938), alapvető forráskiadvány Dányi Dezső és Dávid Zoltán munkája (Dányi – Dávid 1960), amelyet több kiegészítés követett (Vörös 1962; Dávid – Faragó – Fügedi 1975 és Dányi – Faragó – László 1996, valamint Pozsgai 2004). A legújabbban feltárt anyagról lásd: Őri 2002. 71.

⁵ Ennek mikéntjéről lásd pl.: Faragó 2002. 24.

⁶ Minderről a vonatkozó irodalommal lásd: Őri 2003b.

megítélésünk szerint a községi összesítő táblák elsősorban két demográfiai szempontból jelentős kérdés komolyabb elemzését teszik lehetővé: a migrációét és a háztartásszerkezetét. A településeken jelenlévő idegenek és a távollévő helyiek száma alkalmas a vándorlás volumenének és egyenlegének a kiszámítására, és így a 18. század végi belső migráció nagyságrendjének és területi mintáinak a feltárására.⁷ A népességszám és a háztartások száma alapján megállapítható a háztartások településenkénti átlagos mérete (Tamásy 1963), ugyanakkor a házas férfiak és a háztartások számának hányadosa viszonylag megbízható támpontot nyújt a háztartások szerkezetének elemzéséhez.

A házasodási szokások és a háztartások összetettségének ezzel összefüggő kérdése lassan negyven esztendeje áll a családtörténeti kutatások középpontjában. A család, illetve a háztartás a tradicionális társadalmakban nemcsak a reprodukció, a vagyon, a státus átadásának kerete, hanem termelési és fogyasztási egység, a mindennapi élet úgyszólván minden mozzanatának terepe és legfőbb szervezője. A kutatások feltárták a háztartásszerkezet és ezen keresztül az emberi reprodukció, az öröklés, a munkaszervezés és termelés alapvető típusait, illetve az ezeken belüli lokális változatosságot (Benda 2002. 109.). A gazdag kutatási eredmények közül kiemelkedik a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat lehetővé tevő családtipológiát felállító Peter Laslett és a házasodás és háztartáskialakítás alapvető (nyugati és keleti) modelljeit kidolgozó John Hajnal munkássága.⁸ Mindketten rengeteg helyi kutatást inspiráltak munkájukkal, amelyek részben finomították, részben cáfolták modelljeiket.⁹ Magyarországon a Laslett-tipológia sok esettanulmány ihletője volt,¹⁰ emellett makroszinten Faragó Tamás rajzolta meg a háztartásszerkezet 18. század végi regionális mintáit – éppen a Józsefi népszámlálás adatainak felhasználásával –, illetve mutatta ki annak bonyolultabbá válását a 19. század első felében (Faragó 1977). Szintén ő végezte el a Kárpát-medence tekintetében mindenképpen leegyszerűsítő, kétosztatú Hajnal-modell finomítását, a házasodás és a háztartásszerkezet négyöt alaptípusát javasolva a Hajnal-féle dichotómiával szemben (Faragó 2001). Emellett születtek értékes és úttörő munkák, amelyek regionális vagy lokális szinten elemezték a háztartásszerkezet, házasodás kérdését, mikroszintű vizsgálá-

⁷ A Józsefi népszámlálás adatai alapján a migrációt országos szinten vizsgálta: Faragó 1998. Borsod megyére vonatkozóan lásd: Faragó 1997, Pest megyére: Őri 2003a 275–287.

⁸ Mindenekelőtt a legismertebb és leginkább inspiráló, kezdeményező szerepet játszó művek: Laslett – Wall 1972 és Hajnal 1965, 1982, 1983.

⁹ A rendkívül gazdag családtörténeti irodalom vagy a Laslett és Hajnal munkáit tesztelő művek hosszú sorának bemutatására itt nincs mód. Magyar nyelven is rengeteg ismertetés készült e tárgykörben, ezekből néhány példa: Andorka – Faragó 2001; Husz 2002; Őri 2003a 243–275.; Őri 2007. Kiemelkedő jelentőségű Faragó Tamás összefoglalása a témáról, amely ugyanakkor magyarországi adatokra építve a Hajnal-modell kritikáját is adja, részben a Józsefi népszámlálás adatai alapján (Faragó 2001).

¹⁰ Az eredmények összefoglalása: Andorka – Faragó 2001.

latok eredményeivel tesztelték a makromodellek érvényességét (Faragó 1985; Pozsgai 2000; Heilig 2000; Benda 2002; Husz 2002).

Tanulmányunkban a Józsefi népszámlálás adatai alapján a háztartásszerkezet regionalitásának megrajzolására teszünk kísérletet. Faragó Tamás megyei szintű vizsgálatát (Faragó 1977) részben az erdélyi megyék adataival egészítjük ki, részben több, illetve többféleképpen számolt mutatóval kísérletezünk, mindenekelőtt az eddig nem használt községsoros adatok felhasználásával. Másrészt a népszámlálás újabb feltárt részletei lehetővé teszik néhány megye vonatkozásában a forráskritika mélyítését és az időbeli változások megfigyelését. Ugyanakkor két, földrajzi és népességi viszonyait tekintve igen különböző megye (Liptó és Pest-Pilis-Solt) községsoros adatait elemezve a háztartásszerkezet meghatározó tényezőit is megpróbáljuk megközelíteni.

A háztartások szerkezete Magyarországon, 1785–1787

A háztartásszerkezet kérdését a II. József-féle népszámlálás alapján kétféle mutatóval közelíthetjük meg. Egyrészt kiszámolhatjuk a háztartások átlagos nagyságát (egy háztartásra jutó emberek száma), másrészt az egy háztartásra jutó házas férfiak számát. Az előbbi nemigen tájékoztat a háztartások tényleges bonyolultságáról, bár kétségtelenül mutatkozik összefüggés a háztartások mérete és összetettsége között. A bonyolult összetételű háztartások általában nagy méretűek ugyan, ám az is nyilvánvaló, hogy egy nagy méretű háztartás is állhat egyetlen termékeny családmagból (Faragó 1977. 108.). Az ezzel kapcsolatos bizonytalanság miatt a háztartások méretével itt a továbbiakban nem foglalkozunk.

Az egy háztartásra jutó házas férfiak száma viszont településenként fontos és makroszinten mással nem helyettesíthető információt nyújt a háztartásszerkezet összetettségéről. Segítségével következtetni lehet a több magcsaládból álló háztartások gyakoriságára, bár a családi életciklus egyes szakaszaihoz köthető egyéb háztartásformákról (pl. a kiterjesztett családi háztartások elterjedtsége) nem ad tájékoztatást. A 18. századra vonatkozóan ez az egyetlen használható makromutató, amelyet számos elemzésben használtak már (Dányi 1977; Faragó 1977, 2001; Óri 2003). Nem szabad ugyanakkor elhallgatnunk fogyatékoságait sem. Az egyik az, amit röviden már említettünk: csak a többcsaládú háztartások elterjedtségét mutatja, finomabb, pl. a Laslett-féle tipológiával összevethető kategorizálásra nem alkalmas. Az is világos, hogy segítségével igen nehéz elhatárolni a nagycsaládú területeket az egyszerű háztartások dominanciájával jellemezhetőektől. Még az egyértelműen nagycsaládú Horvátországban is csak 1,7 házas férfi jut egy háztartásra (Faragó 1977. 109.) 1787-ben, ami jelzi, hogy egy-egy ottani településen is csak a háztartások egy (igaz

jelentékeny) része állt több családmagból, legalábbis a háztartásfő életciklusának egy részében. Így az elhatárolás meglehetősen nehéz, és sohasem nélküli teljesen a szubjektivitást. A másik probléma az, hogy a mutató segítségével természetesen a különböző típusú nagycsaládokat sem lehet egyértelműen elválasztani egymástól (a törzscsaládot, a tradicionális nagycsaládot vagy a délszláv zadrugát), hiszen ezek is csak a szóban forgó települések háztartásainak egy részét jelentették, és a Józsefi népszámlálás községi összesítéseiből csak településenkénti átlagértékeket számolhatunk. Emellett figyelniünk kell arra is, hogy az arányszám minden valószínűség szerint „lefelé” torzít, a háztartásfők egy része nem házas, hanem özvegy férfi vagy nő, és a háztartás tagjai között is lehetnek özvegy férfiak vagy a nagycsaládos formákra jellemzően nem házas, 18 éven felüli férfiak (fiúk, testvérek, egyéb rokonok). Emiatt a nagycsaládok egy része elvész, az alkalmazott arányszám nem képes kimutatni ezeket. A probléma megoldására próbálkozhatunk a mutató korrekciójával (Dányi 1977), vagy tekinthetjük az özvegy háztartásfők és a felnőtt férfi háztartástagok arányát konstansnak a területi összehasonlítások során. Tanulmányunkban ez utóbbi mellett döntöttünk.

A háztartásszerkezet mutatójának kiszámításához alkalmazott adatok (házas férfiak és háztartások száma) ellenőrzésére a legjobb egy másik egyidejű forrás felhasználása volna, de ilyennel (pl. egyházi lélekösszeírások) ekkora tömegben nem rendelkezünk. A másik lehetőség az, hogy összevetjük a Józsefi népszámlálás egy időben keletkezett, egy területi egységre vonatkozó, de különböző összeíróíveken megmaradt adatait (pl. az 1787-es országos összesítés megyei adatait az 1787-ből a megyei levéltárakban fennmaradt összesítéseivel). Emellett megpróbálkozhatunk azzal is, hogy azokban a megyékben, ahol több időmetszetből rendelkezünk adatokkal, megvizsgáljuk a változások mértékét, azt, hogy ezek mennyire illeszkednek egyéb fontos mutatók (népességszám, házak száma) változásának mértékéhez.¹¹

Az 1787-es országos (törvényhatóságokéinti) összesítés adatait már Thirring Gusztáv közzétette (Thirring 1938), az adatok megtalálhatók Dányi Dezső és Dávid Zoltán forráskiadványában is (Dányi – Dávid 1960. 50–51.). A táblát használta alapvető fontosságú makroelemzéséhez Faragó Tamás (Faragó 1977) is. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az egyéni számlálólapok összesítése, korrekciója részint a megyékben, részint a katonai összeíró hatóságok által történt. A kétféle összesítést együtt, az adatokat egyeztetve kellett volna végezni, vagy legalábbis az elkészült összesítéseket össze kellett volna vetni egymással, de ennek megvalósulása kétséges, illetve igen felületes lehetett (Őri 2003b 119.). Így lehetnek és vannak különbségek különböző megyei összesítések

¹¹ Ezzel a módszerrel Dányi Dezső majd Faragó Tamás próbálkozott (Dányi 1985; Faragó 2003a).

között. Emellett az is ismert, hogy a megyei összesítéseket a Helytartótanácsnál ellenőrizték, számos, a megyéknek küldött utasítást ismerünk, amely a hibákra hívja fel a figyelmet, és felszólít az adatok korrigálására (Öri 2003b). Ennek részleteiről nem sok információnk van, a különböző források adatait minden-
esetre érdemes összevetni, legalábbis azokra a megyékre nézve, ahol a megyei levéltárak megőrizték az 1787-es összesítéseket.

Az 1. tábla ennek az összevetésnek néhány részletét tartalmazza. Egymás mellé helyeztük a kétféle forrásból kiszámított háztartásszerkezeti mutatókat, illetve a családok (háztartások, familiák) és házas férfiak számát.¹²

1. Az 1787-es országos és az 1787-es fennmaradt megyei összesítések háztartásszerkezetre vonatkozó adatainak összehasonlítása

	Országos összesítés	Megyei összesítés	Országos összesítés	Megyei összesítés	Országos összesítés	Megyei összesítés
	házas férfi/háztartás		háztartások		házas férfi	
Abaúj-Torna	1,042	1,055	24762	24466	25807	25807
Árva	1,011	1,004	13686	13768	13835	13829
Baranya	1,212	1,215	30507	30497	36965	37065
Bács	1,161	1,160	33808	33607 ^a	39266	38996
Békés-Csanád-						
Csongrád	1,057	1,057	27728	27727	29315	29312
Borsod	1,020	1,020	27188	27198	27744	27744
Gömör-Kishont	1,151	1,201	25267	25267	29084	29164
Heves	1,040	1,040	31037	31037	32293	32293
Pozsony	0,944	0,945	38934	38924	36767	36767
Somogy	1,092	1,092	31562	31552	34460	34460
Tolna	1,012	1,018	26686	26523 ^b	27004	27004
Túróc	1,099	1,072	7033	7093	7730	7730
Vas	0,926	0,926	42752 ^c	42752 ^d	39608 ^e	39608
Zemplén	1,076	1,076	38765	38765	41706	41706
Zólyom	1,043	1,032	10611	10625	11064	11061

Megjegyzés: A Faragó Tamás által korrigált értékek:

a: 33808 b: 26646 c: 42716 d: 42706 e: 39609

Látható, hogy a háztartásszerkezeti változó értéke csak igen kis különbségeket mutat a különböző forrástípusok szerint. A különbségek mögött a házas férfiak és háztartások számának kisebb-nagyobb különbségei állnak. A házas

¹² Az országos összesítés adatai megtalálhatók Dányi – Dávid 1960, az 1787-ből fennmaradt községsoros megyei összesítések adatai a jelen kutatás során összeállított adatbázisból származnak, listájuk megtalálható: Öri 2002. 70–71. Faragó Tamás jelenleg is az összeírás forráskritikai vizsgálatával és az adatok korrekciójával foglalkozik, ami jelen esetben a részösszegek összeadását és a megyei, illetve országos összesítés adatainak javítását jelenti. Az 1. tábla jegyzeteiben közöljük az általa megadott, korrigált értékeket is, segítségéért itt is szeretnénk köszönetet mondani.

férfiak számában lényegesebb eltérés mutatkozik Baranya és Gömör-Kishont esetében (a számok végének egyezése utalhat összeadási hibára), míg a háztartásoknál Abaúj-Tornában, Árvában, Tolnában (a korrekció lényegesen csökkent az eltérést) és Túrócban tapasztalható ugyanez. Bács esetében mindkét mutatónál nagyobb differencia látszik, de a korrekció a háztartásoknál feltárta az ezt okozó összeadási hibát. Az eltérések iránya sem egységes: hol az országos összesítés, hol a megyei summáriumok adatai magasabbak. Lehetetlen itt eldönteni, hogy melyik szám a helyes, a tapasztalatok alapján néhány esetben tehát egyszerű elírásról, összeadási hibáról van szó, pl. a háztartásoknál Somogy, Tolna vagy Túróc esetében. Abaúj-Tornában, Árvában, Tolnában vagy Túrócban ugyanakkor a házas férfiak száma egyezik, tehát ugyanazt a magcsalád mennyiséget osztották a különböző összesítésekben különböző mennyiségű háztartásra. Mint mondtuk, ez lehet elírás, számolási hiba, vagy a különböző (polgári és katonai) összeírók eltérő gyakorlata állhat a háttérben, amelynek elvi alapjait azonban nem ismerjük. Gömör-Kishontnál viszont a háztartások száma egyezik, miközben a házas férfiaké különbözik, erre nehéz magyarázatot találni, hiszen itt a kétféle összesítés ugyanazt a háztartásállományt rögzítette, de a családi állapot regisztrálásában eltértek egymástól. A magyarázat talán az adatgyűjtés és összesítés mechanizmusában rejlik: a nagycsaládos Gömörben az új házasok egy része a szülői háztartásban élt a házasságkötés után, amit a változásokat (elvből) folyamatosan vezető helyi összeírók regisztrálhattak, a katonai összeírók viszont nem, és az ő téves adatuk került az országos összeírásba. Más esetekben (pl. Bács) további egyeztetések látszanak szükségesnek (2. tábla).

Ha az országos és megyei összesítésekben szereplő települések számát településtípus szerint vizsgáljuk, akkor két dolog válik nyilvánvalóvá. Az egyik az, hogy az 1787-es országos összesítésben néhány megyében egy-egy (Békés-Csanád-Csongrád, Heves, Pozsony), illetve több (Vas) falut mezővárosnak soroltak be, minden bizonnyal tévedésből, talán újra az ebből a szempontból tájékozatlanabb vagy közömbösebb katonai összeírókat követve. Ebből a mi szempontunkból különösebb zavar nem származik, hiszen az összeírt települések, házak, háztartások stb. száma ettől nem változik. A másik, ennél sokkal fontosabb különbség az, hogy a puszták külön településként való regisztrálása valóban összeírásonként és összesítésenként változik. A megyékben készült összesítések 1787-ben nem vagy alig tartalmaznak önállóan szereplő pusztákat, míg az országos összesítésben a puszták feltehetően döntő többsége külön feltüntetve szerepel. A probléma korábban is jelentkezett, az 1785-ös első összeírás során is a megyék a puszták nagy részét a falvakkal összevontan írták össze, és noha a Helytartótanács erre a hibára felhívta a figyelmet (Thirring 1938. 187.), a hibás gyakorlat tovább folytatódott. A dolog hátterében itt is félreértés, illetve értelmezési probléma állhatott, hiszen az Udvari Haditanács utasítása szerint a külön álló házakat, néhány házból álló településeket azokkal a falvakkal együtt kellett összeírni, amelyekhez tartoztak, népességekönyveiket össze kellett fűzni, noha ezt a fedőlapon fel kellett tüntetni (Thirring 1938. 162.; Óri 2003b 118–119.). Az együttes összeírásra és a külön sorban való összesítésre való igény viszont nyilván komoly zavart okozhatott, a puszták mérete szerint járhatott rendkívül változatos összeírói gyakorlattal. A 2. táblázatból nyilvánvalóvá válik, hogy a puszták külön kezelése, illetve a falvakkal való összevonása során esetenként jelentős mennyiségű ház vagy népesség tűnt el az összesítés készítésénél. Ahol a különbségek jelentősebbek (Árva, Bács, Békés-Csanád-Csongrád), ott mindig az országos összesítésekben szerepel magasabb ház-, illetve népességszám. Tehát itt a megyei összesítésekben a falvakkal összevont puszták adatainak egy része nem került be az összesítésbe, és ez okozhatta a szembetűnő különbségeket. A népszámlálási utasítások eltérő értelmezése, a részben ennek köszönhető változatos összeírói gyakorlat, a polgári és katonai összeírók közötti megfelelő kommunikáció hiánya, az adatellenőrzés elmaradása vagy felületes volta, a puszták és falvak adatainak kezelése, egyszerű elírások és számolási hibák okozták a különböző összesítések közötti eltéréseket. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy elemzésünk szempontjából a különbségek nem jelentősek, a háztartásszerkezet mutatójának differenciái (talán Gömör-Kishont kivételével) elhanyagolhatóak.

Hasonló módon vizsgálhatjuk a különböző összeírások fennmaradt megyei összesítőinek adatait is. Először a különböző típusba sorolt települések számát nézzük azokban a megyékben, ahol több évről maradtak népszámlálási táblák

(1785-ből vagy 1786-ból, illetve 1787-ből, két megyéről maradtak teljes körű adatok mindhárom számlálás időpontjából: Csanádról és Túrócról).

3. Az összeírt települések száma településtípusonként, megyei összesítések, 1785/1786 és 1787

	1785/86	1787	1785/86	1787	1785/86	1787	1785/86	1787
	mezőváros	mezőváros	falu	falu	puszta	puszta	össz.	össz.
Árva	6	5	93	94			99	99
Baranya	2	7	351	341	3		356	348
Békés	3	4	17	16			20	20
Csanád	1	1	8	8		14	9	23
Csongrád	3	3	6	6	1		10	9
Borsod*	10	10	166	166	20	71	196	247
Gömör	9	11	226	223	15	16	250	250
Kishont	2	2	37	35		10	39	47
Pozsony*	22	22	288	288	8	7	318	317
Somogy	8	18	301	295	47		356	313
Tolna*	17	17	87	89	53		157	106
Torna	1	1	41	41			42	42
Túróc	5	6	97	96	2	2	104	104
Zólyom	9	9	138	138			152	152

* Az első időmetszet 1786.

Az adatok figyelmes vizsgálatából kiderül, hogy 1785 és 1787 között néhány falu mezővárosi besorolást nyer, míg esetenként pusztákból is válhat falu (possessio vagy pagus). Nagyobb változás Baranya és Somogy esetében látszik. Az utóbbinál úgy tűnik, hogy a besorolás változása okozta az eltérést: 10 faluból lett 1787-re mezőváros, míg 4 praedium nyilvánvalóan falu besorolást kapott, miközben a pusztákat egyébként 1787-ben a falvakkal összevontan összesítették. Egyébiránt inkább az 1785-ös vagy 1786-os összesítéseken szerepelnek külön a puszták, de van kivétel is: elsősorban Borsod. Itt azonban újra hangsúlyoznunk kell, hogy egy számlálás alkalmával is többféle összesítés készülhetett, katonai és polgári, vagy akár polgári több változatban is, amelyek adatai némileg különbözhetnek az összevetések felületessége miatt. Visszatérve Baranyára, a településszámok alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy miközben 1787-ben öt korábbi falut soroltak a mezővárosok közé, öt másik falu eltűnt az összeírásokból.¹³ A tapasztalatokat összevetve azonban itt is megállapítható,

¹³ Hiányuk nem feltétlenül jelenti azt, hogy népességüket nem írták össze. Összevonhatók őket más településekkel is, bár itt nem pusztákról, hanem falvakról van szó. Pontos választ csak a településnevek elemzésével lehet adni a kérdésre. Faragó Tamás ennek elvégzése után úgy véli, hogy az ötből két települést egész biztosan összevontak másokkal, a maradék három pedig igen kis népességű volt (100 fő alatt), ezeket is nagy valószínűséggel más tele-

hogy a különböző vagy különböző időben keletkezett összeírások között vannak ugyan eltérések, de ezek többnyire jelentéktelenek, a háztartásszerkezet mutatóját különösebben nem befolyásolják.

Vizsgálhatjuk azt is, hogy a különböző adatok időben hogyan változnak, hogy a változások mennyire koherensek. A 4. táblázat azt mutatja, hogy a házak és háztartások számának növekedése többnyire elmarad a jogi népesség és a házas férfiak számának a növekedése mögött. Természetesen nem tudjuk kizárni azt a lehetőséget, hogy az 1787-es revízió alkalmával hiányosabb volt a házösszeírás, vagy hogy az időközben keletkezett új háztartások egy részét nem vették külön számba, hanem pl. a szülői háztartásokkal együtt írták össze. Ugyanakkor fennáll egy másik lehetőség is, amely összevág a dinamikus népességnövekedés tényével és a háztartásszerkezet összetettebbé válásának teóriájával (Faragó 1977). Eszerint a növekvő népesség számára egyre kevésbé nyílik lehetőség új háztartások alakítására, ugyanakkor kevésbé hajlandók a házasodási szokásaikon változtatni, korlátozni a házasságkötések számát, vagy későbbre halasztani annak időpontját. Ennek köszönhetően a népességnövekedéssel együtt a háztartások mérete és azok szerkezetének összetettsége növekszik, egyre többen rekednek a szülői háztartásokban, vagy legalábbis életciklusukban a szülőkkel való együttlakás egyre hosszabb időszakot jelent. Az összetett háztartások arányának 1787 és 1828 közötti növekedését Faragó Tamás ki tudta mutatni országos szinten, Husz Ildikó ugyanakkor lokális szinten (zsámbéki esettanulmányában) tudta igazolni azt, hogy az új házhoz jutás és az új háztartás kialakításának fokozódó nehézsége hogyan hosszabbítja meg a családi életcikluson belül a szülőkkel való együttélést, ami a korai házasodás viszonyai között különböző összeírási időpontok között az összetett háztartástípusok arányának növekedését jelenti (Faragó 1977; Husz 2002).

pülésekkel együtt írták össze, tehát nem az 1787-es összeírás hiányosságáról van szó (Faragó Tamás szóbeli közlése).

4. Néhány mutató változásának mértéke 1785/1786 és 1787 között

	1785/86	1787	1785/86	1787	1785/86	1787	1785/86	1787	1785/86	1787
	házak	házak	jogi népesség		háztartás		házas férfi		házas férfi/háztartás	
Árva	100	109,59	100	113,19	100	113,17	100	113,26	100	100,08
Baranya	100	102,17	100	102,24	100	101,83	100	103,40	100	101,54
Békés	100	101,75	100	105,04	100	103,95	100	104,05	100	100,10
Csanád	100	107,74	100	108,63	100	108,15	100	109,75	100	101,48
Csongrád	100	103,51	100	106,26	100	103,92	100	105,84	100	101,85
Borsod*	100	101,67	100	102,11	100	101,40	100	102,10	100	100,69
Gömör	100	101,81	100	103,23	100	101,95	100	103,89	100	108,98
Kishont	100	98,08	100	101,95	100	100,90	100	102,98	100	110,84
Pozsony*	100	100,64	100	101,58	100	101,49	100	101,37	100	99,89
Somogy	100	100,88	100	101,47	100	101,15	100	100,86	100	99,71
Tolna*	100	102,16	100	102,47	100	99,64	100	102,16	100	102,53
Torna	100	104,06	100	105,64	100	103,76	100	104,17	100	100,40
Túróc	100	101,19	100	102,34	100	103,38	100	101,54	100	96,60
Zólyom	100	101,07	100	102,90	100	101,25	100	103,58	100	101,45

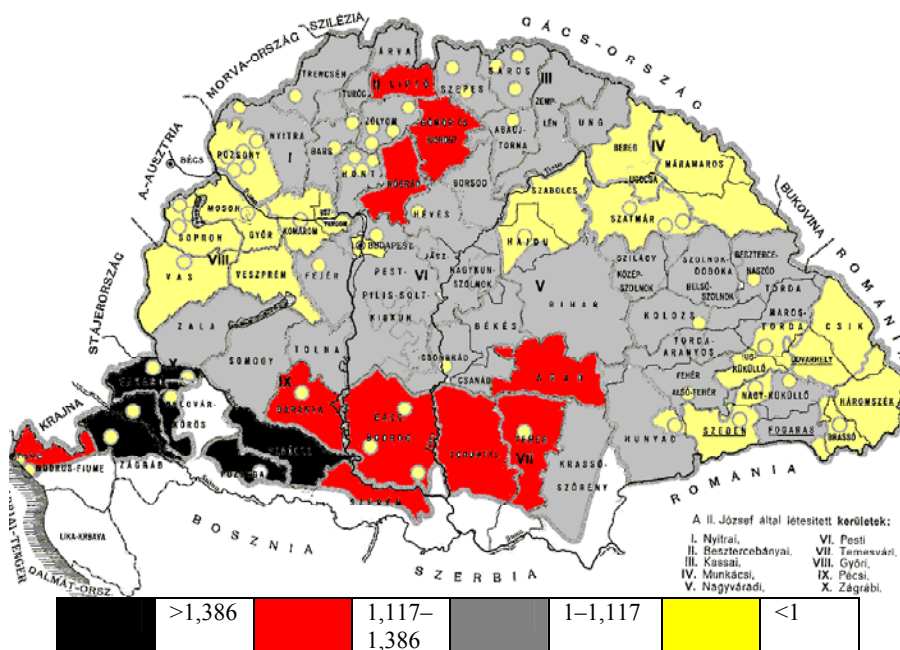
* Az első időmetszet 1786.

A 4. tábla tanúsága szerint a háztartásszerkezet mutatója többnyire növekszik, ami mögött az áll, hogy a házaspár arányának növekedésének üteme meghaladja a háztartásokét. A változás különösen Gömör és Kishont esetében látványos. Gömör Faragó Tamás kutatásai szerint is az egyik nagycsaládos régió központja, adataink szerint ez dinamikusan erősödő jelenség a régióban, amely terjed a szomszédos területek irányába (Kishont pl. 1785-ben még nem sorolható a nagycsaládos területek közé, 1787-re viszont a többcsaládos háztartások aránya már jelentősen növekedett: a háztartásszerkezet mutatója 1,03-ról 1,14-re nőtt). Láthatjuk ugyanakkor azt is, hogy Pozsony, Somogy és Túróc megyében a háztartásszerkezet egyszerűsödni látszik, itt a háztartások számának a növekedése meghaladta a házaspár arányát. Az kevésbé valószínű, hogy a házaspár nélküli háztartások aránya jelentősen növekedett volna, így viszont a jelenség csak azzal magyarázható, hogy változott az összeírói gyakorlat a háztartások regisztrálásánál, több, korábban egy egységként kezelt rokoni csoportot külön háztartásként írtak össze 1787-ben.

Összességében elmondhatjuk, hogy adataink elemzése nem tárt fel igazán súlyos hiányokat, értelmezhetetlen eltéréseket az egy időből származó különböző összesítések, illetve a különböző időben készült összeírások között. A továbbiakban azoknak a megyéknek az esetében, ahol több időmetszetből állnak rendelkezésre adatok, mindig az utolsó, 1787-es összeírás adatait használtuk. Ahol községsoros adatokat vizsgáltunk, ott az esetleges hibák, elírások feltárására, korrekciójára nem volt módunk, de ezek a megyénként felhasznált adatmennyiséget tekintve (több száz település háztartásszerkezeti mutatója) jelentősen nem befolyásolhatták az elemzett arányszám értékét.

Elsőként az 1787-es országos összesítés megyei szintű háztartásszerkezet-mutatóit vittük térképre. Faragó Tamás elemzéséhez képest (Faragó 1977) anynyi változás történt, hogy feldolgoztuk az erdélyi megyék adatait is. Az egy háztartásra jutó házas férfiak száma országosan (Erdéllyel, Horvátországgal és a szabad királyi városokkal együtt) 1,059 volt (összes házas férfi és az összes háztartás hányadosa), ami azt jelenti, hogy a magcsaládos háztartások túlsúlya volt jellemző az országra. Ám az egyes megyék háztartás mutatóinak értéke jelentősen különbözött egymástól. Így ha a megyéket akarjuk az átlagtól való eltérésük alapján kategóriákba sorolni, és ehhez a megyék háztartás mutatóinak átlagát használjuk (átlag: 1,117, szórás: 0,269), akkor a következő, jóval változatosabb képet kapjuk.¹⁴

¹⁴ A kategorizálás alapja az átlagtól való eltérés volt. Így átlag feletti, egységnyi szórással növelt átlag feletti, átlag alatti és 1 alatti kategóriákat hoztunk létre. Az országos átlag és a megyei értékek átlagának eltérése abból ered, hogy míg országosan az összetett háztartások aránya csekély (a népesség relatíve kis hányada él ezekben), addig bizonyos megyékben előfordulásuk jóval gyakoribb. Így ha minden megye egyenlő súlyt kap az átlagolás révén, akkor a háztartásszerkezeti mutatónak ez az átlagértéke magasabb lesz, mint az országos összesen sorból számított érték. Itt és a következőkben mindvégig a II. József által módosított megyéket vizsgáltuk, amelyek az összeírás számára is alapegységként szolgáltak. A legjelentősebb eltérések a korábbi és a későbbi megyehatárokhoz képest Erdélyben találhatóak. Lásd: Dányi – Dávid 1960. 389. A térképek forrása: Thirring 1938. 17.

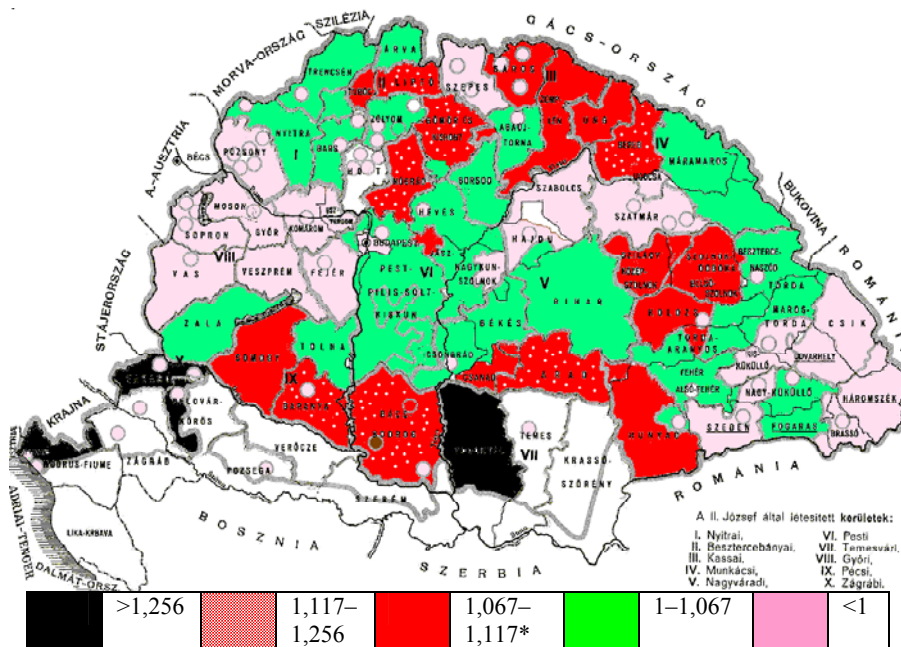

I. Magyarország megyéinek háztartásszerkezete, 1787
 (Egy háztartásra jutó házas férfiak száma, 1787-es országos összesítés)

A térképről leolvasható, hogy a 18. század végén két olyan nagyobb terület volt Magyarországon, ahol a több családos háztartások nagyobb arányban fordultak elő. Az egyik az ország déli sávja, az Adriától Erdélyig, ezen belül is kiemelkednek a horvátországi és szlavóniai megyék, bár eltérések itt is tapasztalhatók. A másik összefüggő nagycsaládos régió a Felvidéken található (Liptó, Gömör, Nógrád). Ezzel ellentétben a több családos háztartások előfordulása igen ritka az ország észak-nyugati, észak-keleti és dél-keleti részén (döntően a Székelyföld és a Szászföld nagy részén), valamint a szabad királyi városokban.¹⁵

¹⁵ Még egyszer hangsúlyozni szeretnénk, hogy a nagycsaládok túlsúlya vagy ritkasága azt jelenti, hogy egy bizonyos időpontban (az összeírás idején) a háztartások hogyan oszlottak meg e szerint a szempont szerint. Mindez nem azt jelenti, hogy a háztartások egy része egész életciklusa alatt ebbe vagy abba a kategóriába tartozott, hanem azt, hogy összetételük időben változott, és így az egy időpontban megfigyelt megoszlás legfeljebb arra utal, hogy melyik forma jellemzi leginkább a háztartás életciklusát (lásd pl. Husz 2002).

Következő térképünkön a rendelkezésre álló megyei összesítések (1785, 1786 vagy 1787) összesen sorából számolt átlagos háztartásszerkezet-mutató alapján képezett kategóriákat látjuk. Az így számolt országos átlag némileg különbözik az előzőleg számolttól, mivel az országos összesítésben több, öszszevontan szereplő megyét itt külön vehettünk tekintetbe (Esztergom-Komárom, Bereg-Ugocsa, Gömör-Kishont). Emellett számos megyénél az 1785-ös összeírásból származó arányszám szerepel, ami, mint láttuk, némileg alacsonyabb lehet az 1787-es értékeknél. Ezenkívül, az országos összesítéssel szemben, itt vannak hiányzó megyéink is. Az átlag így 1,067 volt (szórás 0,190), ami a kategória határok módosulásával járt.

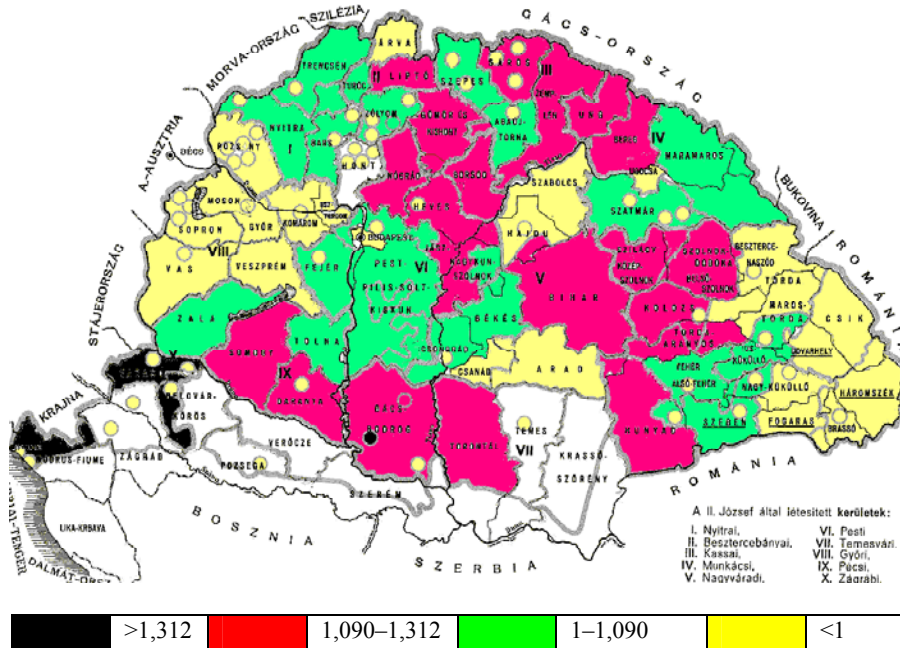

*II. Magyarország megyéinek háztartásszerkezete, 1785–1787
 (Egy háztartásra jutó házas férfiak száma, megyei összesítések)*

Ennek ellenére a nagycsaládos régiók keveset változtak, mivel az átlagon felüli, túlságosan széles kategórián belül pöttyözéssel kiemeltük az előző, országos összesítésben is átlag felettinek számító megyéket. Lényeges változás az előző térképhez képest az, hogy Bereg és Ugocsa szétválasztásával Bereg is az összetett háztartások nagyobb arányával jellemezhető régióba került. Itt a szabad királyi városokat sem egységként kezeltük, ami Szabadkát és Zombort

választotta el a többiektől, a két bácskai város tágabb földrajzi régióját követi, és nagyobb arányban jellemezhető összetett háztartásokkal, mint a többi város. A Gömörrel leválasztott Kishontra viszont inkább az egyszerűbb háztartások túlsúlya jellemző.

A III. térkép egy újabb lehetséges szempontot épít az elemzésbe. Ha a háztartásszerkezet megyei szintű mutatóját nem a megyei összesen sorokból számoljuk, hanem a községek arányszámait átlagoljuk, az eredmény némileg eltér az előzőektől. Ebben az esetben minden település egyenlő súlyt kap a megyei átlag kiszámításánál, és ettől az átlagszámok többnyire emelkednek. Ez annyit jelent, hogy a megyék többségében a kisebb településeken fordulnak elő nagyobb valószínűséggel többcsaládos háztartások (jellemzően nem a városokban, mezővárosokban), amelyek így nagyobb jelentőséget kapnak, mint a II. térkép esetében. A III. térképnél alkalmazott számítási mód tehát bizonyos fokig jelzi azt is, hogy mely megyékben fordulnak elő jelentősebb nagycsaládos régiók, annak ellenére, hogy a megye teljes népességére ez a háztartásforma kevésbé jellemző.

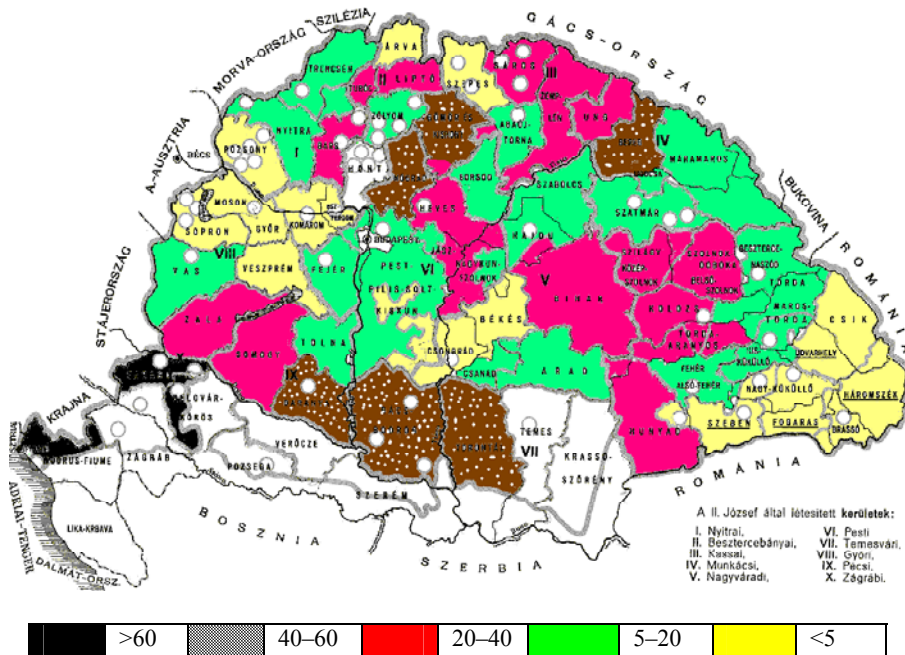
*III. Magyarország megyéinek háztartásszerkezete, 1785–1787
 (Egy háztartásra jutó házas férfiak száma, községek átlagértékei)*

Jól látható, hogy az észak-nyugati és székelyföldi magcsaládos övezet stabil, itt kicsi az arányszám szórása, a települések általában egységesen ehhez a háztartásszerkezeti mintához tartoznak. Itt is azok a horvátországi megyék jelentik a nagycsalád ellenpontot, amelyekről vannak községsoros összesítéseink. Az átlagon felüli kategória azonban, amelyen belül a többcsaládos háztartások gyakorisága a települések egy jelentősebb részén viszonylag nagy, alaposan megnövekedett. A déli zóna kiterjedt nyugati (Somogy) és keleti (Hunyad) irányba, a felvidéki nagycsaládos övezet dél felé nőtt meg, Heves és a Jászság irányába (Borsod inkább kivétel: bár itt is vannak nagycsaládos falvak – lásd Faragó 2002 – ezek súlya a megye egészén belül kicsi). Alaposan megnőtt az észak-keleti nagycsaládos régió is: Bereg mellett Sáros, Zemplén, Ung is ide tartozik, és jól kivehető egy bihari és erdélyi tömb is, amelyen belül azonban Kolozs megyére jóval kevésbé jellemző a nagycsaládos falvak jelentősebb száma. Érdekes Arad megye helyváltoztatása, míg korábban az átlag feletti kategóriába került, ezzel a módszerrel számolva háztartásszerkezeti arányszámát, kifejezetten magcsaládos régióknak tűnik. Itt egyértelműen arról van szó, hogy a nagyobb településeken jelentősebb a többcsaládos háztartások súlya (az

országos képpel ellentétben), míg a magcsaládos puszták figyelembe vételével, azok önálló településként való kezelésével az egész megye átlaga a nukleáris családos háztartások túlsúlyát mutatja. A megyei háztartásszerkezeti mutató értéke tehát nagymértékben függ kiszámítása módjától, ha minden településnek egyenlő súlyt adunk, akkor többnyire az összetett háztartások jelentőségét növeljük, illetve a nagycsaládos megyék mellett kiemeljük azokat is, ahol a települések egy részén, egy-egy mikrorégióban fordulnak elő nagyobb gyakorisággal többcsaládos háztartások (pl. Sáros, Zemplén, Ung, Heves, Bihar, Szilágy, Somogy stb.). Figyelemre méltó az is, hogy földrajzi téren a bihari, erdélyi tömb kivételével ezek a kisebb nagycsaládos régiók az „igazi” nagycsaládos megyékhez közel helyezkednek el, valószínűleg többnyire azokkal egységes nagycsaládos régiókat alkotnak.

Világos azonban az is, hogy kisebb nagycsaládos mikrorégiók ott is előfordulhatnak, ahol egyébként ez a háztartásforma sem a megyei népesség, sem pedig a települések nagyobb hányadára nem jellemző. Ilyenek lehetnek az eddigi kutatások alapján Borsod (Faragó 2002), Pest (Óri 2003a), de az imént említett Kolozs, vagy pl. Zala. A következőkben a kategorizálást annak megfelelően végeztük, hogy a megye települései között mekkora arányban fordulnak elő olyanok, ahol a háztartásszerkezeti mutató értéke nagyobb, mint 1,2.¹⁶

¹⁶ Az 1,2 mint határérték lényegében önkényes döntés eredménye. Mivel a különböző számításoknál más-más országos átlagértékeket kaptunk, ezért ezek alapján nem akartuk a megyéket kategorizálni. Az 1,2-es értéket használja Dányi Dezső is a nagycsaládos régiók elhatárolására (Dányi 1977), ez – feltéve, hogy a többcsaládos háztartásokban csak két nukleáris család él – azt jelentené, hogy a háztartások legalább 20%-a több családmagból áll. Természetesen előfordulhatnak kettőnél több családmagból álló háztartások is, de a másik oldalon a viszonylag magas halandóság miatt valószínűleg gyakoribbak azok az eredetileg többcsaládos formák, ahol a családfő, vagy valamelyik háztartástag özvegy (kiterjesztett családi háztartás), így az 1,2-es arányszám inkább 20%-nál magasabb összetett háztartásarányt jelenthet.

IV. Magyarország megyéinek háztartásszerkezete, 1785–1787
 (1,2 házas férfi/háztartásnál magasabb értékű települések aránya – %)

A IV. térkép jól kirajzolja az ország nagycsaládos régióit, ha azok pontos lokalizálását (földrajzi vagy néprajzi tájegységhez kötését) nem is teszi lehetővé. Itt újra a I. térkép (az 1787-es országos összesítés) nagycsaládos megyéi, régiói „ugranak ki”. Horvátország elsősorban, ahol pl. Varasd vagy Körös megyékben a falvak több mint 90%-a 1,2-nél magasabb háztartásszerkezeti mutatóval rendelkezik, de a megyei átlaguk ennél valójában jóval magasabb (Varasdé 1,6, Körösé 2,2!). De Baranyában, Bácsban és minden bizonnyal a Bánátban, valamint Észak-Magyarországon Nógrádban, Gömörben, Beregben is a települések kb. fele tartozik az egyértelműen nagycsaládos kategóriába. Szintén jelentős a nagycsaládos települések aránya a Felvidéken Barsban, Túrócban, Liptóban, észak-keleten Sárosban, Zemplénben, Ungban, illetve Biharban és Erdély középső és nyugati részén. A jelentékeny arányban nagycsaládos zóna a Dunántúlon Somogy mellett Zalára is kiterjedt (a települések 22%-a nagycsaládos). Ugyanakkor a többcsaládos háztartásforma előfordulása minimális az észak-nyugati megyékben (Pozsony, Moson, Sopron, Győr, Veszprém, Komárom, Esztergom), kirajzolódik egy nukleáris családos tömb

északon (Árva és Szepes), valamint Erdélyben (Székelyföld, Szászföld). Ide sorolható még a Kiskunság, valamint Békés és Csongrád megyék is.

Az 1787-es országos összesítés alapján számolt megoszláshoz képest elemzésünk annyi többletet hozott, hogy a megyei átlagok mögött meghúzódnak sokszínűségekből is meg tudott mutatni valamit. Nyugat-Magyarországot vagy Délkelet-Erdélyt, illetve Árvát, Szepest leszámítva a háztartásszerkezeti mutató szórása erős, a megyei átlagok mögött igen változatos a települések megoszlása a háztartások szerkezetének tekintetében. Különösen az ország észak-keleti részén, Biharban, a Partiumban, Erdély középső részén vagy a Dél-Dunántúlon (Somogyban, Zalában), illetve a Felvidék egy részén (Bars, Túróc, Liptó) voltak nagyobb, összetett háztartásformákkal jellemezhető régiók, amelyeket az országos elemzések kevésbé képesek kimutatni.

Eddigi elemzésünk a háztartásszerkezeti különbségek okait nem tudta megközelíteni. A továbbiakban erre teszünk kísérletet két megye községsoros adatainak elemzésével. Az egyik, Pest-Pilis-Solt, igen változatos földrajzi, társadalmi, gazdasági, etnikai és felekezeti téren, ugyanakkor inkább a nukleáris családos típust reprezentálja, de a többcsaládos háztartások jelentős hányada így is a településeinek kb. 10%-ára jellemző (ahol a háztartásszerkezeti mutató nagyobb, mint 1,2 házas férfi/háztartás). Liptóban ugyanez az arány 30%, itt jóval elterjedtebb volt a többcsaládos háztartás, a megye ugyanakkor jóval egységesebb akár földrajzilag, akár etnikailag vagy felekezetiileg.

Mielőtt azonban a két megye vizsgálatára áttérnénk, még egy szempontot figyelembe kell vennünk, ami feltárhatja a háztartásszerkezeti különbségek okainak egy részét. Ez pedig a településtípus dimenziója. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az összetett háztartásformák lényegében a falvakban fordulnak elő, a város (akár szabad királyi városról, akár mezővárosról van szó) egyik fontos jellemzője a nukleáris háztartások túlsúlya, illetve a töredécsaládos és egyszemélyes háztartások nagyobb mértékű előfordulása. Mindez elsősorban nyilván a migráció eredménye, a város sok okból vonzza az egyedülállókat (speciális, elsősorban a városra jellemző munkalehetőségek miatt, pl. házi cselédek, céhlegények, inasok, de koldusok is stb.). A Józsefi összeírás maximalsan igazolja ezt a tapasztalatot. A 61 szabad királyi városból mindössze három (Libetbánya, Szabadka és Zombor) háztartásszerkezeti mutatója nagyobb egynél, de ezek között csak a két utóbbiban lehetett viszonylag magas a több családos háztartások gyakorisága.¹⁷ A mezővárosokra szintén a nukleáris háztartások túlsúlya jellemző, átlagosan a 456 vizsgált mezővárosban 0,959 házas férfi jut egy háztartásra. Itt azonban az átlag mögött már nagyobb a vál-

¹⁷ Az egy háztartásra jutó házas férfiak száma Szabadkán 1,247; Zomboron 1,325. A szabad királyi városokban átlagosan 0,811 ugyanez az arányszám (N=61).

tozatosság, 41 mezővárosban (az esetek 9%-a) a mutató értéke meghaladta az 1787-es országos összesítésből számolt átlagértéket (1,117).

5. *Mezővárosok száma és aránya megyénként, ahol az egy háztartásra jutó házaspárok száma nagyobb mint 1,117 (az 1787-es országos összesítés átlagértéke)*

Megye	N	%	Megye	N	%
Torontál	4	100,0	Zólyom	2	22,2
Baranya	2	66,6	Zala	5	19,2
Varasd	2	66,6	Gömör	1	11,1
Liptó	6	54,4	Szabolcs	1	11,1
Szeverin	2	50,0	Borsod	1	10,0
Túróc	2	40,0	Heves	1	8,3
Somogy	3	37,5	Nyitra	2	7,7
Jászszág	1	33,3	Pest	1	5,0
Küküllő	1	33,3	Zemplén	1	4,0
Nógrád	3	27,3	Összesen	41	9,0

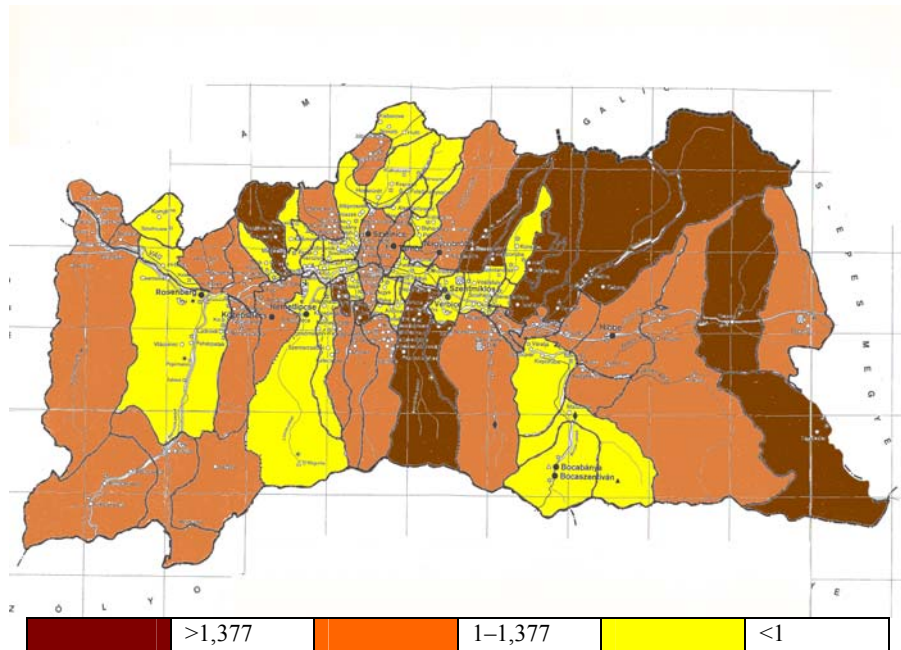
Táblázatunkból kiderül, hogy a mezővárosok háztartásszerkezete nem teljesen független a környező vidékétől, erősen nagycsaládos régiókban a mezővárosokban (illetve egy részükben) nagyobb a többcsaládos háztartások aránya. Úgy fogalmazzunk, hogy a regionalitás a háztartásszerkezetet meghatározó legfontosabb tényező, amit a településtípus többnyire felülír, a városok helytől függetlenül nukleáris családos háztartásokkal jellemezhetőek. Bizonyos környezetben (erősen többcsaládos régióban, vagy speciális társadalmi struktúra stb. esetén) azonban a városi, mezővárosi státusz mint meghatározó tényező háttérbe szorulhat. Egy másik értelmezési lehetőség a városok és főleg a mezővárosok sokféleségére irányíthatja a figyelmet.

Háztartásszerkezet Liptó és Pest-Pilis-Solt megyében 1785-ben

Liptó minden elemzési változat szerint a nagycsaládos régióba tartozik, míg Pest inkább a nukleáris családi háztartások túlsúlyával jellemezhető. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy Liptóban is vannak magcsaládos régiók, míg Pest megyében is előfordulnak olyan falvak, ahol gyakoriak a többcsaládos háztartások. A háztartásszerkezet vonatkozásában eddig a kutatások lényegében a szintértől függően más és más meghatározó tényező szerepét hangsúlyozták. A háztartásszerkezet lehet táji, illetve valamely etnikai hagyomány (pl. öröklési rendszer) eredménye (Andorka – Faragó 2001), különbségeit lokálisan lehet nagyon eltérő kultúrájú nemzetiségi csoportokhoz kötni, így Buda környékén és a Pilisben

markáns különbségek mutatkoznak a délszlávok és a németek, illetve a köztes helyet elfoglaló magyarok és szlovákok között e téren (Faragó 1985), míg Zsámbékon, egy településen belül találhatunk nemzetiségi csoportok közötti különbségeket az öröklésben és a háztartásszerkezetben (Husz 2002). Összességében a felekezeti és etnikailag igen vegyes Pest megyéről elmondható, hogy a háztartásszerkezetben fellelhető differenciákban mind a 18., mind a 19. század végén van egy domináns etnikai meghatározó tényező: elsősorban a németek és délszlávok képviselnek igen eltérő háztartásszerkezeti mintát (Öri 2003a és 2007). A községsoros elemzést tovább bonyolítja az a tény, hogy helyenként e két szélsőség egy településen belül, egymás mellett volt található (pl. Szigetcsép). A háztartásszerkezetnek ugyanakkor van egy településtípus szerinti meghatározottsága, ahogy az országos adatok elemzésénél is láttuk, a mezővárosok a nukleáris család típusba tartoznak, ha nem is régiótól teljesen függetlenül. Másrészt Pest megyén belül is megfigyelhető bizonyos regionalitás, ami a földrajzi, gazdálkodási, illetve társadalmi faktorokra irányítja a figyelmet (Öri 2003a, 2007). Más, etnikai téren kevésbé vegyes megyékben, illetve mezővárosban (Borsod és Keszthely) is inkább a gazdasági, társadalmi tényezők tűnnek meghatározónak (Faragó 2002; Benda 2002). A továbbiakban ezeknek a tapasztalatoknak az alapján elsősorban a térbeli, illetve a társadalmi meghatározókra összpontosítjuk figyelmünket, annál is inkább, mert Liptó is meglehetősen homogén nemzetiségi-nyelvi vonatkozásban (Hajdú-Szaszkóné 1994).

Elsőként Liptóban vesszük szemügyre a háztartásszerkezet területi különbségeit. A községsoros adatok alapján a településekből négy kategóriát képeztünk, a megyei átlaghoz való viszony figyelembe vételével. 1785-ben a háztartásszerkezeti mutató megyei átlaga 1,132 volt, a községek átlaga szinte ugyanennyi (1,133), ami azt mutatja, hogy az összetett és egyszerű háztartások igen egyenletesen oszlottak meg településnagyság szerint. A megye településeinek közel egyharmadán a többcsaládos háztartások előfordulása gyakori volt (egy háztartásra jutó házas férfiak száma nagyobb volt mint 1,2). Láttuk ugyanakkor azt is, hogy a liptói mezővárosok is erős differenciát mutatnak, az egyik felükben nem volt ritka a többcsaládos háztartás, míg a másik felük tipikus mezőváros volt e tekintetben is (5. táblázat). Az V. térkép a liptói települések háztartásszerkezeti alaptípusainak térbeli megoszlását mutatja, a jobb áttekinthetőség kedvéért itt csak három kategóriát ábrázoltunk: a nukleáris családostípust (kevesebb mint 1 házas férfi háztartásonként), a többcsaládosat (egységnyi szórással – 0,244 – növelt átlag feletti háztartásszerkezeti mutató) és a köztes, átlag körüli csoportot.

A térkép forrása: Hajdú – Szaszskóné 1994.

V. Liptó megye települései a háztartásszerkezet alaptípusai szerint, 1785

A két háztartásszerkezeti szélsőség viszonylag jól elkülönül egymástól. Nukleáris családi terület a Vág völgye, a nagyobb mezővárosok (Rózsahegy, Németlipcse, Liptószentmiklós) és környékük, míg a többcsaládos régiót elsősorban a megye észak-keleti, keleti, nagyhatárú hegyvidéki települései alkotják. De a térbeli elhatárolódás nem tökéletes, vannak kisebb völgyi települések, ahol gyakoriak a többcsaládos háztartások, a kisebb, nagycsaládos mezővárosok is elszórva találhatóak a megye területén (pl. Hibbe, Szliács stb.).

Többet ígér a demográfiai és társadalomszerkezet szerinti vizsgálat, amire a Józsefi népszámlálás ad bizonyos lehetőséget (6. táblázat). Minél bonyolultabb a háztartások szerkezete, annál többen élnek egy-egy házban, illetve háztartásban. Viszont az egy házra jutó háztartások számában nincs ilyen összefüggés, érthető módon a nagy háztartások kevésbé osztják meg házukat más háztartásokkal. Érdekesek a nemek és korcsoport szerinti különbségek is: a magcsaládos kategóriában nőbőbblet van (özvegy női háztartásfők magas aránya, mezővárosi cselédnők stb.), míg az összetettebb csoportokban egyre nő a férfiak aránya, a többcsaládos falvakban erős a férfi bőbblet. Valószínűleg a nagycsa-

ládokban (az atyai háztartásban) az örökösödési szokások miatt elsősorban a fiúgyermek maradt huzamosabb ideig, akár házasok, akár nőtlenek voltak, és az apa haláláig együtt gazdálkodtak (Benda 2002), míg elsősorban a lányok házasodtak más háztartásokba, illetve vándoroltak el (lásd a negatív vándorlási egyenleget). A kiskorúak arányának pozitív összefüggése a háztartások bonyolultságával elsősorban a magasabb termékenység eredménye lehetett, nyilván a korai és teljes körű házasodás volt ennek oka, míg a magcsaládos falvakban, mezővárosokban magasabb volt az egyedülállók aránya. Látható az is, hogy Liptó az elvándorlás egyik régiója volt, a legkisebb vándorlási hajlandóság a nagycsaládos falvakra volt jellemző (hegyvidéki, elzártabb települések), ugyanakkor éppen ezekben a legnagyobb a vándorlási veszteség is, hiszen itt a legnagyobb a termékenység, legerősebb a relatív túlnépesedés. A társadalmi kategóriákat tekintve, megfigyelhető, hogy a zsellérek aránya viszonylag állandó, viszont a nagycsaládok arányának növekedésével erősen nő a „parasztok” (négyed teleknél nagyobb jobbágytelekkel rendelkezők) aránya.

6. Liptó megye 1785-ben, demográfiai és társadalomszerkezeti mutatók a háztartásszerkezeti kategóriái szerint

	Házaspár/ház	Fő/ház	Család/ház	Fő/Család	Házaspár/ház /család	Férfi/100 nő	Kiskorú/100 nagykorú férfi (keresztények)	Távolság/1000 fő	Idegen/1000 fő	Nemes% ^b	Polgár ^c	Paraszti ^c	Zselléri ^c	Mézőváros	Falu	Puszták
I.	<1	7,06	1,38	5,11	0,929	98,11	85,41	41,12	24,67	10,71	14,38	12,18	34,95	5	48	1
II.	1-1,133	8,38	1,51	5,55	1,070	101,59	103,03	29,06	14,42	6,43	0,58	24,32	44,16		28	
III.	1,133-1,377	8,27	1,36	6,07	1,236	104,16	111,92	32,54	16,55	3,12	1,48	35,15	36,47	6	25	5
IV.	>1,377	9,04	1,24	7,27	1,536	107,38	126,64	35,14	6,23	1,55	0,29	39,02	35,50		22	

a: kiskorú = összes keresztény férfi – parasztiok és polgárok örökösei és 18 éven aluli „sarjadék”

b: nemesek aránya a teljes férfi népesség belüli (%)

c: megfelelő társadalmi kategória aránya a felnőtt, nem nemes férfi népesség belüli (%)

7. Pest-Pilis-Solt megye 1785-ben, demográfiai és társadalomszerkezeti mutatók a háztartásszerkezeti kategóriái szerint

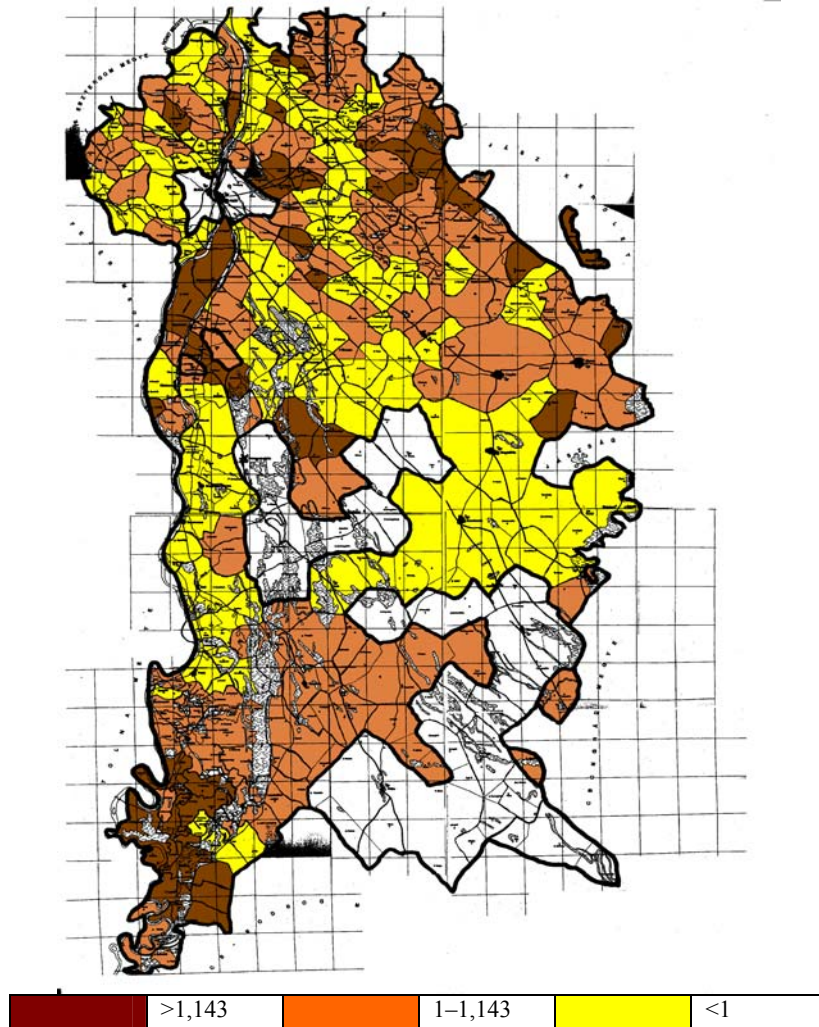
	Házaspár/ház	Fő/ház	Család/ház	Fő/Család	Házaspár/ház /család	Férfi/100 nő	Kiskorú/100 nagykorú férfi (keresztények)	Távolság/1000 fő	Idegen/1000 fő	Nemes% ^b	Polgár ^c	Paraszti ^c	Zselléri ^c	Mézőváros	Falu	Puszták
I.	<1	6,44	1,32	4,86	0,943	102,55	91,32	13,30	19,34	2,78	4,97	17,42	51,94	14	61	16
II.	1-1,143	6,45	1,24	5,20	1,059	104,21	112,42	12,99	13,97	1,25	1,57	32,20	49,34	6	70	5
III.	>1,143	7,21	1,24	5,79	1,232	102,58	120,26	9,76	9,04	2,27	0,65	40,34	42,28	30	7	

a: kiskorú = összes keresztény férfi – parasztiok és polgárok örökösei és 18 éven aluli „sarjadék”

b: nemesek aránya a teljes férfi népesség belüli (%)

c: megfelelő társadalmi kategória aránya a felnőtt, nem nemes férfi népesség belüli (%)

Tehát a többcsaládos háztartásokban elsősorban a (szlovák) telkes jobbágyok éltek, míg a nukleáris családi háztartások inkább a mezővárosi polgárokra, és az ott, illetve a nemesi falvakban élő nemesekre voltak jellemzőek. Sajátos vonás ugyanakkor, hogy a liptói mezővárosok megoszlanak a háztartásszerkezet vonatkozásában, egyik felük egyértelműen az egész országban megfigyelhető mezővárosi jelleg képviselője (egyszerű háztartásszerkezet), míg a másik típusnál jóval gyakoribb a többcsaládos háztartás előfordulása. Az összetett háztartások gyakorisága tehát sajátos gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyokkal függ össze (telkes jobbágygazdaságok jelenléte, korai és általános házasságkötés, egyenlően osztó öröklés, a háztartásfő haláláig való közös gazdálkodás), amelynek megvannak a demográfiai következményei (nagy háztartások, férfítöbblet, magas termékenység, sok gyerek).

A térkép forrása: Szaszókóné 1988.

*VI. Pest-Pilis-Solt megye települései a háztartásszerkezet alaptípusai szerint,
1785¹⁸*

¹⁸ Eredetileg Pest megyében is négy kategóriát hoztunk létre, de mivel a megyei átlag túl közel van az egyhez, ezért az „átlag alatti” típusba csak négy település került. Ezt így összevontuk az átlag „feletti” csoporttal.

Pest megyére áttérve láthatjuk, hogy mind a nukleáris családi, mind a többcsaládos háztartás több helyszínen, többféle környezetben és feltételezhetően különböző tényezők következtében fordulhat elő nagyobb gyakorisággal. Nyilvánvaló egyrészt az etnikai tényező szerepe, nukleáris családok a Buda környéki német falvak, nagycsaládok a szintén Buda környéki vagy Csepel szigeteki délszláv közösségek. Jelen van a településtípus, főleg a mezővárosi jelleg mint meghatározó tényező, a mezővárosi háztartások egyszerűek, még akkor is, ha a lakosság egy része délszláv (Szentendre).¹⁹ Megfigyelhető egy táji, kulturális faktor is: a megye délnyugati csücskében, a Duna mellett, református jobbágyfalvakban, szűk határu, ártéri településeken jelennek meg a többcsaládos háztartások (valószínűleg a születéskorlátozással együtt). A megye északkeleti jobbágyfalvaiban a szántóföldi gazdálkodás munkaerő-szükséglete hívja életre a többcsaládos háztartásokat, együtt a házasodási és öröklési szokásokkal. Valószínűleg ugyanez a helyzet néhány alföldi pusztában, noha egyébként az alföldön inkább az egyszerűbb háztartástípus dominanciája figyelhető meg.

A 7. táblázat változóit értékelve megállapíthatjuk, hogy a demográfiai összefüggések részben hasonlóak: a többcsaládos háztartások nagyobb gyakorisága itt is nagyobb háztartásmérettel, népesebb házakkal, több gyermekkel, nagyobb termékenységgel járt együtt. A nemek szerinti különbségek azonban Liptóval ellentétben itt nem jelennek meg. Talán a Pest megyei nagycsalád szokásrendszere különbözött a Liptó megyeiétől, talán az eltérő vándorlási minta alakított ki más, kiegyensúlyozottabb nemek szerinti összetételt. Itt is az összetett háztartásszerkezeti kategóriában a legkisebb a vándorlási hajlandóság, de az összességében mindenhol alacsonyabb, mint Liptóban, és enyhén pozitív vándorlási egyenleg jellemez minden csoportot. A zsellérek mellett itt a nemesek aránya is indifferens, viszont a polgároké és parasztoké hasonló képet mutat, mint Liptóban. A bonyolult háztartásszerkezet a telkes jobbágyok arányával mutat pozitív és a (mezővárosi) polgárokéval negatív összefüggést. A mezővárosok és puszták itt viszont egyértelműen a magcsaládos háztartások világát jelentik.

Pest megye esetében korábbi kutatásaink során ugyan szűkebb település-mintán (121 település), de jóval több változó segítségével vizsgáltuk a 18. század végi háztartásszerkezet meghatározó tényezőit. A Józsefi népszámlálás adatai mellett felhasználtuk a Józsefi kataszteri összeírás és különösképpen az 1770-es, 1780-as évek nem nemesi lélekösszeírásainak községsoros adatait (Őri 2003a; 2007).²⁰ A kataszteri összeírásból kiszámítható a határ művelési ágak

¹⁹ Természetesen a szerb háztartások egy része itt is lehet többcsaládos, de ez nem túl gyakori, az özvegy háztartásfők, nem családok, vagy egyszemélyes háztartások magas aránya miatt ez a jelenség eltűnik a településátlagban.

²⁰ A lélekösszeírás adatai a Pest Megyei Levéltárban találhatóak: *Conscriptio Animarum*, 1774–1776; 1778; 1781–1783; IV. 74/CC. III. 1–7. Kat. szám: 402–408.

szerinti megoszlása, míg a lélekösszeírások alkalmat adnak a házasságkötés korának, a szolgák arányának, a házasok arányának és más fontos demográfiai mutatóknak a kiszámítására. Az elemzés eredményeinek részletes ismertetésére itt nincs mód, de annyi egyértelmű, hogy az itt említett etnikai, táji, településtípus szerinti és gazdálkodás, társadalmi összetétel szerinti összefüggések ott is előkerültek. Tehát az összetett háztartásformák a szerbek, horvátok, a Duna menti vagy Cserhátaljai mikrorégiókban, szántóföldi gazdálkodást végző telkes jobbágyok között gyakoriak, míg a nukleáris családi forma inkább elterjedt, de különösképpen a németek, a mezővárosiak, az alföldi nagyhatárú települések lakói között. De egyik faktor sem kizárólagos erejű, a háztartásszerkezet arányszámára végzett többváltozós lineáris regresszióelemzés inkább a házassági szokások, a szolgatartás, a háztartásméret és a természetes szaporodás szerepét emelte ki, tehát inkább a háztartásszerkezet és házassági viszonyok rendszerjellegeré irányították a figyelmet (Óri 2003a 272.). Eszerint a bonyolultabb háztartásszerkezet részint szorosan összefügg a nagy háztartásmérettel, másrészt a korai és széles körű házassal, ugyanakkor ellentétes a szolgatartás szokásával, hiszen a munkaerő-szükségletet a háztartáson belül elégítik ki. Ugyanakkor a nagycsaládos települések általában alacsony természetes szaporodással járnak együtt (pl. a megye déli, dunamelléki falvaiban).

8. *A háztartásszerkezet arányszámára végzett többváltozós lineáris regresszióelemzés eredménye, 1774–1789*

Függő változó	R ²	Szignifikáns magyarázó változók	Összefüggés jellege
egy háztartásra jutó házas férfiak száma	0,739	fő/háztartás	+
		házas nők aránya (%) a 15 éven felüli nők között	+
		20 év alatt házasodott férfiak aránya a férfi házasságkötéseken belül	+
		szolgák aránya (%) a teljes nem nemes népességen belül	-
		természetes szaporodás (%)	-

A házassodás, háztartáskialakítás fontos változóival (háztartásméret, háztartásszerkezet arányszámai a Józsefi népszámlálásból, a férfi és női első házassodás becstelt életkora és a szolgák aránya a lélekösszeírás alapján) végzett hierarchikus klaszterelemzés előállította a Hajnal-féle „nyugati” (késői házassodás,

nukleáris családi háztartások, magas szolgálárány) és „keleti” (korai házasodás, összetettebb háztartástípusok, alacsony szolgálárány) házasodási alaptípust, de ezek egyrészt etnikailag, földrajzilag, társadalmi összetételüket tekintve heterogének, a szolgák aránya alapján könnyen újabb alcsoportok képezhetők belőlük, másrészt vannak átmeneti típusok pl. az alföldön, ahol a korai házasságkötés magasabb szolgatartással járt együtt (Öri 2003a 274–275.).

Összegzés

A háztartásszerkezet a II. József-féle népszámlálás adatai alapján makroszinten egy meglehetősen nyers mutatóval, az egy háztartásra jutó házas férfiak számával elemezhető. A mutató minden fogyatékosága mellett alkalmas a nagycsaládos régiók megrajzolására, illetve a magcsaládos típus térbeli elhatárolására. Az eredményeket azonban a megyei átlagok kiszámításának módja és az elemzésre használt összesítések közötti különbségek is befolyásolják. Alapvetően azonban a háztartásszerkezet regionalitása nem sokat módosul, az egyik nagycsaládos régió az ország déli része és Horvátország, a másik a Felvidék középső része, míg Nyugat-Magyarország mellett északkeleten és Erdély keleti, déli részén is kirajzolódik egy-egy nukleáris családos zóna. A további vizsgálódások azt is megmutatták, hogy főleg északkeleten, de a Dél-Dunántúlon, a Felvidék más részein és Biharban, Erdélyben is vannak kisebb-nagyobb nagycsaládos régiók. Emellett nagycsaládos falvak kisebb-nagyobb számban – talán a Nyugat-Dunántúl és a Székelyföld kivételével – szinte bárhol előfordulhatnak, vagy más – dinamikus megközelítésben – több családmag együttélése egy háztartásban a háztartásciklus hosszabb-rövidebb szakaszára bárhol jellemző lehet, amint azt Pest megyei kutatásaink is megerősítették.

A háztartásszerkezet szorosan összefügg a házasodási és öröklési szokásokkal, amelynek területi mintáiról csak felületes ismereteink vannak. Ennek hiányában a háztartásszerkezet regionális differenciáinak meghatározó tényezőiről annyi mondható, hogy minden bizonnyal összefüggnek szélesebb etnokulturális jellemzőkkel. A Nyugat-Dunántúlon nem zárható ki a nyugati kulturális hatás, míg a Délvidéken a délszláv etnikai összetevő lehet meghatározó. Ugyanakkor figyelembe kell venni a táji hagyományok, a társadalmi összetétel, a gazdálkodás lehetőségeinek és módozatainak, a migráció intenzitásának a szerepét. Nyilvánvaló és direkt tényező a településtípus, a városi, mezővárosi háztartások egyértelműen nukleáris családokból állnak, legalábbis életciklusuk meghatározó részében.

Ezt a képet erősítette két megyei esettanulmányunk, az inkább nagycsaládos Liptó és az inkább nukleáris családos Pest megye községsoros adatainak tanulmányozása. Mindkét esetben a megyei átlagok mögött nagy változatosságot

találtunk, amely mögött elsősorban társadalmi, gazdasági, gazdálkodásbeli és településtípus szerinti különbségek sejthetők. Felvillant valami a háztartásszerkezeti jellemzők demográfiai összefüggésrendszeréből is, emellett a sokszínű Pest megye esetében számolni kell az etnokulturális meghatározó tényező szerepével is. Ezt leszámítva a két igen eltérő megye háztartásszerkezeti vizsgálatkor inkább a hasonlóságok domborodtak ki. Az elmélyültebb Pest megyei elemzés ugyanakkor megmutatta azt is, hogy a háztartásszerkezet csak teljes kontextusában vizsgálható, a házasodási szokásokkal, a munkaszervezés típusaival együtt, rendszerként kell felfognunk azt. A gazdálkodási, társadalmi, etnokulturális hagyományok, különbségek ugyanakkor többféle házasodási, háztartáskialakítási mintát hoznak létre, olykor térben egymással keveredve, amelyek nehezen sorolhatók egy egyszerű dichotóm modellbe.

IRODALOM

- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 2001. Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 181–228.
- Benda Gyula 2002. A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 109–141.
- Dányi Dezső 1965. Városi háztartások és családok a 18. század végén. Győr, 1787. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–64.* 167–193.
- Dányi Dezső 1977. Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 5–104.
- Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 2. 71–97.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest
- Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza (összeáll.) 1996. II. József népszámlálásának községi adatai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 15.
- Dávid Zoltán – Faragó Tamás – Fügedi Erik (összeáll.) 1975. Pótlás az első Magyarországi népszámláláshoz, 1786–87. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 2.
- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás 1985. *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Budakörnyéki háztartások 1745 és 1770 között.* (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) KSH, Budapest.
- Faragó Tamás 1997. Borsod megye és Miskolc vándormozgalmai az 1780-as években. *Borsodi Levéltári Évkönyv*, 8. 184–215.
- Faragó Tamás 1998. A máig erő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia*, 41/1. 7–38.

- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai K. Budapest, 393–483.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 19–63.
- Faragó Tamás 2002. II. József népszámlálása Borsod megyében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 7–38.
- Faragó Tamás 2003a Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 4. 33–87.
- Faragó Tamás 2003b Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásainak tükrében (Kísérlet a régió statisztikai leírására). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 4. 129–177.
- Hajdú Mihály – Szaszkné Sin Aranka (szerk.) 1994. *Magyarország történeti helységnevtára. Liptó megye (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Hajnal, John 1965. European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. (eds.): *Population in History*. Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John 1982. Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. *Population and Development Review*, 3. 449–494.
- Hajnal, John 1983. Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, London etc. 65–104.
- Heilig Balázs 2000. Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlösardón a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 225–265.
- Husz Ildikó 2002. *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családsterkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.) 1972. *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Őri Péter 2002. Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 39–73.
- Őri Péter 2003a *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI Kutatási Jelentések 75. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter 2003b Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 4. 89–127.
- Őri Péter 2007. Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall*, 30. 61–98.
- Pozsgai Péter 2000. Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 166–224.
- Pozsgai Péter 2004. II. József népszámlálása Abaúj és Torna megyében I. A forrásközlés, a forráskritika és a feldolgozás szempontjai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 5. 83–155.
- Szaszkné Sin Aranka (szerk.) 1988. *Magyarország történeti helységnevtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Tamáty József 1963. Az 1784–87. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai. *Demográfia*, 6/4. 526–538.

- Thirring Gusztáv 1931. II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle*, IX/2. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Vörös Károly 1962. Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–1962*. 192–216.

HOUSEHOLD STRUCTURE IN HUNGARY AT THE END OF THE 18TH CENTURY. AN ATTEMPT AT ANALYSIS

Summary

Household structure in Hungary can be examined on the macro-level by a rather crude variable with the help of Joseph II's population census: the number of married men per household. Disregarding all shortcomings of this variable, it can help us to describe the regions of complex household structure or to localize the dominance of simple family households. Results, however, are modified by the method used in calculating the county averages or by the differences between the used summaries. Nevertheless, the regionality of household structure does not change basically due to the different ways of calculation: there was an important zone of multiple family households in the southern part of the country and in Croatia, another one lay in Northern Hungary, while one can find the regions of simple family households in the western and north-eastern part of Hungary and in the eastern or southern part of Transylvania. Further analysis could point out that there were smaller or larger zones of multiple family households particularly in the north-east and also in southern Transdanubia, in other parts of northern Hungary and in county Bihar or in Transylvania. Besides, villages with a significant proportion of multiple households can be found almost everywhere, except for western Transdanubia or the eastern part of Transylvania. According to a dynamic approach, it means that the coexistence of two or more nuclear families in a common household could be typical of a longer or shorter phase of the households' life-cycles in almost every region of the country.

Household structure was in close correlation with marriage customs and inheritance system, the spatial patterns of which we have only a very superficial knowledge. Thus the ethno-cultural character seems to be a decisive factor in the regional differences of household structure. In western Transdanubia, the role of western cultural influence cannot be disregarded, while the southern Slave ethnic component could have a significant impact on the formation of the households in southern Hungary. At the same time, one has to take the role of regional traditions, social composition, the possibilities and ways of farming,

the intensity of migration into consideration, too. The type of settlement is a very considerable and direct factor: households in towns or market towns mostly consisted of nuclear families, at least in a decisive phase of their life-cycle.

This view has been strengthened by our two case-studies: the analysis of the household structure of two Hungarian counties. Liptó, a county in northern Hungary (Slovakia at present), can be characterised by a high proportion of settlements with multiple family households, while county Pest-Pilis-Solt can rather be regarded as a region of simple family households. In both cases, county averages conceal a great variability, which can probably be explained by social and economic differences or the impact of the type of settlement. In the case of county Pest, one has to take the ethno-cultural factor into consideration, but excluding this fact, the similarities appear to be more important in the analysis of two very different territorial units. At the same time, a more detailed analysis of county Pest shows that household structure can be examined only in its whole context; it has to be considered as a system, also including marriage customs and the types of work organisation. Types of farming, social and ethno-cultural traditions and differences make up several marriage or household patterns, sometimes very close to one another, which hardly fit into a simplified dichotomous model.

Tables:

1. *Comparison of the data relating to the household structure (the country-wide summary in 1787 and the existing summaries of the counties in 1787)*

Heading: Country-wide summary (married men/households); Summaries of the counties (married men/households); Country-wide summary (households); Summaries of the counties (households); Country-wide summary (married men); Summaries of the counties (married men)

Lateral text: Names of the counties

2. *Some data of the 1787 country-wide summary compared to those of the 1787 summaries of the counties*

Heading: Country-wide summary (number of the market towns); Summaries of the counties (number of the market towns); Country-wide summary (number of the villages); Summaries of the counties (number of the villages); Country-wide summary (number of the farmsteads and hamlets); Summaries of the counties (number of the farmsteads and hamlets); Country-wide summary (total number of the settlements); Summaries of the counties (total number of the settlements); Country-wide summary (number of the houses); Summaries of the counties (number of the houses); Country-

wide summary (number of the de jure population); Summaries of the counties (number of the de jure population);

Lateral text: Names of the counties

3. *Number of the settlements by type of settlement, summaries of the counties, 1785/1786 and 1787*
 Heading: Market town (1785/1786, 1787); Village (1785/1786, 1787); Farmstead (1785/1786, 1787); Total (1785/1786, 1787)
 Lateral text: Names of the counties
4. *The change of some variable between 1785/1786 and 1787*
 Heading: Number of the houses (1785/176, 1787); De jure population (1785/176, 1787); Number of the households (1785/176, 1787); Number of the married men (1785/176, 1787); Married men/households (1785/176, 1787)
 Lateral text: Names of the counties
5. *Number and percentage of the market towns by counties where the number of married men per household is higher than 1,117 (the average value of the country-wide summary of 1787)*
 Heading: County; N; %
6. *County Liptó in 1785, variables related to demography and social structure by the categories of the household structure*
 Heading: Married men/households (categories); Household size; Households/houses; Married men/households (mean values of the categories); Males/100females; Minors/100adults (Christians); Absent persons/thousand; Foreigners/thousand; Noble males (%); Inhabitants of the towns and artisans (%); Peasants (%); Serfs (%); Number of the market towns, villages and farmsteads
7. *County Pest-Pilis-Solt in 1785, variables related to demography and social structure by the categories of the household structure*
 Heading: Married men/households (categories); Household size; Households/houses; Married men/households (mean values of the categories); Males/100females; Minors/100adults (Christians); Absent persons/thousand; Foreigners/thousand; Noble males (%); Inhabitants of the towns and artisans (%); Peasants (%); Serfs (%); Number of the market towns, villages and farmsteads
8. *The result of the multivariate linear regression-analysis related to the rate of the household structure, 1774–1789*
 Heading: Dependent variable (married men/households); R²; Significant independent variables (household size, percentage of married women among the women aged 15 and over, percentage of marrying men among all the marrying men below the age of 20 (percentage of servants in the total non-noble population, rate of natural increase); Character of the correlation

Maps:

- I. The household structure in Hungary's counties, 1787
(married men/households, country-wide summary, 1787)*
- II. The household structure in Hungary's counties, 1785–1787
(married men/households, summaries of the counties)*
- III. The household structure in Hungary's counties, 1785–1787
(married men/households, summaries of the counties, mean values of the settlements)*
- IV. The household structure in Hungary's counties, 1785–1787
(percentage of the settlements where the number of married men per household was higher than 1,2)*
- V. The settlements of county Liptó by the type of household structure (married men/households), 1785*
- VI. The settlements of county Pest-Pilis-Solt by the type of household structure (married men/households), 1785*

Appendix:

- I. The rate of household structure (married men/households) by county and year, 1785–1787*
Heading: 1785, 1786, 1787 married men/households (mean values of the counties, mean values of the settlements by counties, percentage of the settlements where the number of married men per household was higher than 1,2); Country-wide summary from 1787 (Mean values of the countries, N);
Notes

Függelék

I. A háztartástervezet arányszáma megyénként és évenként, 1785–1787

	1785			1786			1787			1787 országos összesen		Megjegyzés
	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	N	
Abaúj-Torna												
Abatúj												
Torna												
Arad	1,111	0,934	16,7	1,044	1,069	11,2	1,042	1,069	11,2	1,042	232	
Árva	1,001	0,990	2	1,124	1,161	23,8		1,161	23,8		42	
Baranya	1,197	1,238	52	1,004	0,996	1		0,996	1		30	
Bars				1,215	1,261	54,9		1,261	54,9		99	
Bács				1,056	1,076	21,9		1,215	42,4		356	
Bereg-Ugoosa				1,160	1,215			1,161			237	
Bereg	1,164	1,227	46,5								129	
Ugoosa	0,907	0,933	5,5								18	
Békés-Csanád-Csongrád												
Békés	1,044	1,038	5	1,045	1,031	0		1,031	0		20	1785-ben csak 9 település, puszták nélkül
Csanád	1,125	1,073	33,3	1,089	0,637	13		0,637	13		23	
Csongrád	1,039	1,036	0	1,058	1,080	0		1,080	0		9	

	1785			1786			1787			1787 országos összesen		Megjegyzés
	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	N	
Bihar	1,062	1,125	30,9	1,013	1,085	21,9	1,020	1,100	17,8	1,044	472	(1787=247), puszták külön
Borsod										1,020	196	
Esztergom-										0,968		
Komárom	0,944	0,954	0								0,777865	51
Esztergom	0,945	0,951	0								0,7902422	109
Komárom	0,993	1,050	5,7							1,009	175	
Fejér										1,151		
Gömör-Kishont												
Gömör	1,153	1,210	46				1,175	1,257	53,8		250	(1787-ben 47 a praediumokkal)
Kishont	1,033	1,145	27				1,054	1,145	36,2		37	
Győr-Moson										0,914		
Győr				0,908	0,922	0	0,929	0,936	0		87	
Moson										0,903	50	
Hajdu-városok										1,036		
Hármaskertület												
Jászszág	1,056	1,068	0	1,068	1,114	0	1,075	1,065	9,1		17	1787-ben csak 11, praediumok nélkül
Kiskunság	1,012	1,004	0	1,022	1,050	0					15	
Nagykunság	1,030	1,043	16,7	0,979	1,036	14,3					7	1785-ben csak 6, praedium nélkül

	1785			1786			1787			1787 országos összesen		Megjegyzés
	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	N	
Heves							1,040	1,146	31,4	1,040	172	
Hont	2,220	2,377	93,2							1,114		
Kőrös				0,946	0,948	0,3	0,945	0,952	1,9	0,944	317	
Krassó	1,132	1,133	31,7							1,061	249	
Liptó	1,013	1,039	14,2							1,187	142	
Máramaros	1,148	1,208	44,9							0,905	141	
Nógrád	1,014	1,055	17,6							1,175	267	
Nyitra	1,014	1,048	10,9							1,052	461	
Pest										1,030	211	
Pozsega										2,005		
Pozsony	1,092	1,125	25,9							0,944	317	
Sáros										1,092	375	
Somogy	1,095	1,112	28,9				1,092	1,140	36,1	1,092	360	1787-ben csak 313 település, praediumok nélkül
Sopron	0,903	0,902	0,4							0,900	236	
Szabolcs	0,974	0,995	5,5							0,936	144	
Szatmár	0,962	1,006	7							0,953	258	
Szepes +16 város										1,002		
Szepes	0,985	1,003	3,3								184	
Szerém										1,285		

	1785			1786			1787			1787 országos összesen		Megjegyzés
	Házaspár/háztartás			Házaspár/háztartás			Házaspár/háztartás			megyei átlag	N	
	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)	megyei átlag	megyei települések átlaga	>1,2 (%)			
Szeverin	1,364	1,558	76,5							1,356	311	
Temes										1,172		
Tolna				0,993	1,062	9	1,018	1,044	6,6	1,012	157	106 település, praediumok nélkül
Torontál	1,257	1,257	54,8							1,276	115	
Trencsén	1,026	1,049	16,5							1,058	419	
Túróc	1,110	1,078	24	1,089	1,090	25	1,090	1,072	26	1,099	104	
Ung	1,092	1,138	34,4							1,091	259	az összeírás 1785/87-ből való
Varasd	1,611	1,649	93,1							1,479	146	
Vas							0,926	0,979	11,2	0,926	658	
Verőce										1,558		
Veszprém	0,938	0,957	1,6							0,948	192	
Zala	1,013	1,062	22							1,008	640	
Zágráb										2,276		
Zemplén							1,076	1,161	38,9	1,076	452	
Zólyom	0,970	1,004	8,8				1,041	1,032	10,8	1,043	148	
Belső-Szolnok				1,089	1,127	24,4				1,089	275	
Fehér				1,039	1,078	13,1				1,039	176	
Fogarás				1,001	1,000	2,4				1,001	169	
Háromszék				0,926	0,947	1,3				0,926	155	
Hunyad				1,087	1,139	28,8				1,077	430	

DEMOGRÁFIA ÉS ÖRÖKLÉSI RENDSZER A KÁRPÁT- MEDENCÉBEN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT¹

FARAGÓ TAMÁS

*„A múltat mindig nehéz vagy lehetetlen
úgy rekonstruálni, amilyen volt, de sokkal
könnyebb megmutatni, milyen nem volt.”
(Georg W. Iggers 2005)*

1. Bevezető

Jelen írásunkban arra teszünk kísérletet, hogy a címben jelzett problémát az 1900–1910 közötti időszakra vonatkozóan a megyei adatok szintjén nagy vonalakban áttekintsük. Mindez szándékaink szerint két további törekvést is jelez. Egyrészt a problémakör regionális különbségeket is figyelembe vevő megközelítését kíséreljük meg, másrészt minden esetben jelezni fogjuk azt, ha véleményünk szerint adataink, eredményeink, avagy hipotetikus következtetéseink bizonyos mértékig a távolabbi múltra – még inkább az akkor kezdődött folyamatokra – nézve is érvényesnek, vagy legalább valószínűnek tekinthetők. Másképpen megfogalmazva: az egyedi és viszonylag részletes, nagy területet átfogó adathalmazból, ahol lehetségesnek látjuk, megpróbálunk az azt megelőző múltra érvényes következtetéseket is levonni.

Mind az öröklési rendszerek, mind ehhez szorosan kapcsolódva a végrendelkezés több tudományterület fontos kutatási területét képezi több mint egy évszázad óta. A jogtörténészekén kívül a 19. század végétől a néprajzkutatók állandó érdeklődése kíséri e témakört, s ugyancsak megkülönböztetett figyelmet szentelnek neki az utolsó évtizedek társadalomtörténeti vizsgálatai is. Ráadásul régóta felmerült annak a lehetősége, hogy az örökösödési rendszerek

¹ Jelen szöveg az University of Minho (Guimaraes, Portugália) és a COST A-34 program („Gender and well-being: work, family and public policies”) szervezésében létrejött 2007. április 25–28. között tartott konferencián elhangzott előadás bővített és átdolgozott változata. A kutatás végrehajtásához fontos segítséget nyújtott Őri Péter, SPSS programmal végzett elemzési tapasztalatainak átadásával, melyet ezúton is külön, nyomatékosan köszönünk. A kéziratához fűzött megjegyzéseiért köszönettel tartozunk Őri Péternek és Juhász Pálnak. Esetleges téves vagy vitatható megállapításaiért azonban természetesen minden felelősség e sorok íróját terheli.

demográfiai összefüggésekkel is bírnak, így a problémakör a történeti demográfiai kutatások látókörébe is bekerült. Világosabban megfogalmazva azt a feltevést, ami részben ezt a vizsgálatot is elindította: számos szerző állítja, hogy az egyes öröklési rendszerek határozott következményekkel járnak a népesség házassági, termékenységi és vándorlási magatartására, illetve folyamataira vonatkozóan.

Konkréten a huszadik század eleji paraszti örökösödéssel kapcsolatos kutatások (Mattyasovszky 1904; Baross 1905) vetették fel azt, hogy a Magyarországon széles körben elterjedt osztó örökösödés részben felelősnek tekinthető mind az egyke elterjedéséért, mind a kivándorló mozgalmak erősödéséért. E megállapításokat számos, főként néprajzkutatók által készített vizsgálat azóta is visszhangozza (Bónis 1941; Morvay – Tátrai 1977–81; Tárkány Szűcs 1981, 1984; Csukás 1997). A társadalomtörténész Kövér György (1998. 48.) viszont óvatosabban fogalmaz: a szóban forgó összefüggéseket a fentieknél jóval bonyolultabbnak tartja, de véleménye annyiban megegyezik az említett szerzőkkel, hogy az örökösödési rendszerek szerinte is hatást gyakorolnak a népesség demográfiai magatartására. Melyik vélemény tükrözi inkább a tényleges demográfiai folyamatokat, már amennyire ez a vonatkozó adatok alapján rekonstruálható? Egyáltalán igaz-e, hogy az örökösödési rendszerek, és a demográfiai jelenségek között szoros kapcsolat van? Ez az egyik kérdés tehát, melyet a továbbiakban a rendelkezésre álló adatok fényében vizsgálni szeretnénk.

Másik vizsgálandó kérdésünk – mely mind tartalmilag, mind jelentőségét tekintve szorosan kapcsolódik az előbbihez – arra vonatkozik, hogy milyen volt az örökösödés gyakorlata a történeti Magyarországon az első világháború előtt. Itt azonban egy megszorítással kell élnünk. Nem foglalkozunk sem a nemesek, sem a városi népesség örökösödési gyakorlatával, melyet egyrészt a törvények és rendeletek a kora középkor óta világosan szabályoztak, másrészt a történeti jellegű kutatások és forrásközlések – különösen a városokra vonatkozóan – már viszonylag részletesen elemeztek.²

A népesség túlnyomó többségét kitevő parasztság esetében – melyhez ez esetben nyugodtan hozzá számíthatjuk néhány speciális privilégiumokkal rendelkező területtől, illetve helytől eltekintve a mezővárosi népesség túlnyomó többségét is – ameddig írásos forrásaink segítségével az időben visszatekinthetünk, az örökösödést az egyes vidékek szokásjoga szabta meg. A jogtörténet ehhez mindössze annyi tesz hozzá, hogy rendszeresen említi, miszerint Werbőczy 16. század eleji törvénygyűjteményének egy passzusa szerint a szerzett

² A teljesség igénye nélkül hivatkozunk Rác István (1983, 1984, 1989) debreceni, Horváth József (1995–1997) győri, Szende Katalin (1997, 1999) soproni, pozsonyi és eperjesi kutatásaira, további Benda Gyula (1988–2005), illetve az alföldi városok (Apró 2006) számos forráskiadványára. A nemesi öröklés gyakorlatának történetére vonatkozóan csak példaképp emlíjtük a Turul folyóiratban megjelent genealógiai cikkek sokaságát vö. Benda 1984; Fügedi 1992.

vagyon tekintetében a jobbágyok részére a szabály a javak utódok közötti egyenlő osztálya, ténylegesen azonban a lányok inkább kiházásitást kaptak (Magyar Jogi Lexikon 1898–1907; Eckhart 1946; Csizmadia – Kovács 1972; Mezey 1996; Pribula 2002). Az azonban nem kap elegendő hangsúlyt a jogtörténeti munkákban, hogy a jobbágytelek esetében tulajdonképpen nincs egységes központi szabályozás arra vonatkozólag, hogy annak birtoklása³ hogyan, és kire/kikre száll át generációról generációra. A kérdést elintézik azzal, hogy az általános szakmai vélekedés szerint Magyarország tágabb régiókn, Közép- és Kelet-Európa túlnyomó részével együtt ahhoz az európai peremvidékhez tartozott, melyet az egyenlő osztásos örökösödés rendszerek jellemeztek (Kaser 2002).⁴

Sejtéseink és töredékes ismereteink szerint azonban ez a magyarországi öröklési rendszer talán még sem volt annyira stabil és egyöntetű, mint ahogy azt a kutatás beállítja. Egyrészt nem volt monolit, vagyis korántsem biztos, hogy minden területen, illetve társadalmi csoport körében ugyanazon szabályozás érvényesült. Másrészt bizonyos, hogy az öröklés szabályozása – és még kevésbé az örökösödési gyakorlat – nem tekinthető változatlanak egészen a polgári jogrendszer kiépüléséig. Harmadrészt a konkrét örökösödési kutatások számos esetben kimutatták,⁵ hogy az egyenlő osztály főszabálya csak tendenciaként érvényesült, különböző megfontolásból az esetek egy kisebb részében az örökgyók ettől rendszeresen eltértek.

Ráadásul a nemzetközi kutatások már több mint két évtizeddel ezelőtt mind szimulációval, mind tapasztalati úton kimutatták, hogy az iparosítás előtti korszak időszakában a családok mindössze harmadában található egynél több fiúörökös, így ténylegesen csak a családfők kisebb része kerülhetett olyan választás elé, hogy megossza, avagy egyetlen örökös kezébe juttassa a családi gazdaságot. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a korszak viszonylag mostoha körülményei között a potenciálisan több fiúörökössel rendelkezők és a fiúörökös nélküli családok száma oly kevésbé tért el egymástól, hogy megfelelő házassági és örökösödési technikák esetén szinte mindenki meg tudta találni a helyét a társadalomban mindaddig, amíg a 19. század második felében megindult demográfiai átmenet meg nem zavarta a népesség hagyományos szerkezetét és folyamatait (Wrigley 1978 vö. Hayami 1983).

³ Tulajdonjogról itt nem beszélhetünk, az egészen a jobbágyfelszabadításig, avagy a 19. század első felében néhány helyen bekövetkezett önkéntes megváltakozásig (egyes közösségek jobbágyi viszonyainak pénzváltás révén külön egyezséggel történő felszámolásáig) a földesurat illette.

⁴ Jelen esetben a déli területek zadruga típusú közösségeivel, ahol az együtt-élő csoporton belül a közösen birtokolt földterület osztódás nélkül mehetett át akár évszázadokon át az egymást követő generációk között, nem foglalkozunk (Hammel 1968, 1972; Todorova 1990; Zmegac-Capo 1996).

⁵ Rác 1989. 375–376.; Tárkány Szűcs 1961. 271–286.

Nem biztos persze, hogy a fenti elméleti számítások és gyakorlati tapasztalatok mindig és mindenütt egy az egyben érvényesülni tudtak. Legalábbis erre utal, hogy a Kárpát-medencében az újkortól kezdve számos apró jelét látjuk annak, hogy mind egyes társadalmi csoportok, mind a hatóságok változtatni szeretnének az öröklődés gyakorlatán. Egyrészt a helyi és a központi hatóságok a 18. század óta egyaránt törekednek a parasztság örökösödésével kapcsolatos fontosabb ügyek nyilvántartására (Benda 1988. XLIII), másrészt az úrbérrendezés óta sorozatosan jelennek meg a jobbágybirtok felosztásának alsó határát megszabó rendeleti és törvényi korlátok. Ezek viszont tulajdonképpen az osztó örökösödési rendszer érvényének határok közé szorítását jelentik.⁶ Mindehhez társulnak azok a gyakran már korábban megjelent, meghatározott térben, és számos közösség számára meghatározó módon a 18. század közepétől széles körben érvényesülő telekmegosztási korlátok és tilalmak, melyek földesúri engedélyhez kötötték és csak egy megszabott minimum méret felett tették lehetővé a birtokosztályt a parasztok számára.⁷ Talán az sem véletlen, hogy egyes adatok, melyek főleg azokról a területekről származnak, ahol mód volt más öröklési gyakorlatok – elsősorban a 18. század folyamán bevándorolt német parasztság osztatlan örökösödési stratégiája – megismerésére, a vonatkozó szokásjogi rendszer megváltoztatására irányuló spontán törekvésekről is számot adnak.⁸ Vagyis egyrészt a jelek arra mutatnak, hogy kialakulóban van valamilyen feszültség a földbirtoklás lehetősége és a földet birtokolni akaró új generációk létszáma között, másrészt azt is jelzik, hogy mind a hatóságok, mind az érdekeltek (az uradalmak és a birtokos parasztság) egyaránt keresik az ebből kivezető utakat.

A továbbiakban megpróbáljuk tehát a különböző típusú örökösödési rendszerek súlyát, területi elterjedését, esetleges változásait vizsgálni, különös tekintettel demográfiai összefüggéseikre, vagyis arra, hogy mennyiben jelentettek

⁶ Az úrbérrendezés a feloszthatóság határát még a telek egy nyolcadában állapította meg (Pauly 1817. I. 10.), az 1836: V. tc., illetve az 1840: VIII. tc., pedig azt egy negyedre emelte. A telkek negyedrésznél kisebbre osztásának tilalmát csak az 1871: LII. Tc. 55.§. oldotta fel (Kolozsvári – Óvári 1896), vagyis ez a korlátozás a polgári jogegyenlőség 1853. évi bevezetését követően még közel két évtizedig fennállt (Hársfalvi 1965. 148–150.). Csak ezt követően lett teljesen szabad a paraszti birtokforgalom, illetve az ingatlanok akár kisebb darabokban történő természetbeli örökítése vagy eladása.

⁷ Néhány szörványadat erre vonatkozóan: Faragó 1973. 109.; Fél – Hofer 1967. 24.; Lakatos 1957. 321–322.; Mendöl 1928; Révész 1956, 45–46.; Szabad 1957. 138–142.; Szendrey 1968. 136–137. (Az adatok főként az Alföldre és peremvidékére, valamint az Észak-Dunántúlra vonatkoznak.)

⁸ Az ingatlanok egyetlen örökös kezére juttatása, az úgynevezett törzsöröklés gyakorlata több helyütt – főként a Dunántúlon és az Alföldön – adataink szerint a magyar parasztság körében is megjelenik a 18–19. század folyamán. Ennek ellenére azonban az örökösödési gyakorlaton belül ez a törekvés – egyes helyi kivételektől eltekintve – még a 20. században is elenyésző (Fél 1944; Husz 2000; Révész 1956; T. Mérey 1965; Wellmann 1933).

megoldást a művelhető földterület és a népességszám közötti lassan növekvő feszültség feloldására vagy levezetésére.

2. A vizsgálat forrásai

Vizsgálatunk két forráscsoportra támaszkodik. Az első az OMGE⁹ 1902–1904 körül végrehajtott kérdőíves felmérése a paraszti örökösödési gyakorlatról, a másik, az előbbit kiegészítő forráscsoport az egykorú hivatalos statisztika azon adatait tartalmazza, amelyeket az örökösödéssel kapcsolatba hozható népesedési folyamatok (és néhány gazdasági, illetve kulturális jellemző) leírására alkalmasnak találtunk. Magáról az OMGE-vizsgálatról nem kívánunk részletesebben szólni, néhány évvel ezelőtt azt jogtörténeti és jogi antropológiai szemszögből Bognár Szabina részletesen feldolgozta (Bognár 2002). Ami vizsgálatunk megértéséhez feltétlenül szükséges, az alábbiakban foglalható össze. A kérdőív 28 kérdést tartalmazott. Ezeknek azonban csak egy része foglalkozott az örökösödési gyakorlat felméréssel. Számos kérdés több más olyan jellemzőre kérdezett rá (a parasztföld aprózódásának állapota, eladósodottsága, kivándorlási mozgalmak, illetve a születéskorlátozási gyakorlat létezése, a népesség anyanyelvi és felekezeti karaktere), mely a kérdőív megalkotói, illetve összeállítói szerint az öröklési rendszerekkel kapcsolatba hozható.¹⁰ A vizsgálat a szűkebb értelemben vett, Horvátország nélküli Magyarország 63 vármegyéjére terjedt ki, és a városokat figyelmen kívül hagyta.¹¹ Az adatszolgáltatók a községi jegyzők, illetve körjegyzők¹² voltak, akiknek kereken 62 százaléka, több mint 3000 személy visszajuttatta a kérdőívet (1. táblázat). Sajnos az eredeti felvételi ívek az eltelt évszázad során elkallódtak, így jelenleg az eredményekből csak az a hét darab megyei részletezettségű adatsor és a hozzátartozó korabeli értelmezések állnak rendelkezésünkre, melyeket a vizsgálat szervezője és vezetője, Baross János 1905-ben egy 46 oldalas ún. „részleges jelentésben” közreadott (Baross 1905). E közlés viszont csak az ideiglenes eredményeket

⁹ = Országos Magyar Gazdasági Egyesület. Mezőgazdasági birtokosok reformkorszakban alakult érdekképviseleti szerve.

¹⁰ A továbbiakban közülük csak a demográfiai vonatkozású kérdésekkel foglalkozókat elemezzük. A parasztbirtok eladósodottságára, elaprózottságára vonatkozó adatok vizsgálatától eltekintünk. Ugyanígy nem foglalkozunk a népesség Baross János által közölt, jegyzősenkénti felekezeti és anyanyelvi karakterével sem, melyek egyrészt a népszámlálásnál pontatlanabb adatoknak minősíthetők, másrészt megyei szinten többnyire nehezen értelmezhetők.

¹¹ Minden valószínűség szerint a falun élő nem paraszti népesség, tehát a kézművesek és egyes, ebből a szempontból marginálisnak tekintett csoportok (a helybeli értelmiség, pásztorok, cigányok, zsidók) is kimaradhettek a felvétel látóköréből.

¹² Utóbbi több kisebb település – az ún. körjegyzőség – jegyzői feladatait egy személyben látta el.

adja meg, azt sem a vizsgálat teljes területére vonatkozóan, hanem a 63 helyett mindössze 43, a jelentés elkészültének idejéig feldolgozott vármegye néhány adatsorát teszi nyilvánossá.¹³ Területileg a közölt adatsorokban Erdély (Királyhágóntúl), a Dunántúl (Duna jobbpart) és a Felvidék (Duna balpart és Tisza jobbpart) alulreprezentáltak nevezhető, bár az utóbbi esetében a ruszinlakta területek figyelmen kívül hagyásával (melyek Sáros megyétől eltekintve teljes mértékben kimaradtak) a felvidéki régió tényleges reprezentációja jelentősen feljavul. Aki viszont csak egy kicsit is ismeri a történelmi országterület 20. század eleji bonyolult és változatos gazdasági, társadalmi, kulturális és népességi viszonyait, az tudja, hogy a fenti csonka formában fennmaradt adathalmaz értelmezése – főleg regionális szinten – korántsem egyszerű dolog, és főként nem problémamentes. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy néhány jogtörténeti és népi joghagyományokkal foglalkozó eszmefuttatáson, illetve nagyszámú, és területileg is meglehetősen rapszodikusán szóródó, részben kéziratos formában megőrződött, népi jogérettel foglalkozó gyűjtésen¹⁴ kívül, közel s távolban ez a tényleges joggyakorlatra vonatkozó egyetlen, nagy számú konkrét adatot tartalmazó összeállítás, amellyel rendelkezünk. Miután ez a felmérés akár a térben és időben rapszodikusán szóródó esettanulmányok, akár a többnyire csak illusztratív adatokat közlő egykorú, Mattyasovszky Miklós féle (Mattyasovszky 1904) áttekintéshez képest mind tartalmilag, mind regionálisan valamennyire kiegyensúlyozottnak nevezhető, úgy gondoljuk, hogy minden hibájával és hiányosságával együtt is erre kell, és egyúttal igazából csak erre lehet egy országos áttekintésre törekvő vizsgálatot építeni.

¹³ Kivételt képez a végrendeleti öröklés adatsora, mely 56 megyéről készült el és került közlésre.

¹⁴ Lásd a népi jogérettel kapcsolatos gyűjtőmunkákról szóló összefoglalókat: Papp – Hofer – Bónis 1943; Szilágyi 2000. 696–699.; Bognár 2002.

1. Az OMGE Baross János által vezetett örökösödési vizsgálatának reprezentativitására vonatkozó adatok

Statisztikai régió	Közigazgatási egység ^a 1910-ben	A vizsgálatban adattal szerepel	Arány (%)
Duna jobbpart	979	413 ^b	42,2
Duna balpart	689	368	53,4
Duna-Tisza köze	500	478	95,6
Tisza jobbpart	595	348	58,5
Tisza balpart	640	501	78,3
Tisza-Maros köze	592	513 ^b	86,7
Királyhágóntúl	941	437	46,4
Szűkebb ért. vett Magyarország	4936	3058 ^c	62,0

^a Törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú város, nagyközség és körjegyzőség.

^b Korrigált adat.

^c Az eredetiben 3184 szerepel, azonban Fejér, Győr és Temes megyék esetében a szerző adatai minden valószínűség szerint falvakat rögzítenek, így ezeket a közigazgatási egységeknek megfelelően lefelé korrigáltuk.

Forrás: Baross 1905.

Alapvető kérdés viszont, hogy a részletes adatok, vagyis az eredeti kérdőívek, vagy legalább azok jegyzősegenként összegzett eredményeinek hiányában mennyire bízhatunk meg az adatgyűjtésben, illetve annak befejezetlen állapotban és kivonatos módon közölt adatsoraiban. E kérdés megválaszolására („tesztelésére”) korlátozott mértékben ugyan, de végül is sikerült lehetőséget teremtenünk. A rendelkezésünkre álló adatsorok közül kettő, az egykézű, illetőleg a kivándorló területek aránya ugyanis összevethető a hivatalos statisztikai kiadványok gyermekszámra, illetve külföldön tartózkodókra vonatkozó adataival. Az utóbbi adatsorok szórásaiból képzett csoportok összevetése a hasonló módon csoportosított OMGE számadatokkal az alábbi eredményeket hozta (2. táblázat). A Baross János készítette jelentésben található, a kivándorlásra vonatkozó adatsorok jónak mondhatók, a megyék OMGE és KSH adatok szerinti besorolása valamivel több, mint 60 százalékban egyezik, 30 százalékban pedig csak kis mértékben tér el egymástól. Vagyis a hivatalos statisztika által több mint 12 000 településről egyenként kimutatott külföldön távollevők, illetve a felmérést végrehajtó jegyzők helyi tapasztalatai alapján kivándorlónak minősített vidékek adatait megyénként összegző két számsor, illetve az ezek alapján képezett kategóriák területi megoszlása nagyjából fedi egymást. Némileg rosszabb viszont a helyzet az egykézű területek meghatározásában. Úgy tűnik, hogy ezek megjelölése a véleményt formáló és a hatalmat gyakorló elitnek a jelenségről alkotott elitélő véleménye miatt érzékeny minősítésnek számított,

ezért az OMGE kérdőívein az adatszolgáltató körjegyzők a valóságosnál többször adtak meg erre vonatkozóan enyhébb minősítést, alacsonyabb értéket. Az adatok „középre húznak”, a felvétel szerint tehát mind a magas mértékben egykésző, mind a születéskorlátozást nem vagy alig folytató területek száma és aránya lényegesen kisebb az említett felmérésben, mint ahogy az a hivatalos népmozgalmi statisztikák gyermekszám-adataiból (az egy-két gyermekes családok arányából¹⁵) ténylegesen kideríthető. Ráadásul a hivatalos statisztika és az OMGE felmérés alapján készített besorolás 9 megyénél (az esetek körülbelül 21 százalékában) nagymértékben eltér egymástól (2. táblázat). Ennek analógiájára tehát számolnunk kell azzal, hogy az OMGE készítette felmérésnek az utódok közötti egyenlő öröklést előíró érvényes törvényi szabályozástól eltérő joggyakorlatra (a fiúkat előnyben részesítő osztó örökösödésre, illetve a törzsöröklésre¹⁶) vonatkozó adatai szintén érzékenynek minősíthetők, és alighanem némileg hasonlóképpen kozmetikázottak. Nem zárható ki az a feltételezés, hogy ebben az esetben is a tényleges gyakorlatnál alacsonyabb bevallott értékekkel rendelkezünk.

2. Eltérés a hivatalos KSH-adatok, illetve az OMGE-adatgyűjtés besorolása között

	Egykés területek (megyék)		Kivándorló területek (megyék)	
	eset	százalék	eset	százalék
Nagy eltérés	9	20,9	4	9,3
Kis eltérés	18	41,9	13	30,2
Adatok egyeznek	16	37,2	26	60,5
Összesen	43	100,0	43	100,0
Átlagos eltérés (egység) ^a	0,84		0,49	

^a A négy csoportba történő besoroláshoz viszonyítva.

Forrás: Szerző számításai.

¹⁵ Pontosabban fogalmazva: a tesztelésnél a 20 évnél hosszabb ideig házasságban élt, 1909 és 1912 között elhalálozott nők csoportján belül a mindössze 1–2 gyermeket szültek aránya alapján határoztuk meg a megyék „egykés” voltának fokozatát az átlag és a szórás értékeinek alapján.

¹⁶ A javak (elsősorban az ingatlanok) egyetlen, általában fiú örökös kezére juttatásának módszerét alkalmazó öröklési rendszer. A többi leszármazottat – a nem mindig korrekt értéken felbecsült – rászó rész szerint általában fokozatosan, részletekben elégitik ki (Baross 1902 vö. Kaser 2001. 39–40.; Augustinus 2002. 324–335.).

3. Az örökösödési rendszerek területi képe a 19–20. század fordulóján

Az OMGE-felmérés Baross János által közölt adatai alapján egyértelmű, hogy a parasztság örökösödésében még a 19–20. század fordulóján is a törvényi öröklés – vagyis az írott törvényeket, illetve jogszokásokat követő gyakorlat az általános, ami az esetek többségében nem eredményezett írásos dokumentumokat – nem volt rájuk szükség. Az örökgyó e gyakorlattól kisebb-nagyobb mértékben eltérő, de jogilag természetesen szabályos írásos végrendelete csak kivételes jelenségnek tekinthető. A felmérés szerint a huszadik század elején a végrendeleti öröklés aránya alig haladja meg a 9 százalékot, Tárkány Szűcs Ernő pedig azt a 18. század végére vonatkozóan mindössze 2 és 3 százalék közöttire becsüli (Tárkány Szűcs 1981. 727.). Ráadásul a végrendeletek területi megoszlása is rendkívül egyenetlen (1. térkép), a magasabb arányban végrendelező területek főként a Dunántúlra és az Alföld bizonyos részeire korlátozódnak, Erdélyben és a Felvidéken a végrendelezés aránya még a 20. század elején is csak 2–6 százalék között mozog, ami a 18. század végén bizonyára még ennél is alacsonyabb lehetett, vagyis Tárkány Szűcs becslése alighanem helytálló. A jelenség elterjedtsége és aránya azonban minden valószínűség szerint inkább az egyes területek egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő szokásjogában, mintsem fejlettségében gyökerezik. Csak ezzel indokolható ugyanis, hogy a módosnak és fejlettnak tekinthető, Soprontól Trencsén megyéig húzódó nyugati határszél, avagy a Délvidéken Bács és Torontál megyék is az alacsony, míg a modernizációban nem különösebben jeleskedő Árva megye a magas arányban végrendelező területek közé tartoznak.¹⁷ Élünk a gyanúperrel, hogy a 19–20. századot megelőző időszakban a városok és a nemesség végrendelezésének aránya szintén csak kisebb részét tette ki az örökösödési ügyeknek.¹⁸ Vagyis nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy az iparosítás előtti korszak

¹⁷ Horvátország, Kárpátalja, a városok, valamint Jász-Nagykun-Szolnok illetve Torda-Aranyos megyék végrendelezésre vonatkozó adatait a vizsgálat nem adja meg. Baross Jánosnak (1905. 15.) az a feltételezése, hogy „a végrendelezés egyenes arányban van országunkban a magyar faj és az írás-olvasás elterjedésével” legalábbis vitatható. Egy itt nem részletezett vizsgálatunk szerint kimutatható ugyan az összefüggés a végrendelezés gyakorisága, valamint a 6 év feletti népesség írástudása között, illetve a végrendelezési gyakorlat szorosabban látszik kapcsolódni a modernizálódó magatartáshoz (korszerűbb mezőgazdálkodás, nagyobb hajlandóság az orvosi segítség igénybevételére), de a jelenség etnikai-felekezeti összefüggései ennél jóval gyengébbek. Ráadásul a viszonylag magas írástudás és a modernizáció irányába hajló magatartás markánsan jellemzi a nyugati határszéli megyék többségét, és a Bácskát is, melyek vidéki lakossága, mint fentebb említettük, a 20. század elején az országos átlagnál jóval alacsonyabb arányban végrendelezik.

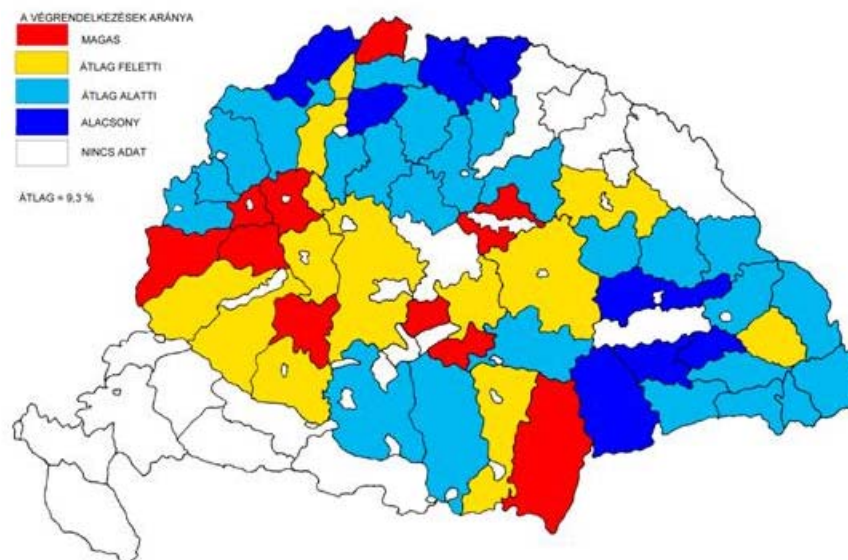
¹⁸ Ezt valószínűsíti a fennmaradt végrendeleteknek a lakosság nagyságához képest viszonylagosan kis száma (Szende 1999. 355 skk, Németh 1987. 20–21.; Rác 1989. 366.). Tényleges becslést csak egyet találtunk: Gajáry István szerint legfejlettebb városunk, Pest esetében 1785 és 1788 között a felnőtt korban elhalt pesti lakosok közül összesen 13,8 száza-

falusi-paraszti örökösödési rendszereinek megismerésében sokak feltételezésével ellentétben nem az írott végrendeletek tekinthetők a legfontosabb forrásoknak.¹⁹ Az a sejtésünk, hogy sokkal inkább a korábban keletkezett ún. „népi jogélet”, a jogszokások kutatásáról készült, és jelentős részben máig kiaknázatlanul az adattárakban porosodó korábbi gyűjtések nyersanyagának részletes kielemezése, valamint más jellegű, a háztartásfőség és a telek/birtok öröklődését egy-egy közösségre nézve teljes körűen bemutatni tudó történeti források (összeírások, anyakönyvek, birtokiratok) együttes vizsgálata és a segítségükkel megismerhető konkrét örökösödési gyakorlat családonként végzett nominális rekonstrukciója tenné lehetővé egy-egy korszak és közösség tényleges örökösödési viszonyainak felderítését.²⁰

lék esetében keletkezett hagyatéki ügy, és mindössze 8,3 százalékuk után maradt hagyatéki leltár, a többi értelemszerűen a hivatalos írásbeli ügyintézés nélküli „törvényi öröklés” kategóriájába tartozott (Gajáry 1988. 40–41.). Természetesen azt a lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a tényleges végrendelezések egy része a korábbi korszakokban tanúk előtt, de szóban történt meg (Fügedi 1981), bár a későbbi viták elkerülése végett az önkormányzatok utólag ezek egy részét is gyakorta papírra vetették (Horváth 2002; Kristóf 1999 vö. Tárkány Szűcs 1981. 731–732.). Magunk is ugyanezt tapasztaltuk miskolci kutatásaink során.

¹⁹ Fentiek alapján meg kell tehát jegyeznünk, hogy bár igen örvendetesnek tartjuk a végrendeletek és hagyatéki leltárak utolsó két évtizedben megindult kutatását (mely eddig főként vaskos forráspublikációkat eredményezett), tisztában kell lennünk azzal, hogy utóbbiak tanulmányozása inkább a tárgyi- és lakáskultúra vizsgálói, valamint a gazdaságtörténészek számára ad komoly lehetőségeket. E publikációk véleményünk szerint az őket létrehozó kutatói hiedelmekkel ellentétben jóval kevésbé segítik azokat, akik a társadalmat, s ezen belül az örökösödési viszonyokat szeretnék tanulmányozni. Az atipikus kisebbség adataiból ugyanis igen nehéz a minden valószínűség szerint más jellegű, más gondolkodású, 90 százalékot meghaladó többség viszonyaira, szokásaira, gondolkodására és főként gyakorlatára következtetni. Ez alól talán csak a városi elit, valamint a nemesi családok örökösödési gyakorlata jelenthet kivételt, melyek esetében az írásban megőrződött hagyatéki ügyek aránya és részben ezzel összefüggően reprezentativitása is jóval magasabb. (Esetükben igazán volt miről végrendelezni, és a hagyatékok megosztása miatt kitörő konfliktus esélye is jóval nagyobb volt. Fentiek miatt tehát érthető, hogy a felek a viták elkerülése érdekében gyakrabban tartották szükségesnek a tranzakció részletes írásos megőrkítését.)

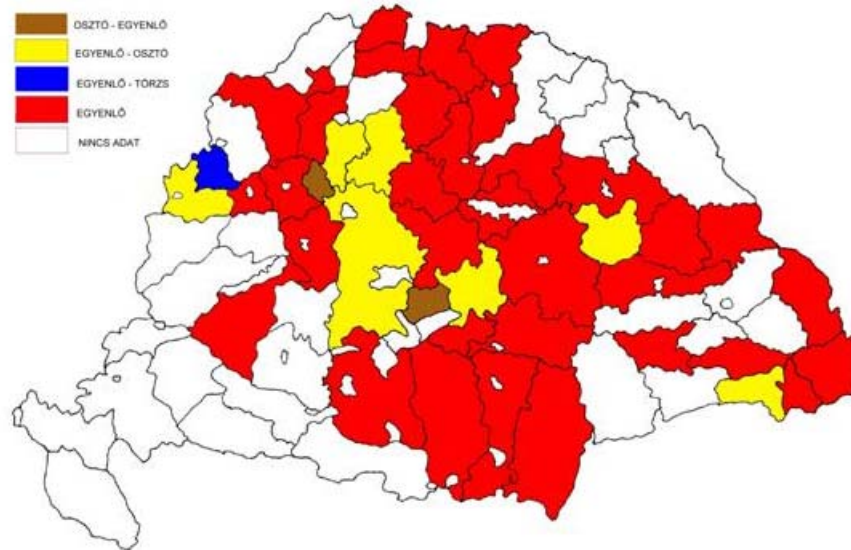
²⁰ L. például Sabeau 1990. 247–256.

1. térkép. A végrendeleti öröklés aránya megyénként 1900 körül

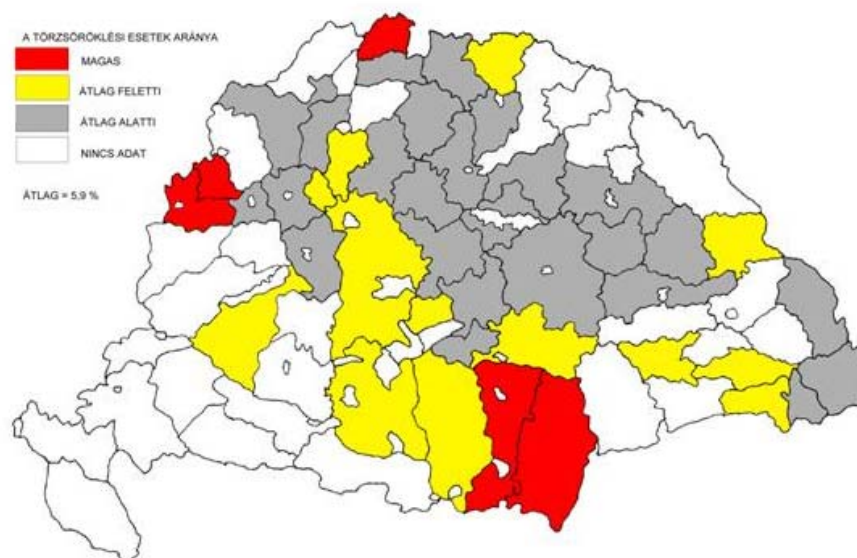
Az OMGE-felmérés adatai szerint a jegyzők információi alapján megállapítható tényleges falusi örökösödési gyakorlat – mely, mint korábban említettük, minden valószínűség szerint némileg kozmetikázott, vagyis a hivatalosan érvényes egyenlő osztály arányát valószínűleg kissé felfelé torzítja (felnagyítja) – a következő képet mutatja. A vizsgált időszak örökösödési eseteinek 71,5 százaléka a törvény által előírt egyenlőség elvét követi, közel 29 százalék azonban nem, holott a szabályok már több mint 60 éve ezt írják elő. Külön érdekesség, hogy az esetek kerekén 6 százaléka bevallottan törzsöröklésnek minősített, melyet ráadásul a kérdezettek meglehetősen nagy arányban (pontosan 34,2 százalékkal) ismernek, ha bevallottan azt nem is gyakorolják.

Noha adataink területileg hiányosak, annyi azért kivehető belőlük, hogy elsősorban az ország középső része (Pest megye, illetve a hozzá északon csatlakozó Hont, Nógrád és Esztergom, illetve délen Csongrád és Békés megyék), a nyugati határszélen Sopron és Moson megyék, valamint Erdélyben Szilágy és Fogaras megyék azok, amelyek az egyenlő osztály hivatalos „papírfelméretétől” leginkább eltérnek (2. térkép). Ennél több azonban véleményünk szerint nem igen hozható ki e területi megoszlásból, illetve térképből. Szinte lehetetlen a közölt adatsorok alapján az egyenlő osztálytól valamilyen módon eltérő szokásrendű megyéket egységes magyarázattal egybefűzni.

2. térkép. A falusi öröklési rendszerek regionális típusai 1900 körül

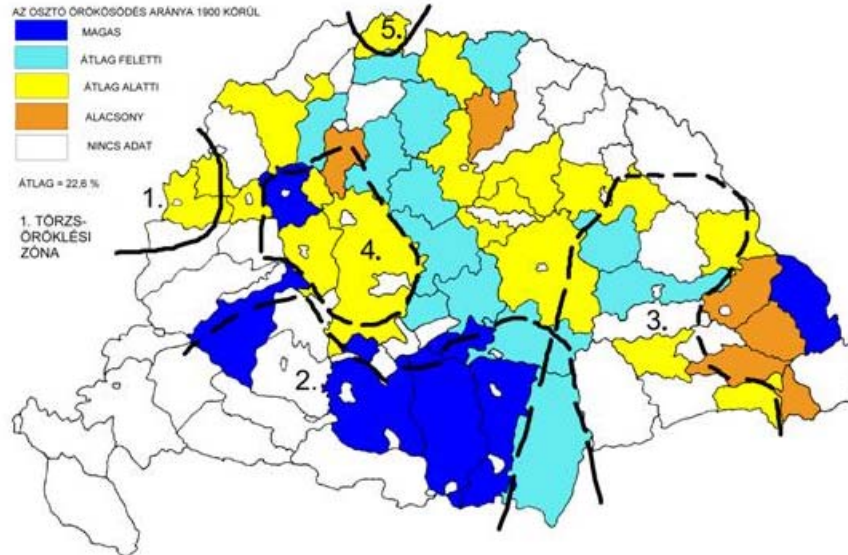
Érdekesebbnek és gyümölcsözőbbnek gondoltuk tehát inkább annak vizsgálatát, hogyan helyezkednek el a térben a 20. század elején érvényes szabályokkal összhangban **nem** álló öröklési módok, függetlenül attól, hogy a közéjük sorolt esetek többséget vagy kisebbséget képeznek-e, mert ezek területi megoszlása feltételezésünk szerint korábbi állapotok, korábban domináns szokásrendszerek nyomait őrzi. Térképre rajzolva az osztatlan (törzs-) öröklési gyakorlat megyénkénti megoszlását (3. térkép) megállapítható, hogy az erre vonatkozó, átlagosnál magasabb arányú adatok már egy határozottabb területi rajzolatot mutatnak. Erdély déli és északkeleti részén, a Délvidéken, a Duna-Tisza között és a hozzá csatlakozó Hont és Esztergom megyékben, a nyugati határszélen (Sopron és Moson megyék), továbbá északon, Árva megyében tapasztalhatunk az országos átlagot meghaladó törzsöröklési arányokat. Az élen álló Moson megyében ez az öröklési típus még a 20. század elején is eléri a számunkra szokatlanul magasnak tűnő 30 százalékot. Külön érdekesség, hogy – a várakozásokkal ellentétben – a magasabb arányban törzsöröklést mutató megyéknek csak a felében találunk az átlagot meghaladó mértékben német anyanyelvű lakosságot. Másik felük túlnyomó többségében részben román, részben magyar, részben szlovák lakosságú, vagyis úgy tűnik, mintha a törzsöröklés gyakorlata az előzetes feltételezésekkel ellentétben nem kizárólag a német etnikumhoz, illetve a német bevándorlók által nyugatról hozott „hagyományokhoz” lenne köthető.

3. térkép. A törzsöröklési esetek aránya megyénként 1900 körül

Ha a férfi leszármazottakat előnyben részesítő osztó örökösödés területi megoszlását visszük térképre, akkor érthető módon az előbbtől részben eltérő megoszlást találunk (4. térkép). Ez esetben Erdély délkeleti, főként székelyek lakta vidékein, az Alföld Tisza menti zónájában, valamint a Felvidék középső részén (mely a 18–19. századi adatok szerint az északi „nagy családos” övezet centrumát alkotta²¹) találunk az átlagosnál magasabb arányban osztó örökösödést az 1900 körüli adatok szerint. Ha a két megoszlást együtt kezeljük, és az így kapott információkat kiegészítjük Mattyasovszky Miklós némileg más módszerrel készült, de az OMGE-vizsgálattal csaknem egyidős kutatási eredményeivel (Mattyasovszky 1904), valamint Tárkány Szücs Ernő Erdély örökösödési rendszereiről készített térképével (Tárkány Szücs 1946–1947. 307.), akkor óvatosan ugyan, de megkísérelhetjük az iparosítás előtti korszak örökösödési zónáinak térbeli ábrázolását a Kárpát-medencében (4. térkép).

²¹ Lásd erre vonatkozóan saját, három évtizeddel ezelőtti kutatási eredményeinket (Fargó 1977).

4. térkép. A Kárpát-medence feltételezett törzs- és osztó örökösödési zónái az iparosítás előtti korszakban

Eszerint öt olyan zóna feltételezhető, ahol gyakori volt a törzsöröklés előfordulása:

1. a nyugati határszél túlnyomórészt németajkú lakossága között,
2. a Délvidék főként szintén német telepes közösségeiben,
3. Erdély egyes, elsősorban románok lakta területein,
4. a Duna-Tisza közén és a Budapest tágabb vonzásába tartozó vegyes lakosságú területeken,
5. továbbá Árva megye részben lengyel, részben szlovák lakói között.

Az osztó örökösödés zónáinak viszont többé-kevésbé az előbbieket ellentétjeként az alábbiak tekinthetők:

1. a Felvidék szlovák lakta részei,
2. az Alföld keleti, magyarlakta részei,
3. a Székelyföld,
4. a vegyes lakosságú Délvidék.

Vagyis a felsorolt zónák elég plasztikus regionális, és egyúttal etnokulturális eltéréseket mutatnak. A német lakosságú területek egy része (a középkori eredetű nyugati határszél közösségei és a 18. században betelepített közép- és délmagyarországi régiók) mellett főleg a románlakta vidékek azok, amelyekon törzsörökléssel találkozhatunk, míg az OMGE-felmérés adatai szerint a magyar és szlovák lakosságú területek az érvényes jogi előírásokat követő egyenlő örökösödés mögött megbújva többnyire az osztó örökösödés hagyományait őrzik.²² A részben szlovák, részben lengyel (gorál) lakosságú Árva megye esete további elemzést kívánó kivételnek látszik.²³

Négy területtel kapcsolatban kell további megjegyzéseket tennünk. Az egyik a Pest, Esztergom és Hont megyék alkotta központi régió. Ezen a területen a lakosság kevert, számos törzsöröklési gyakorlatot folytató német falut találunk errefelé, de több olyan adatunk is van, amely arra utal, hogy részben ez az a zóna, ahol a magyar parasztság is megkísérelte a sikeresnek gondolt német örökösödési stratégia alkalmazását.²⁴ A másik sajátos területet a Délvidék képezi, ahol egyszerre van jelen mind az osztó, mind az osztatlan örökösödés gyakorlata. Az irodalom alapján az feltételezhető, hogy az előbbit a terület délszláv és magyar lakossága gyakorolja, utóbbit a Bánságban élő, ugyancsak számottevő arányú német népesség (Mattyasovszky 1904. 339–341., 367–373.). A harmadik területet az erdélyi románok által lakott vidékek alkotják (hozzávéve ehhez Krassó-Szörény megyét), melyek egy részén ugyancsak valószínűsíthető a törzsöröklési gyakorlat. Az OMGE-vizsgálaton kívül (Baross 1905) azonban ennek részletesebb leírására nincs más példánk, az ottani gyakorlat elterjedtségéről egyelőre nem rendelkezőnk további adatokkal, és a kutatás álláspontja e kérdésben nem egyértelmű. Mattyasovszky (1904. 393.) például más véleményen van, szerinte „tulajdonképpen törzsöröklési szokásról Erdélyben nem beszélhetünk”. Megállapításainak ugyanakkor a Baross János által közölt statisztikai adatok némileg ellentmondanak. Mivel az ellentét feloldására nem találtunk támpontokat a vonatkozó román irodalomban sem, így ezeket az állításokat jelenleg sem cáfolni, sem igazolni nem tudjuk.²⁵ Érdeemesnek tartjuk viszont idézni Baross János azon adatait, miszerint a régió szász lakossága kifejezetten az osztó örökösödés gyakorlatát folytatja, így a részben szászok lakta Beszterce-Naszód vármegyében sem ők, hanem a helybeli, kisebb részben korábban határőr szerepet játszó lakosság körében találkozunk a törzs-

²² Az eredmények egybevágóak a magyar és a szlovák történeti néprajzi kutatások megállapításaival (Tárkány Szűcs 1981; Szilágyi 2000; illetve Švecová 1991).

²³ Lásd Mattyasovszky 1904. 295., vö. az OMGE-adatokkal.

²⁴ Lásd a 8. jegyzetben hivatkozott irodalmat.

²⁵ Sajnos Erdély román lakosságára vonatkozó öröklés-történeti írással nem találkozunk. Az általunk ismert, Kárpátokon túli területekre vonatkozó kutatási beszámolók viszont az egyenlő öröklés dominanciáját erősítik meg a román népességre vonatkozóan is (Stahl 1992. 80.; Vintila-Ghitulescu 2007 vö. Kaser 2002. 384.).

öröklés szokásrendszerével (Baross 1905. 22.). A negyedik, részben területi vonatkozású megjegyzés lényegében ugyanehhez kapcsolódik. Feltűnő, hogy a középkori eredetű szász települések régiói (a Szepesség és Erdélyben a volt szász székek) – szemben a 18. században más birodalmi vidékekről bevándorolt német parasztközösségek lakóhelyével – egyértelműen nem a törzsörökléses területhez tartoznak. Egyelőre nyitott kérdés számunkra, hogy ez az előbbiek esetében mennyiben jelenti a környezet osztó örökösödést előíró paraszti jogszokásának átvételét, illetve mennyiben jött létre az ún. leánynegyed kivételével sok tekintetben ezzel egyező nemesi és polgári hagyományrendszerek átvétele révén, avagy éppenséggel mennyiben őrizte meg a kibocsátó „őshaza” középkori gyakorlatát.

A 4. térképen feltüntetett örökösödési régiókkal kapcsolatosan zárásként néhány dolgot hangsúlyoznunk kell. Egyrészt a feltüntetett törzsöröklést vagy osztó örökösödést gyakorló régiók egy-egy szokásjogi rendszer mérhető mértékű előfordulási területeit jelentik, nem a jelzett gyakorlat kizárólagosságát, sőt még csak nem is feltétlenül annak dominanciáját. Másrészt a jelzett régiók több különböző kultúrájú, eltérő szokásjogi hagyományú közösséget foglalhatnak magukban, így még egy örökösödési rendszer számszerű dominanciája sem jelentheti azt, hogy az adott területen élő minden egyes társadalmi, illetve etnokulturális csoport ezen elvek alapján működik. Harmadrészt, a törzsöröklési rendszer több helyütt való magyarországi felbukkanására vonatkozó adataink arra intenek, hogy nem feltétlenül érdemes a régmúlt társadalmi gyakorlatait (például a javak generációk közötti átörökítését) egy-egy leegyszerűsítő dichotóm rendszerbe sorolni (osztó – nem osztó örökösödés). Ez ugyanis könnyen lehet önbeteljesítő prófécia: ha valamit nem keresünk, akkor kicsi lesz a valószínűsége annak, hogy mégis rábukkanunk. Utoljára, de nem utolsósorban: az öröklési rendszerek térbeliségéről készített térképünk minden valószínűség szerint a 19. század közepi, a közigazgatás és törvényhozás modernizációját közvetlenül megelőző állapotok hipotetikus, vázlatos rekonstrukciójának is tekinthető. Főként azt kívánja segíteni, hogy az eddig elkészült mikroelemzéseket, mélyfúrásokat, forrásgyűjteményeket az ország örökösödési térképén kirajzolódó rendszerekhez illeszthessük. Emellett arra is alkalmas lehet, hogy segítségével az esetleges további kutatások terepének megválasztásához ötleteket adjunk.

4. Az öröklési rendszerek és a demográfiai jelenségek kapcsolatrendszere

Áttérve az írásunk elején felvetett másik kérdésre az alábbiakban röviden számot adunk a két jelenségcsoport közötti kapcsolatrendszer statisztikai vizsgálatának eredményeiről. A vizsgálat első lépéseként összegyűjtöttük mindazokat a demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális változókat, amelyek akár

a népességfejlődéssel, akár az örökösödéssel kapcsolatba hozhatók és megyei bontásban rendelkezésünkre állnak. Ezt követően megrostáltuk a megyénként kiszámított változókat, vagyis kivettük közülük azokat, amelyek a hat nagy tényezőcsoporton (házasodás, termékenység, vándorlás, egészségügy – halandóság, gazdaság és társadalom, kulturális jellemzők) belül több esetben túl szoros kapcsolatban álltak egymással, így torzíthatták volna egyes tényezők, esetlegesen egy egész tényezőcsoport hatását. Ezt követte egy sorozat több tényezős lineáris regressziós vizsgálat, mely a megmaradt 27 változót reprezentáló adatsorokból indult ki.²⁶ Nyilvánvaló volt azonban, hogy alkalmazkodnunk kell az öröklési rendszerekről rendelkezésünkre álló szűkebb adatbázisunkhoz, ezért az előzetes tartalmi szűrés után szükséges volt a hivatalos statisztika és az OMGE-felmérés adatai közötti területi összhang megteremtésére is. Bár az egész történeti országrülettel kezdtük számításainkat, ezt több lépcsőben redukálnunk kellett (3. táblázat). Először a városok adatait hagytuk el,²⁷ majd a vizsgált adatbázist azokra a megyékre szűkítettük le, melyekre vonatkozóan az OMGE adatgyűjtés eredményei a rendelkezésünkre állnak.

²⁶ A vizsgálat alapszámításait Öri Péter közreműködésével SPSS-programmal végeztük. Bár a többtényezős lineáris regresszió-számítás lehetősége az EXCEL-programban is adott, utóbbi azonban egyrészt csak 16 változót képes kezelni, másrészt nem tudja végrehajtani a magyarázó változóknak azt a korrekt szelektálását, amire az SPSS stepwise módszerrel dolgozó regresszió-számítása képes. Az eredmények értelmezéséhez Moksony Ferenc kézikönyvét használtuk (Moksony 2006).

²⁷ A regressziók eredményei és legfontosabb magyarázó tényezői, mint ahogy az a 3. táblázatban látható, eltértek egymástól, attól függően, hogy az összes törvényhatósággal, csak a városokkal, vagy kizárólag a megyékkal dolgoztunk. Ez több dologra is utal. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a két közigazgatási egység típus mögött nem teljesen azonos népesség, nem azonos folyamatok és nem azonos tényezők állnak. A megyék sokkal rosszabb értékei azt jelzik, hogy a falusi-vidéki népességi folyamatok mögött sok olyan tényező is meghúzódhat, amelyeket változóink – melyek nagyrészt kimerítették a megyei szinten elérhető egykorú hivatalos statisztikai mutatók lehetőségeit – nem képesek mérni. Másrészt az is felvethető, hogy a 20. század elejére kiépült hivatalos statisztika sokkal inkább alkalmas volt a városi – urbanizálódó – iparosodó népesség és társadalom folyamatainak vizsgálatára, mint a sok tekintetben nehezebben mérhető, a távolabbi múltban gyökerező hagyományosabb jelenségeket és jellemzőket hordozó, döntően agrárjellegű vidék lakosságának elemzésére. A lényeg az, hogy egyrészt az ország egészének népesedésére, másrészt a népesedés teljes spektrumára vonatkozó tényezők egymás közötti kapcsolata a jelenleginél részletesebb, jóval körültekintőbb, és minden valószínűség szerint módszertanilag szofisztikáltabb külön vizsgálatot érdemel.

3. A többszörös lineáris regressziós vizsgálatok eredményei I.
(Függő változó az 1869–1910 közötti népességnövekedés indexe)

Determinációs együttható (R ²) ^a	Standard hiba (SEy) ^b	Szabadságfok ^c	F ^d	Szignifikancia ^e %	A modellben maradt magyarázó változók száma	Megjegyzés
0,754	21,68	92	31,25	99	9 ^f	102 törvényhatóság
0,842	25,14	25	26,69	99	5 ^g	31 város
0,548	11,68	65	15,76	99	5 ^h	71 megye
0,601	11,56	38	14,33	99	4 ⁱ	43 megye

^a A modell statisztikai magyarázó ereje. (Kifejezi, hogy a függő változó becslésének hibáját mennyivel csökkentik a magyarázó változók. Nem feltétlenül azonos minden esetben a tartalmi magyarázóerővel. A kiinduláskor rosszul megválasztott változók esetében nem kizárható, hogy az összefüggések erősségének mértékét kisebb-nagyobb mértékben a háttérben levő, a modelltől kimaradt vagy nem mért változók szabják meg.)

^b Minél kisebb, annál jobb a független (magyarázó) változók alapján becsült és a ténylegesen megfigyelt értékeken alapuló két modell egymáshoz illeszkedése, vagyis a vizsgálatba bevont változók együttese annál inkább modellezi a mérhető valóságot (ez esetben a népességnövekedést).

^c A regressziós együtthatók (a független vagy magyarázó változók) számával csökkentett mintanagyság. Minél nagyobb, annál megbízhatóbb az eredmény.

^d Minél nagyobb, annál jobb a magyarázó változók alapján becsült és a ténylegesen megfigyelt értékeken alapuló modellek egymáshoz illeszkedése.

^e A szignifikancia százalékos mértéke (rendszerint 99 vagy 95 százalékban szabjuk meg). Azt jelzi, hogy a kapott F érték milyen mértékben **nem** a véletlen műve.

^f A változók: CSLAKHAZ, TVTELE, MKULFOLD, EFERTHAL, EORVSEG, EGYHALAL, MHELYBEN, HFIAVÁLT, KRKAT (a rövidítések feloldását l. az 1. függelékben).

^g A változók: TVTELE, EGYHALAL, HFIAVÁLT, HUIRA, CS20XLAK

^h A változók: MKULFOLD, EGYHALAL, KRKAT, MHELYBEN, GAGRSURU

ⁱ A változók: MKULFOLD, EGYHALAL, MHELYBEN, TTELJES

A tisztított adatsorokon indult vizsgálat első sorozatából az alábbi következtetések vonhatók le. Először is a teljes megyei népességre vonatkozó determinációs együttható statisztikai magyarázó ereje, amennyiben a magyarázó változók körét jól határoztuk meg, alig több mint felét éri el a modellnek (R² = 0,548). Másképpen fogalmazva: a statisztikailag fontosnak tekinthető változók a népességnövekedésre készített modellt kereken 45 százalékban nem tudják magyarázni. További problémát jelent, hogy nem a 71 megyében élő teljes vidéki népesség, hanem csak a szűkebb értelemben vett, Horvátország

nélküli Magyarország azon 43 megyéjének vizsgálatára vagyunk képesek, ahol az OMGE-felmérés eredményeinek összegezése befejeződött. Ennek következtében eredményeink is lényegesen megváltoztak. Miután a hiányzó területek között két karakteres régió – Horvátország és Kárpátalja – is szerepelt, némileg átalakult a fontosnak tekinthető magyarázó változók összetétele (ezek tartalmára később még visszatérünk) és – némileg meglepő módon – jó 5 százalékot javult a modell statisztikai magyarázó ereje ($R^2 = 0,601$). A megmagyarázatlan összefüggések aránya azonban még mindig 40 százalék. Úgy tűnik, hogy ezzel elértük e megközelítés lehetőségeinek korlátait.

Ezt követően megpróbálkoztunk azzal, hogy egymás után berakosgatjuk a népességnövekedést magyarázó változók közé a különböző örökösödési rendszereket (4. táblázat). Gyorsan kiderült, hogy ezzel a determinációs együttható magyarázó erején lényegében nem tudunk javítani²⁸, viszont esetenként egy-egy magyarázó változó szignifikancia-értékét (jelentőségét) körülbelül 20 százalékkal gyengítjük. Vagyis az örökösödési rendszerek magyarázó változóként való beillesztése a népességnövekedés modelljébe annak hatásfokát nem javítja, sőt inkább enyhén zavarja.²⁹

²⁸ A determinációs együttható értéke mindössze 5–15 ezrednyit javult (0,601-ről maximum 0,616-ra) vö. a 3. és 4. táblázattal.

²⁹ A változók csereberélésével folytatott elemzést egyszerűbb kezelhetősége miatt az Excel-programmal végeztük. (A SPSS és EXCEL-programmal folytatott számítások eredménye csaknem teljesen egybeesik, csak a negyedik számjegyben van közöttük 2–4 egységes különbség.)

*4. A többszörös lineáris regressziós vizsgálatok eredményei II.
(Függő változó az 1869–1910 közötti népességnövekedés indexe
az adatokkal rendelkező 43 megyében)*

Determinációs együttható (R ²)	Standard hiba (SEy)	Szabadságfok	F	Szignifikancia %	A modellben maradt magyarázó változók száma	Megjegyzés (az öröklés típusa)
0,608	11,63	37	11,46	99	5 ^a	Egyenlő osztály
0,616	11,87	37	11,50	99	5 ^b	Fiúpreferencia
0,606	11,38	37	11,65	99	5 ^c	Törzsöröklés

^a A változók: (a rövidítések feloldását l. az 1. függelékben) MKULF, MHELYBEN, EGYHALAL, TTELJES, TEGYENL

^b A változók: MKULF, MHELYBEN, EGYHALAL, TTELJES, TFIUPREF

^c A változók: MKULF, MHELYBEN, EGYHALAL, TTELJES, TZSOROK

Harmadik sorozatunkban megfordítottuk a vizsgálat kapcsolatrendszerét (5. táblázat) és arra kerestünk választ, hogy a népességnövekedést meghatározó tényezők milyen kapcsolatban állnak az egyes örökösödési módszerekkel (vagyis megnéztük azt, hogy ha a népességnövekedés helyett az egyenlő osztályt, a fiúk előnyben részesítését, avagy a törzsöröklést tekintjük a függő változónak, de ugyanazokat a független változókat használjuk, akkor milyen determinációs együtthatókat kapunk). Az eredmény katasztrofális lett. Az egyenlő osztályos és a fiúkat előnyben részesítő osztó örökösödés modellje egyszerűen nem működik a népességnövekedés magyarázó változóival. A kapott determinációs együtthatók igen alacsonyak (0,2 alá süllyedtek), a két regresszió F értéke nem szignifikáns, mint ahogy a fentebbi 4 magyarázó változó közül általában három, illetve négy szignifikanciája igen gyenge lesz, vagy teljesen meg is szűnik. Egyedül a törzsöröklési rendszer esetében működik a modell. A determinációs együttható (a statisztikai magyarázó erő) 0,344-es értéke azonban itt sem sokkal haladja meg az egyharmadot, de legalább a modell egyéb paraméterei nagyjából rendben vannak.

5. A többszörös lineáris regressziós vizsgálatok eredményei III.
(Függő változó az örökösödés típusa 1900 körül
az adatokkal rendelkező 43 megyében)

Determinációs együttható (R ²)	Standard hiba (SEy)	Szabadságfok	F	Szignifikancia %	A modellben maradt magyarázó változók száma	Függő változó
0,033	12,90	38	0,32	Nincs	4 ^a	Egyenlő osztály
0,123	10,89	38	1,33	Nincs	4 ^a	Fiúpreferencia
0,344	4,51	38	4,99	99	4 ^a	Törzsöröklés

^a A változók: (a rövidítések feloldását l. az 1. függelékben) MKULF, MHELYBEN, EGYHALAL, TTELJES

A két utóbbi vizsgálatosor tehát azt valószínűsíti, hogy a különböző öröklési rendszerek sem pro, sem kontra nem okoznak lényeges változásokat a népesség növekedésében, és nem is igazán magyarázhatóak a népességnövekedést meghatározó tényezőkkel. Az öröklési rendszerek beleerőltetése a népességnövekedésről készített modellbe csak annak érvényességét, megbízhatóságát teszi fokozatosan tönkre.

Felvethető persze az is, hogy talán a fenti regressziós vizsgálatokkal meg nem fogható 40 százalék mögött rejtőzhetnek azok a tényezők, amelyek az öröklési rendszerek és a népesség közötti összefüggést magyarázzák, esetleg ezek hiánya az oka annak, hogy nem tudjuk a kettőt kapcsolatba hozni egymással. Ez természetesen nem zárható ki, de alapos okunk van annak feltételezésére, hogy a nem mérhető tartományba főként szándékok, beállítódások, hiedelmek, presztízskérdések, ismeretek, vagyis főként mentális, lélektani, kulturális tényezők tartozhatnak. Biztosra vehető, hogy nem a vizsgálatunk keretében viszonylagosan jól mérhető, és számos mutatóval megközelíteni próbált termékenység, halandóság, házasodás és vándorlás alapfolyamatai.

Ez az eredmény az első pillanatban ellentmondani látszik számos korábbi, főként nyugat-európai társadalmakról készített esettanulmány következtetéseinek.³⁰ Az ellentét azonban csak látszólagos. Egyrészt az újabb nyugat-európai kutatások már ott is inkább társadalmi, mint közvetlen demográfiai következményeket tulajdonítanak az öröklési rendszereknek.³¹ Másrészt azt jól mutatja

³⁰ Habakkuk 1955; Goody 1973; Hermalin – van der Walle 1978; Berkner – Mendels 1978. vö. Csukás 1997; Husz 2000.

³¹ Fauve-Chamoux 2001. 232–234.; Gaunt 2001. 267–271.; Brettel 2002. 242–243.; Kertzer 2002. 48–49. vö. Augustins 2002 és Ehmer 2002. A történeti demográfiában kevésbé

az európai peremvidékek népességtörténete, hogy ebben a korszakban – mely a demográfiai átmenet kiteljesedésének időszaka – a fő motívumokat a népességi magatartás változásában egyrészt a népességnomás (az adott terület agrárnépességét eltartani tudó képességeinek mértéke, illetve a gazdaság nem mezőgazdasági szektorának túl lassú fejlődése esetén kialakuló agrár-túlnépesedés), másrészt a halandósági viszonyok alakulása képezik.³² Nem elsősorban azért vándorol el a fiatal generáció egy része, mert nem tud földet örökölni, hanem azért, mert nem áll rendelkezésére elegendő szabad, és megművelésre alkalmas földterület.³³ Éppen a Kárpát-medence lehet az egyik jó példa arra, hogy a 18. század folyamán nemcsak az egyes közösségek népességfeleslege, hanem – öröklési rendszerüktől függetlenül – százezres nagyságrendű bevándorló tömegek is megtalálták itt a helyüket. Amikor viszont a föld és népesség aránya a 19. század folyamán egyre kedvezőtlenebbé válik, úgy kezdenek fokozatosan megjelenni a családok és közösségek népesedési és társadalmi stratégiái, amelyek erre a változásra próbálnak reagálni. Magyarországon az Alpok vidékével vagy Skandináviával szemben azonban sem a 18., sem a 19. század folyamán nem alakul ki tömeges méretű cölibátus, és nem jön létre jelentős emelkedés az első házasságkötés életkorában. Úgy tűnik, hogy az itt élők fő népesedési stratégiája nem annyira a házasságkötési, hanem az együttélési és a termékenységi magatartásokra alapozódik, melyet a 19. század második felétől kiegészít más európai területekhez hasonlóan az elvándorlás mint megoldási lehetőség is.

Az a benyomásunk, hogy az örökösödési szokásrendszerek különbségei sokkal inkább gazdasági és társadalmi következményekkel járhattak, mint demográfiai jellegűekkel. Bár az nem zárható ki, hogy egy-egy család, kisebb társadalmi csoport, vagy lokális közösség demográfiai magatartására esetenként hatást gyakorolhatott a javak öröklésének folyamata, ez azonban összességében nem lehetett jelentős, és számításaink szerint a makroadatokra nézve nem is járt kimutathatóan jelentősebb következményekkel. A népesedési folyamatok szempontjából az öröklődési gyakorlat aktusa, még inkább az öröklődési rendszer esetleges változása következmény, a demográfiai problémákra történő reagálás volt, nem azok okozója. Másképpen fogalmazva: az örökösödés módja nem kiváltó ok, hanem másokkal együtt a népességnomásra, és társadalmi problémákra adott családi-közösségi válaszokat közvetítő tényező.

Térjünk vissza azonban még egyszer az örökösödési rendszerek és a népeségnövekedés kapcsolatára. Az nyilván nem kíván terjedelmes magyarázatot, és tulajdonképpen logikailag érthető is, hogy az egyenlő osztály, illetve a fiúkat

jártas szerzők esetében azonban még manapság is előfordulhat a régi érvekre történő hivatkozás I. Platteau – Baland 2000.

³² Megjegyzendő, hogy utóbbi nagyobb méretű javulása változatlan termékenységi szint mellett önmagában is alkalmas számottevő népességtöbblet kialakítására.

³³ Runblom – Norman 1976; Kronborg – Nilsson – Svalastuen 1977; Brändtsröm – Tedebrand 1993; Lundh 1999; Bengtsson – Dribe 2000; Dribe 2004.

előnyben részesítő, régi hazai hagyományra visszatekintő osztó örökösödési rendszer és a népességnövekedés között miért nincs szorosabb kapcsolat. Ha a következő generáció minden tagja egyaránt részesedik az előző javaiból, akkor a népességi változásokat csak más, öröklésen túli tényezők befolyásolhatják. Lényegében ugyanez a helyzet a fiúkat előnyben részesítő öröklési rendszer esetében is. E stratégia szerint ugyanis ideális esetben minden fiú ugyanúgy részesedik az örökségből, minden leány pedig kiházásitást kap. Ez elvileg a nők egyoldalúan hátrányos helyzetét eredményezi, de miután adataink szerint a népesség legalább 95 százaléka az első világháború előtt még házasságot köt és a gazdaságokat családi üzemként működtetik, közvetett módon a lányok is ugyanúgy részesednek az előző generáció javaiból.³⁴ Vagyis a két módszer nem differenciál népességszámok szerint és (ha vannak) a problémákat lényegében „szétosztja” az egész társadalom tagjai között, ezért rövid távon minden valószínűség szerint nem generál változásokat a népesedési magatartásban.

Kissé más a helyzet a harmadik típusal, a törzsörökkléssel, hiszen, mint fentebbi számításaink mutatták, annak bizonyos mértékig van kapcsolata a népesség növekedésével, és az magyarázható is. Ez a módszer ugyanis eltérően befolyásolhatja az örökösök és nem örökösök házassági magatartását és migrációs késztetéseit, vagyis már rövidtávon is más-más reakcióra készítheti a fiatal generációba tartozókat. Persze, ha ez tényleg igaz, akkor felmerül a kérdés, hogy miért nem terjedt el nagyobb mértékben a népesedési folyamatok irányába talán leginkább nyitottnak mondható törzsörökklési rendszer Magyarországon a 18–19. század folyamán azt követően, hogy a szabad földterületek újranépesítése befejeződött, holott hosszú időn keresztül a nagybirtokos elit határozott támogatását is élvezte.³⁵ Ismereteink jelen szintjén csak annyi állapítható meg, hogy ennek több oka is volt. Először is néhány regionális kivételtől eltekintve a Kárpát-medencei társadalmak a 18. század végéig, a 19. század elejéig nem jutottak el a népsűrűség/népességnomás olyan szintjére, amely alternatív, a korábbi kulturális és szokásrendi hagyományoktól gyökeresen eltérő örökösödési stratégiák kialakítását tette volna számukra szükségessé. Bár ez a tudás, sőt ez a gyakorlat számos, a 18. század folyamán betelepült német közösségben létezett, a fentiek miatt hosszú időn keresztül nem keltett figyelmet a szomszédságukban élő, más szokásrendszereket gyakorló paraszti közösségek körében. Amikor viszont a népességnomás vagy túlnépesedés problémája a 19. század első felében – a század közepén apránként jelentkezni kezdett, akkor szinte ezzel egy időben, vele párhuzamosan törvényi formában is megjelent a

³⁴ A nemek közötti viszony kérdésében, mely nem tartozik témánkhoz, nem kívánunk részletesebben elmélyedni.

³⁵ Ezt mutatják a különböző uradalmak telekosztási korlátozásai a 18. századtól kezdve – lásd a 7. jegyzetet – és ugyanez a törekvés hozta létre az 1900-as évek elején mind Mattyasovszky Miklós, mind az OMGE Baross János vezette örökösödési rendszerekre vonatkozó vizsgálatait is (lásd Bognár 2002).

polgári jogegyenlőség eszméje. Ez minden, ezzel ellenkező jogszokást fokozatosan marginalizált, és a 20. század elejére majdnem teljesen kiszorított az örökösödési gyakorlatból. Vagyis egyrészt a leszármazottak nemétől, születési sorrendjétől és életkorától független, a törvény előtti egyenlőséget előíró szabadelvű szabályozás, másrészt pedig a 19. század utolsó harmadában egyre határozottabban jelentkező demográfiai átmenetet kísérő ugrásszerű népességnövekedés közepette sem mód, és talán utóbbi viszonylag gyors üteme mellett idő sem volt arra, hogy az egyes régiók falusi társadalmi az erősödő népességnomás ellen az öröklődési rendszer megváltoztatásának hosszabb kerülő útján próbáljanak védekezni. Maradt a gyorsabb, akár egy generáción belül is azonnali hatással járó születéskorlátozás, valamint a feszültségeket még ennél is gyorsabban csökkentő el- vagy kivándorlás taktikája.

Úgy érezzük azonban, hogy a fentebb ismertetett számítások során még nem jutottunk elég közel az öröklődési rendszerek kapcsolathálózához, mivel eddigi elemzéseink csak a népességnövekedés szemszögéből nézve tesztelték az örökösödést. Mindez arra indított, hogy tovább folytassuk a munkát. Újra elővettük az egész változóhalmazt és megnéztük azt, hogy ha eltekintünk a népességnövekedésnél használt változóktól, és csak az öröklési rendszerekre fókuszálunk, akkor nem sikerül-e jobb eredményeket elérnünk. E próbálkozás már sikeresebbnek bizonyult. Mind a három örökösödési rendszerre tudunk szignifikáns modellt alkotni (6. táblázat), bár eredményeink kétfelé váltak. A 19–20. század fordulóján a Kárpát-medencében működő két legelterjedtebb örökösödési gyakorlat, az egyenlő osztály és a fiúkat előnyben részesítő osztó örökösödés viszonylag gyenge összefüggést mutat azokkal a változókkal, amelyek a vizsgálat számára rendelkezésre álltak. A determinációs együtthatók csak 0,4 körüliek, és a modell érvényességét mutató F-értékek is elég alacsonyok. Sokkal jobb a helyzet a törzsöröklés esetében. Itt minden mutató erősebb összefüggést, nagyobb érvényességet mutat, vagyis korábbi gyanúnk beigazolódott. Igazában a Kárpát-medencei gyakorisági sor végén álló törzsöröklési rendszer az, amely e szerint a vizsgálat szerint is viszonylag számottevő összefüggést mutat a népességi folyamatokat jelző mutatók egy részével.

6. A többszörös lineáris regressziós vizsgálatok eredményei IV.
(Függő változó az örökösödés típusa 1900 körül, magyarázó változók az örökösödés típusához igazítottak)

Determinációs együttható (R ²)	Standard hiba (SEy)	Szabadságfok	F	Szignifikancia %	A modellben maradt magyarázó változók száma	Megjegyzés (az öröklés típusa)
0,402	10,57	35	3,36	95	7 ^a	Egyenlő osztály
0,414	9,28	35	3,53	95	7 ^b	Fiúpreferencia
0,695	3,21	35	11,39	99	7 ^c	Törzsöröklés

^a A magyarázó változók (a rövidítések feloldását l. az 1. függelékben): EGYHALAL, TVTELE, ECSHALAL, GRAPASZT, HFIANO, MKULFOLD, TTELJES

^b A magyarázó változók: EGYHALAL, ECSHALAL, GPARASZT, MKULFOLD, MHELYBEN, TTELJES, TEGYKE

^c A magyarázó változók: MHELYBEN, EGYHALAL, TTVTELE, ECSHALAL, GPARASZT, HROKON, NÉMET

Ha összehasonlítjuk (7. táblázat) a három örökösödési rendszert magyarázó változók béta értékeit (a magyarázó változók hatását kifejező mutatókat), akkor jól látszanak a közöttük levő különbségek. Mind az egyenlő osztály, mind a fiúkat preferáló örökösödési szokásrendszer döntő mértékben a házas termékenységhez (TTELJES) kapcsolódik. Ezt messze lemaradva követi az egyenlő örökösödési rendszernél a gyermekhalandóság (EGYHALAL), illetve – negatív módon – a birtokos parasztok (GPARASZT), a házasságon kívüli születések (TTVTELE.) és a csecsemőhalandóság (ECSHALAL) aránya. Ha a kisebb erejű változókat – külföldön távollevők (MKULFOLD), fiatalon, 20 éves kor előtt házasodó nők aránya (HFIANO) – is figyelembe vesszük, akkor azt mondhatjuk, hogy a hagyatékban mindkét nembeli utódokat egyenlő módon részeltető örökösödési rendszer főként olyan területekhez kötődik, ahol a gazdasági-társadalmi modernizációs folyamatok beindultak, és a demográfiai folyamatok is átalakulóban vannak. Ezekben a helyeken csökkenőben van a korai házasság (HFIANO) gyakorlata, a csecsemőhalandóság (ECSHALAL), és a házasságon kívüli születés (TTVTELE), nő a külföldön távollevők, vagyis a kivándorlók (MKULFOLD) száma, és egyúttal nem meglepő módon ezek azok a vidékek, amelyek örökösödési gyakorlatukban a legmagasabb arányban követik a modernizált jogrendszer által előírt szabályokat.

7. A három örökösödési rendszer magyarázó változóinak egymással összevetett béta értékei^a

A magyarázó változó neve	A változó rövidítése	Egyenlő osztály	Fiúpreferencia	Törzsöröklés
Termékenység nagysága	TTELJES	12,913	15,607	--
Egykézű családok aránya	TEGYKE	--	1,705	--
Gyermekhalálozás aránya	EGYHALAL	1,345	0,901	-0,826
Birtokos parasztok aránya	GPARASZT	-1,027	0,879	0,155
Csecsemőhalandóság aránya	ECSHALAL	-0,200	0,135	0,120
Házasságon kívüli születések aránya	TTVTELE	-0,871	--	-0,491
Helyben születettek aránya	MHELYBEN	--	-0,374	0,177
Külföldön távollevők aránya	MKULFOLD	0,170	-0,133	--
Rokonházasságok aránya	HROKON	--	--	0,397
20 éves kor előtt házasodó nők aránya	HFIANO	-0,298	--	--
Német anyanyelvűek aránya	NEMET	--	--	0,104

^a Standardizált regressziós együttható, amely a magyarázó változó hatását fejezi ki.

A fiúkat preferáló osztó örökösödés vizsgálatunk szerint viszont főként olyan területeket jellemez, ahol a hagyományos világra jellemző módon igen magas a termékenység (TTELJES) – bár egykés területek (TEGYKE) is előfordulnak közöttük –, az átlagosnál magasabb a birtokos parasztság (GPARASZT), a gyermekhalálozás (EGYHALAL) és a csecsemőhalandóság (ECSHALAL) aránya, a külföldre vándorlóké (MKULFOLD) pedig az átlagosnál alacsonyabb. Vagyis ezek a változók azt jelzik, hogy más régiókban a hagyományos társadalmi szerkezet még nem bomlott meg túlságosan, a demográfiai viszonyok tradicionálisak, a népesség kevésbé mobilizálódott. Ahol ez a gyakorlat a 19–20. század fordulóján még komolyabb mértékben tetten érhető, az a Kárpát-medencei társadalmak hagyományos világa.

A törzsöröklés kapcsolatrendszere ezzel szemben a fenti két öröklődés gyakorlatához képest teljesen más képet mutat. Először is nincsenek benne olyan kiugró változók, mint a másik két modellben, hanem a regresszióban bent maradt sok tényező egymáshoz inkább hasonló mértékben hat a függő változónak tekintett törzsöröklésre. Feltűnő viszont, hogy a változók közé a termékenység egyetlen mutatója sem került be. A törzsörökléssel a legerősebb kapcsolatot a gyermekhalandóság (EGYHALA), a házasságon kívüli születések (TTVTELE), illetve a rokonházasságok (HROKON) mutatják. A gyermekhalandóság és a házasságon kívüli születések aránya azt sugallja, hogy ahol magas a törzsörök-

lés, ott alacsonyabb a korai halandóság³⁶ és kevesebb az ún. „törvénytelen gyermek”.³⁷ Ezzel szemben a rokonházasságok aránya a törzsöröklési gyakorlat előfordulásával párhuzamosan növekedni látszik. Tekintettel arra, hogy e jelenség aránya az ország középső és nyugati felében élő német lakosság körében tűnik magasabbnak, ez az összefüggés is értelmezhető. Viszonylag gyengének látszanak ellenben a törzsöröklés vándormozgalmakhoz (MHÉLYBEN), a birtokos parasztok arányához (GPARASZT), és a német anyanyelvűséghez fűződő kapcsolatai (NÉMET). Ez két dologgal is indokolható. Egyrészt e tényezők egyes összefüggései (6. táblázat) „kiütik” egymást, mivel esetenként a mögöttük álló megyei adatok erőteljesen és nem ritkán ellentétes módon oszlanak meg.³⁸ Gondoljunk csak az örökösödési rendszerek német anyanyelvű csoportokon belüli, már említett eltéréseire, vagy a magas arányú kivándorlást, illetve belső vándorlást mutató területek együttesen szeszélyesnek tűnő elhelyezkedésére.³⁹ Ugyanez a helyzet a csecsemőhalandósággal (ECSHALAL) is, melynek területi megoszlása szintén más, a fenti tényezőcsoportokhoz nem kapcsolható szabályszerűségeket (vagy szabályszerűtlenségeket) látszik követni (Faragó 2003. 471–472.). Vagyis a törzsöröklési rendszer modelljében több olyan népesedési mutató is megjelenik (a gyermekhalálozás és a házasságon kívüli szüle-

³⁶ Más adatok és megfigyelések is azt igazolják, hogy e jelenség inkább a modernizációban előbbre járó területekhez kötődik (l. Faragó 2003).

³⁷ A falusi-vidéki népesség házasságon kívüli születéseinek gyakorlata egyébként teljesen eltér a városi népességekéétől. Előbbiben inkább a próbaházasság típusú szokásrendszerek létezésére gyanakodhatunk azokon a területeken, ahol a házasságon kívüli születések aránya magasabb (Faragó 2000. 423. vö. Tárkány Szűcs 1981. 266–268.). A városi magasabb adatok mögött ezzel szemben – mint azt az anyák társadalmi státus, illetve foglalkozás szerinti szerkezete világosan mutatja – a közösségi kontroll alól kikerült cselédlányok, fiatal gyári munkás- és napszámosnők tömegei álltak (Szel 1929. 140. vö. Laky 1930).

³⁸ Ezzel kapcsolatban eljátszottunk azzal a lehetőséggel is, hogy mi történik abban az esetben, ha egy megye adatait megváltoztatjuk, hogy megpróbáljuk felmérni azt, mi a súlya egy-egy megye adatainak az egész összefüggérendszerben. A törzsöröklés determinációs együtthatója például 0,46 és 0,70 között mozgott akkor, ha a függő változó egyetlen megyére vonatkozó adatát (esetünkben Pestét vagy Mosonét) le-fel változtatgattuk és hasonló mértékben reagált erre a modell F értéke is. (Mielőtt azonban az olvasó teljesen elbizonytalanodna a számítások haszná és értelme tekintetében, rögvest hozzá tesszük, hogy a független vagy magyarázó változó esetében az adatok mozgása lényegesen kisebb, 0,62–0,72 közötti volt.) Ebből két következtetés adódik: a modellek paraméterei igen érzékenyek, ezért akár rossz kiválasztásuk, akár egy-egy területi adat hibája jelentős mértékben torzíthatja az eredményeket. E próba tehát arra figyelmeztet, hogy mind az elemzés végiggondolására, mind a felhasznált adatok minőségének ellenőrzésére igen nagy gondot kell fordítanunk.

³⁹ Puskás Júlia kivándorló magyarországiak regionális arányait mutató térképét (Puskás 1982. 99.) érdemes összevetni az 1910. évi népszámlálás zárókötetének belső vándormozgalmakat bemutató térképeivel (MStK 64. 1920. Függelék IV. térképcsoport: A belső vándorlások a születési hely alapján 1–4. térkép). A regionális megoszlások eltéréseinek a legvalószínűbb magyarázata, hogy a kétfajta vándormozgalom az egyes régiók népességének hol alternatív, hol együtt alkalmazott stratégiája volt a népességfelesleg levezetésére.

tés csökkenése), amely a társadalmi devianciák csökkentésére, a problémák helyben történő megoldására (rokonok összeházasodásának növekedése, alacsony szinten maradó elvándorlás) való törekvésekre utal.

Átfogó tanulságként a statisztikai elemzésekből az alábbiak vonhatók le. Először is nyilvánvaló, hogy elemzésünk az örökösödési rendszerekre ható tényezők számottevő részét nem tudta megközelíteni. Az egyenlő osztályú és a fiúkat preferáló (köztük az örökölt javakat egyenlően osztó) örökösödési rendszer modelljét magyarázó tényezők közel 60 százaléka hiányzik, míg a törzsöröklés esetében ez a hiány ugyan jóval kisebb, de azért közel 30 százalékos arányával jelentéktelennek nem nevezhető. A hiányzó tényezők egy része az általunk alkalmazott módon (megyei bontású adatsorokkal) valószínűleg meg sem fogható, mivel nem készült róluk korabeli statisztika. Másik részük viszont olyan gazdasági, társadalmi, kulturális tényező lehet, melyek adatsorait, miután még közvetett összefüggésbe sem voltak hozhatók a népesedési folyamatokkal, nem gyűjtöttük össze, és nem tettük a jelen vizsgálatban elemezhetővé. Vagyis itt és most hangsúlyoznunk kell, hogy számításaink ténylegesen csak a népesedés és az örökösödési rendszerek kapcsolatára vonatkozóan tekinthetők relevánsnak, nem pedig az öröklődés gazdasági, társadalmi, kulturális kapcsolatrendszerének egészére nézve. (Az a jelenleginél is szélesebb változómalmaz feldolgozását és kielemezését igényelné.)

Ugyanakkor a fentebb ismertetett eredményekre támaszkodva véleményünk szerint bátran kijelenthetjük, hogy a Kárpát-medencében minden valószínűség szerint az öröklési rendszerek nem állnak szoros kapcsolatban a népességnövekedést meghatározó alapvető folyamatokkal a 20. század elején, és valószínűleg a korábbi korszakokban sem. Az egyenlő öröklés és a fiúkat preferáló öröklés egyáltalán nem függ össze a népességnövekedés legfontosabb tényezőivel, míg a törzsöröklés ugyan kapcsolódik hozzá, viszont ez a gyakorlat, illetve szokásrendszer a Kárpát-medencében csak elszórtan, egyes elszigetelt régiókban fordul elő. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az örökösödési rendszereknek semmiféle kapcsolódásuk nincs a népességhez. Mindössze arról van szó, hogy e kapcsolatok részben más tényezőkből tevődnek össze, mint amelyek a népességnövekedés kapcsán fontosnak bizonyultak (8. táblázat). Utóbbit meghatározóan befolyásolja a termékenység (TTELJES), kisebb mértékben pedig a gyermekhalandóság (EGYHALAL) és a vándormozgalmak (MKULF, MHELYBEN). Az öröklési rendszerekben e tényezők közül az első kettő szintén komoly súllyal szerepel, viszont a migráció befolyásoló szerepe igen alacsony. Vagyis feltételezhetően az örökösödési rendszerek fő szerepe elsősorban a résztvevő generációk közötti státushelyzet megőrzésére, esetenként társadalmi korrekciójára irányul, nem a népesedési problémák (a létszám és a területi megoszlás anomáliáinak) korrekciójára, melyet főként a migráció végez el. Szerepel viszont az öröklődési rendszerek modelljében (7. táblázat) számos olyan magyarázó változó (a birtokos parasztság felbomlásának mértéke, a há-

zasságon kívül születettek, a fiatal korban kötött házasságok, rokonházasságok, német anyanyelvűek aránya), mely a népességnövekedési modellbe nem került bele, mivel főként társadalmi téren hat, míg demográfiai hatása vagy nincs, vagy csak közvetetten érvényesül. Ráadásul utóbbi változók száma minden valószínűség szerint még gyarapítható akkor, ha a népességnövekedéstől még távolabb álló további gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőket is bevonunk a vizsgálatba.

8. A népességnövekedés magyarázó változói a többtényezős lineáris regresszióban

A változó rövid neve	Béta érték	Standard hiba	T	Szignifikancia %
TTELJES	8,345	3,201	2,607	99
EGYHALAL	1,377	0,917	1,501	93
MHELYBEN	-0,355	0,293	-1,213	88
MKULFOLD	-0,240	0,046	-5,189	99

5. Összegezés

Két kérdésre – a falusi-paraszti öröklési rendszer térbeli jellemzőire, valamint az örökösödési gyakorlat és a népesedési folyamatok összefüggéseire kerestük a választ írásunkban. Vizsgálatunk során megállapítottuk, hogy a Kárpát-medencei öröklési rendszerekről készített OMGE-adatgyűjtés alapján rajzolható kép a több mint fél évszázad óta egyenlő osztályt előíró öröklési szabályozás ellenére a 20. század elején még jól látható módon őrzi a korábbi örökösödési szokásjogi rendszerek nyomait. Eszerint, bár a medence társadalmi az eddigi jogtörténeti irodalomnak megfelelően együttesen ténylegesen az osztó örökösödés zónájába sorolhatóak, a részletesebb vizsgálat ettől kisebb-nagyobb mértékű eltéréseket is ki tud mutatni. Ezek közül talán az a legjelentősebb, hogy egyes régiókban markánsan jelen voltak az osztatlan örökösödés – a kutatás zsargonjában: a törzsöröklés – nyomai is. Külön érdekesség, hogy a közhiedelemmel ellentétben ez a szokásrendszer nem kizárólag a német paraszti gyakorlathoz kötődött, hanem úgy tűnik, hogy nem németek (románok, magyarok, szlovákok) között is előfordult. Érdekes, hogy a középkori eredetű szász bevándorlók leszármazottai viszont többségükben nem követték ezt a szokásrendszert. Természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a törzsöröklés előfordulási arányai összességükben nem annyira jelentősek, hogy lényegesebben módosítani kellene azt a képet, amelyet a korábbi, elsősorban jogtörténeti alapokra építő kutatás kialakított, ti. hogy a Kárpát-medence alapjában véve a szélesebben értelmezett kelet-európai osztó örökösödési zónába tartozik. Eredményeink pusztán arra figyelmeztetnek, hogy az iparosítás előtti korszak képe nem telje-

sen egyöntetű, azon más színek, eltérő árnyalatok is megjelenhettek. Az egyes régiók különböző jellemzők szerinti csoportosítását, besorolását tendenciaszerűen kell értelmezni, vizuálisan pedig mozaikként képzelhetjük el, ahol egy-egy domináns minta mellett attól eltérő részletek is meghúzódhatnak, melyeket az ide-oda tartozásokat megfogalmazó leegyszerűsítő általános megállapítások nem érzékeltetnek. Egyúttal úgy véljük, a fentiek alapján azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a Kárpát-medence változatos összetételét, sokszínűségét érdemes nem kizárólag a felekezeti-anyanyelvi összetétel leegyszerűsítő optikáján keresztül nézni. Nem árt, ha több figyelmet fordítunk a népesedési folyamatok, a társadalmi szerkezetek és gyakorlatok időközönként lényeges eltéréseire, érdekes sokarcúságára is.

Vizsgálatunk egyúttal azt is megpróbálta bemutatni, hogy a sok szempontból kedvezőtlennek nevezhető, jól ismert 19–20. századi népesedési folyamatok (az „egykeként” elhíresült születéskorlátozás, valamint az első világháború előtti tömeges kivándorlás) nem kapcsolhatók össze egyszerű és direkt módon valamely együttélésre, házasodásra, örökösödésre vonatkozó szokásrendszerrel. E kapcsolatrendszerek soktényezősök, időközönként áttételesek, időben változóak és sem társadalmi, sem gazdasági, sem kulturális hátterük nem szabható meg egyetlen nyelvi, felekezeti vagy regionális csoportba történő besorolással.

Írásunk másik része, mely nem az örökösödési rendszerek térbeli és társadalmi szerkezetével, hanem azok népesedési folyamatokhoz fűződő kapcsolataival foglalkozik, a történeti demográfiai elemzések iránt érdeklődő hazai olvasók egy része számára talán szokatlan módon többtényezős lineáris regressziós vizsgálatokra épült.⁴⁰ Ennek során arra törekedtünk, hogy a modellalkotás folyamatában annak magyarázó változói egyrészt minél jobban megfeleljenek a statisztikai követelményeknek (magyarázó erő, szignifikancia), másrészt összhangba hozhatók legyenek a leíró jellegű, a kérdéssel hagyományos módon foglalkozó esettanulmányok megállapításaival is.

Remélhetőleg az itt közölt elemzés meggyőző módon bizonyította, hogy a Kárpát-medencében fellelhető három legismertebb örökösödési rendszer annak ellenére, hogy rendelkezik a demográfiai folyamatokhoz fűződő kapcsolatokkal, alapjában nem tartozik a népességnövekedést befolyásoló fő tényezők közé. Az öröklődési rendszerek inkább társadalmi és gazdasági kötődésekkel rendelkeznek, mintegy közvetítő szerepet játszanak előbbieket és a népesedési folyamatok között. A két rendszer közötti kapcsolat gyengesége nem kis mértékben összefügg azzal, hogy lassú tényerése ellenére továbbra is a leginkább a népesedési folyamatokhoz kötődő törzsöröklési rendszer rendelkezik a legkisebb súllyal a Kárpát-medencében a demográfiai átalakulás időszakában.

⁴⁰ Próbálkoztunk logisztikus regresszióval is, de az minden esetben, ahol kiszámítható volt, rosszabb eredményeket, gyengébb magyarázó erőt eredményezett, így használatát elvetettük.

Bizonyos, hogy az öröklődés és népesedés kapcsolatáról írásunk elején felvetett kérdés megválaszolására nem az általunk gyártott modellek jelentik az egyetlen megoldási lehetőséget, hanem esetenként más magyarázó változókból is alkothatók ilyenek. Különösen abban az esetben, ha a számításokhoz használt változók körét még továbbiakkal bővítjük. Ugyanakkor valószínűnek tartjuk, hogy számos változó, mely a számítások során kikerült a modellből, rászolgált erre. Lehet, hogy érdemes lenne más módszerekkel is próbálkozni, melyek talán kevesebb adatvesztéssel járnak, jobban megőrzik még a kisebb súlyú változókat is, mint ahogy azt a kissé mechanikus racionalitással dolgozó regressziós program teszi. Bízunk mindenesetre abban, hogy összességében azért sikerült valamennyire tisztázni a különböző örökösödési rendszerek népesedési folyamatokkal való összefüggésének néhány fontosabb vonulatát, másrészt hogy valamennyire rá tudtunk világítani nemcsak az egyes típusok területi, hanem hatás- és kapcsolatrendszerbeli különbségeire is. De ha ez nem így történt, akkor is reménykedünk abban, hogy legalább vizsgálatunk gondolatmenete és gondolat kísérletei adtak némi alkalmat a címben megfogalmazott kapcsolatrendszer feletti töprengésre, netán a vonatkozó régi tételek újragondolására.

IRODALOM

- Apró Erzsébet 2006. A 18–19. századi testamentumok forrásértéke. *Turul* 79/1/2. 41–45.
- Augustins, Georges 2002. The perpetuation of families and the molding of personal destinies. In Kertzer, David I. –Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family II. Family life in the long nineteenth century, 1789–1913*. Yale University Press, New Haven – London, 322–347.
- Baross János 1902. *Agrár öröklési jog I. Általános tanok és a német törzsöröklés*. Franklin, Budapest.
- Baross János 1905. *Részleges jelentés az OMGE által a magyar parasztbirtokok öröklési módjaira vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményeiről*. Uránia, Budapest..
- Benda Gyula 1984. Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. (Parraghy László hagyatéka)[1–2.]. *Agrártörténeti Szemle* 26/1–2. 1–84, 308–309.
- Benda Gyula (összeáll.) 1988–2005. *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I–III*. Néprajzi Múzeum, Budapest. (Fontes Musei Ethnographiae, 1–3.)
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2000. Risk management in the family. Demographic response to short-term economic stress in Southern Sweden during the agricultural transformation, 1829-1865. In Neven, Muriel –Capron, Catherine (eds.): *Family structures, demography and population. A comparison of societies in Asia and Europe*. Laboratoire de Démographie de l'Université de Liège, Liège, 159–184.
- Berkner, Lutz K. – Mendels, Franklin F. 1978. Inheritance systems, family structure, and demographic patterns in Western Europe, 1700–1900. In Tilly, Charles (ed.):

- Historical studies of changing fertility*. Princeton University Press, Princeton, N.J. 209–223.
- Bognár Szabina 2002. Öröklési gyakorlat vizsgálata a századfordulón. Mattyasovszky Miklós és Baross János gyűjtése. *Korall* 3/9. 173–192.
- Bónis György 1941. Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. *Társadalomtudomány* 21. 288–309.
- Brändström, Anders – Tedebrand, Lars-Göran (eds.) 1993. *Health and social change: Disease, health and public care in the Sundsvall district 1750–1950*. Umea University, Umea (Report no. 9 from the Demographic Database)
- Brettel, Caroline 2002. Migration. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family II. Family life in the long nineteenth century, 1789–1913*. Yale University Press, New Haven – London, 229–247.
- Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László (szerk.) 1972. *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest.
- Csukás Györgyi, H. 1997. A településmód és öröklési szokások összefüggései néhány Balaton-felvidéki faluban. In Kuti Klára (szerk.) *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 177–194.
- Dribe, Martin 2004. Leaving as a family strategy in times of economic and demographic-stress. The case of rural Scania, Sweden, 1829–1866. In van Poppel, Frans – Oris, Michel – Lee, James Z. (eds.): *The road to independence: leaving home in Western and Eastern societies, 16th–20th centuries*. Lang, Bern, etc.
- Ehmer, Josef 2002. Marriage. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family II. Family life in the long nineteenth century, 1789–1913*. Yale University Press, New Haven – London, 282–321.
- Faragó Tamás 1973. A jobbágyság gazdálkodása a 18. század derekán. In Sági Vilmos (szerk.) *Edelény múltjából*. Községi Tanács VB, Edelény, 87–120.
- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3, 105–214.
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–483. (Magyar Néprajz, 8.)
- Faragó Tamás 2003. Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet: tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris, Budapest, 446–474.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 2001. Marriage, widowhood, and divorce. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family I. Family life in Early Modern Times, 1500–1789*. Yale University Press, New Haven – London, 221–256.
- Fél Edit 1944. A vagyon és tulajdon Martoson. *Társadalomtudomány* 24/1–3. 1–35.
- Fél, Edit – Hofer, Tamás 1969. *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village*. Aldine Publishing Company, Chicago.
- Fügedi Erik 1992. *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Magvető, Budapest.
- Fügedi Erik 1981. Verba volent...Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Magvető, Budapest, 437–462.

- Gajáry István 1988. A pesti tanácsai vagyonleltárak 1702–1848. *Budapest Főváros Levéltára Közleményei*, 39–53.
- Gaunt, David 2001. Kinship: thin red lines or thick blue blood. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family I. Family life in Early Modern Times, 1500–1789*. Yale University Press, New Haven – London, 257–287.
- Goody, Jack 1973. Strategies of heirship. *Comparative Studies in Society and History*, 3–20.
- Habakkuk, H. J. 1955. Family structure and economic change in 19th century Europe. *Journal of Economic History*, 15. 1–12.
- Hammel, Eugene A. 1968. *Alternative social structures and ritual relations in the Balkans*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Hammel, Eugene A. 1972. The zadruga as process. In Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and family in past time*. Cambridge University Press, Cambridge, 335–373.
- Hársfalvi Péter 1965. Törekvések a parasztbirtok „védelmére”. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. 2.* Akadémiai K. 146–383.
- Hayami, Akira 1983. The myth of primogeniture. *Journal of Family History* 8/1. 3–29.
- Hermalin, Albert – van de Wallen, Étienne 1977. The Civil Code and nuptiality: empirical investigation of a hypothesis. In Lee, Ronald D. (ed.): *Population patterns in the past*. Academic Press, New York, San Francisco, London, 71–111.
- Horváth József 1995–1997. *Győri végrendeletek a XVII. századból 1600–1699. 1–3.* Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár, Győri Levéltár, Győr.
- Horváth József 2002. Írásbeliség és végrendelezési gyakorlat Győrben a XVII. században. *Acta Papensia* 2/1–2. 81–98.
- Husz Ildikó 2000. Apáról fiú(k)ra. Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első felében. *Korall* 1/2. 5–22.
- Kaser, Karl 2002. Power and inheritance: male domination, property, and family in Eastern Europe, 1500–1900. *History of the Family* 7. 375–395.
- Kaser, Karl 2001. Serfdom in Eastern Europe. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family I. Family life in Early Modern Times, 1500–1789*. Yale University Press, New Haven – London, 24–62.
- Kertzer, David I. 2002. Living with kin. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family II. Family life in the long nineteenth century, 1789–1913*. Yale University Press, New Haven – London, 40–72.
- Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (összeáll.) 1900. *Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Franklin Társulat, Budapest.
- Kövér György 1998. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 13–165.
- Kristóf Ildikó 1999. „Rendeld el házadat, mert meghalsz”. A végrendelet készítés normái és formái a 16–17. századi magyarországi falvakban és mezővárosokban. In Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 521–556.

- Kronborg, Bo – Nilsson, Thomas – Svalastuen, Andres A (eds.) 1977. *Nordic population mobility. Comparative studies of selected parishes in the Nordic countries, 1850–1900*. Universitetsforlaget, Uppsala.
- Lakatos Ernő 1957. Budapestkörnyék 1848-ban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12. 313–348.
- Laky Dezső 1930. *A törvénytelen gyermekek Budapesten*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 62/4.)
- Lundh, Christer 1999. Marriage and economic change in Sweden during the 18th and 19th century. In Devos, Isabelle – Kennedy, Liam (eds.): *Marriage and rural economy: Western Europe since 1400*. Brepols, Turnhout, 217–242.
- Márkus Dezső (szerk.) 1898–1907. *Magyar Jogi Lexikon, 1–6*. Pallas, Budapest.
- Mattyasovszky Miklós 1904. *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest.
- Mendöl Tibor 1928. *Szarvas földrajza*. Kertész Ny. Debrecen.
- Mérey Klára, T. 1965. *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*. MTA Dunántúli Tud. Int. – Akadémiai. K. Budapest.
- Mezey Barna (szerk.) 1996. *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest.
- Moksony Ferenc 2006. *Gondolatok és adatok: társadalomtudományi elméletek ellenőrzése*. Aula, Budapest.
- Morvay Judit – Tátrai Zsuzsanna 1977. Egyke. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai K. – Arcanum, Budapest. (CD Rom változat).
- Németh Zoltán 1987. *Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759–1792*. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza.
- Papp László – Hofer Miklós – Bónis György 1943. Népi jogéletkutatás. *Társadalomtudomány* 23. 270–281.
- Pauly, Carolus 1817. *Constitutio rei urbarialis regni Hungariae, 1–2*. Typis Grundianis, Viennae.
- Platteau, Jean Philippe – Baland, Jean-Marie 2000. *Impartible inheritance versus equal division: a comparative perspective centered on Europe and Sub-Saharan Africa*. CRED, Faculty of Economics, University of Namur.
- Pribula László 2002. Az öröklési jog nemzetközi fejlődéstörténete. *Jogtudományi közlöny* 57/1. 27–37.
- Puskás Julianna 1982. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*. Akadémiai K. Budapest.
- Rácz István 1989. *A debreceni cívisvagyon*. Akadémiai K. Budapest.
- Rácz István (összeáll.) 1984. *Debreceni vagyoneleltárak 1817–1848*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai, 9.)
- Rácz István (összeáll.) 1983. *Debreceni végrendeletek 1595–1847*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai, 8.)
- Révész László 1956. A békés megyei jobbbágyság rétegződése a 18–19. században In *Körös népe. Történelmi és néprajzi antológia. 1*. Városi Tanács, Békéscsaba.
- Runblom, Harald – Norman, Hans (eds.) 1976. *From Sweden to America. A history of the migration*. Universitetsforlaget, Uppsala.
- Sabeau, David 1990. *Property, production and family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge, MA.
- Stahl, Henri H. 1992. *A régi román falu és öröksége*. ELTE, Budapest.
- Švecová, Soňa 1991. A szlovák és a cseh parasztesalád. *Ethnographia*, 102. 89–119.

- Szabad György 1957. *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszer-ről a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai, Budapest.
- Szél Tivadar 1929. *A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 58/3.)
- Szende Katalin 1997. Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Pozsonyban és Sopronban. *Levéltári Szemle* 68/1–2. 77–98.
- Szende Katalin 1999. A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban: a középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája. *Soproni Szemle* 53/4. 343–356.
- Szendrey István 1968. *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Miklós 2000. Törvények, szokásjog, jogszokás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 693–789. (Magyar Néprajz, 8.)
- Tárkány Szűcs Ernő 1946–1947. A népi jogéletkutatás problémái a Nagy-Alföldön. In Bartucz Lajos (szerk.): *Alföldi tudományos gyűjtemény*. Alföldi Tud. Int. Szeged, 302–311.
- Tárkány Szűcs Ernő 1961. *Vásárhelyi testamentumok*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Tárkány Szűcs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.
- Tárkány Szűcs Ernő 1984. Jogi népszokások hazánk területén. *Békési Élet* 19, no/2. 219–227.
- Todorova, Maria 1990. Myth-making in European family history: the zadruga revisited. *East European Politics and Societies* 4/1. 30–76.
- Vintila-Ghitulescu, Constanța 2007. *Marriage strategies and sequels: prosperity or conflict between relatives (Romania, 18th century)*. Paper presented for the Cost Action A 34, Second symposium, University of Minho, Guimaraes.
- Wellmann Imre 1933. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Stephaneum, Budapest.
- Wrigley, Anthony 1978. Fertility strategy for the individual and the group. In Tilly, Charles (ed.) *Historical studies of changing fertility*. Princeton University Press, Princeton. 135–154.
- Zmegač-Čapo, Jasna 1996. New evidence and old theories: multiple family households in Northern Croatia. *Continuity and Change* 11. 375–398.

DEMOGRAPHY AND INHERITANCE SYSTEM IN THE CARPATHIAN BASIN BEFORE WORLD WAR I

Summary

The author tries to show the spatial characteristics of rural inheritance and to clarify the relationship between the practice of succession and demographic development. He has succeeded in pointing out that the geography of inheritance, reconstituted on the basis of the data collection carried out by OMGE (an association of Hungarian landowners) between 1902 and 1904, had preserved

the traces of the former inheritance systems until the beginning of the 20th century to some extent (Map 2). Though literature on the history of law has placed the societies of the Basin in the zone of partible inheritance (dividing the inheritance among the heirs), and this view has proved to be right on the a whole, a more detailed analysis was able to demonstrate more or less diversity behind that general picture. First of all, traces of inheritance inequality (inheritance system in the stem families) seem to have existed markedly in some regions (Maps 3, 4). It is particularly interesting that – in spite of the general opinion – these rules of inheritance characterised not exclusively the German peasant communities but sometimes also the Romanian, Hungarian and Slovakian ones. But this kind of inheritance was not popular enough to modify the general character of the Carpathian Basin in this respect: it belonged to the zone of partible inheritance of Eastern Europe, considered in a broader sense. The results of the analysis only warn the reader that the rules of inheritance were not entirely uniform in the pre-industrial era. The classification of regions into larger territorial units has to be interpreted as the predominance of some tendency, and the geography of inheritance in the Carpathian Basin has to be imagined as a mosaic-like picture: close to a dominant pattern one can find very different ones, too.

At the same time, the analysis also tried to show that the well-known and in many respects unfavourable demographic development of the 19–20th centuries (birth control, the one-child system, mass emigration before World War I) cannot be connected with the rules and customs of cohabitation, marriage and inheritance in a simple and direct way. This relationship has many factors, sometimes it is indirect, it changes in time, and either its social, economic or cultural backwardness cannot be interpreted by some ethnic, denominational or regional character.

The other part of the paper, dealing with the relationship between inheritance systems and demographic development, is based on multiple linear regression analyses (tables 4–7). The author intended to form as good models as possible in a statistical sense (significance, power of explanations), and tried to reconcile his results with those of the case-studies using more traditional descriptive methods. (Explanation of the used variables can be found in Appendix 1–5).

According to the results of the regression analyses, the three most popular inheritance systems in the Carpathian Basin did not basically influence population growth. Instead, inheritance systems had social and economic impacts, and they served as a medium between economic and social factors and demographic development. First of all, unequal inheritance rules of the stem families were connected with demographic changes and conditions, but this kind of inheritance – despite its gradual spread at the turn of the century – had the smallest

weight in the Carpathian Basin, and this fact partly explains the relatively weak connection between inheritance and demography.

Tables:

1. *The entireness of the OMGE-examination related to inheritance lead by János Baross*
 Heading: Regions in official statistics; Administrative units in 1910; The data of which can be found in the examination; Proportion (%)
2. *Differences between the official data of Central Statistical Office and the classification of the OMGE-data collection*
 Heading: Counties of the one-child-system (N, %); Counties of emigration (N, %)
 Lateral text: Big difference; Small difference; Identical data; Total; Mean difference (unit)
3. *Results of the multiple linear regression analysis, I. (dependent variable: index of the population growth between 1869 and 1910)*
 Heading: Coefficient of determination; Standard error of the estimate; Degrees of freedom; F distribution; Statistical significance; Number of the variables remaining in the model; Notes (territorial units)
4. *Results of the multiple linear regression analysis, II. (dependent variable: index of the population growth between 1869 and 1910 in the 43 counties having data in the OMGE-examination)*
 Heading: Coefficient of determination; Standard error of the estimate; Degrees of freedom; F distribution; Statistical significance; Number of the variables remaining in the model; Notes (types of inheritance: equal partition, male preference, preference of one heir in the stem families)
5. *Results of the multiple linear regression analysis, III. (dependent variable: the type of inheritance around 1900 in the 43 counties having data in the OMGE-examination)*
 Heading: Coefficient of determination; Standard error of the estimate; Degrees of freedom; F distribution; Statistical significance; Number of the variables remaining in the model; Dependent variable (types of inheritance: equal partition, male preference, preference of one heir in the stem families)
6. *Results of the multiple linear regression analysis, IV. (dependent variable: the type of inheritance around 1900, independent variables according to the type of inheritance)*
 Heading: Coefficient of determination; Standard error of the estimate; Degrees of freedom; F distribution; Statistical significance; Number of the variables remaining in the model; Notes (types of inheritance: equal partition, male preference, preference of one heir in the stem families)

7. *The beta values of the variables of the three inheritance systems*

Heading: name of the independent variable; Abbreviation of the variable; Equal partition; Male preference; Unequal inheritance in the stem families

Lateral text: Fertility; Percentage of the families with one child; Child mortality; Proportion of the land owning peasants; Infant mortality; Rate of illegitimacy; Rate of those born in the administrative unit; Rate of the absent in abroad; Rate of marriage between relatives; Percentage of females getting married below the age of 20; Percentage of people with German mother tongue

8. *The independent variables of population growth in the multiple linear regression*

Heading: Abbreviated name of the variable; Beta value; Standard error of the estimate; T; Significance in percentage

Maps:

1. *Proportion of the testamentary inheritance by county, around 1900*

2. *The regional types of rural inheritance systems around 1900*

3. *Proportion of the cases of unequal inheritance (stem families) by county, around 1900*

4. *The reconstructed zones of partible and unequal inheritance in the Carpathian basin in the pre-industrial age*

Appendix 1

Description of the variables used in the statistical analyses

Appendix 2

Description of the variables related to inheritance

Appendix 3

Independent variables of the equal partition in the multiple linear regression

Appendix 4

Independent variables of the male preference in the multiple linear regression

Appendix 5

Independent variables of the unequal partition (stem families) in the multiple linear regression

1. függelék
A statisztikai összefüggés-vizsgálatokban használt változók
részleges leírása

A változó leírása	Mértékegység	Rövidítés	Besorolása ^a	Forrása ^b
Nem házas 40–X éves nő 1910	%	HTELJES	0	MStK US 64
20 év alatti menyasszonyok arányának változása 1897–1910 között	%	HFIAVÁLT	2	MStK UF22 és US 50
20 év alatti menyasszonyok aránya 1910	%	HFIANO	1	MStK US 50
25–29 éves férfiak közül nem házas családi állapotúak aránya 1910	%	HFIAFFI	0	MStK US 27
Roknházasságok arány 1906–1912	Ezrelék	HROKON	4	MStK US 32, 50
Nők újraházasodása 1910	%	HUJRA	2	MStK US 50
Külföldön tartózkodók aránya az összlakossághoz képest 1910	Ezrelék	MKULFOLD	3	MStK US 64
Vándorlási különbözet 1900–1910	Ezrelék	MNEP MOZG	0	MStK US 64
Vándorlási volumen 1910 (a születési hely alapján)	Ezrelék	MVOLUMEN	1	MStK US 64
Vándorlási egyenleg 1910 (a születési hely alapján)	Ezrelék	MEGYENL	0	MStK US 64
Helyben születettek aránya 1910 %	%	MHELYBEN	4	MStK US 64
20 évnél hosszabb megszünt házasságban született gyermek összesen 1909–12	Fő	TTELJES	1	MStK US 50
1–2 gyermeket szült anyák aránya 1909–12	%	TEGYKE	1	MStK US 50
6–X gyermeket szült anyák aránya 1909–12	%	TSOKGYE	0	MStK US 50
Házasságon kívül született gyermekek aránya 1910–11	%	TTVTELE	3	MStK US 50
A 30 év feletti szülőanyák aránya 1910	%	TANYAKOR	1	MStK US 50
Szakképzett segítség igénybevételével lefolytatott szülés 1897	%	ESZŰLSEG	0	MStK UF 22
A halálozás előtt igénybevett orvosi segítség aránya 1901–10	%	EORVSEG	1	MStK US 46
Fertőző betegségben elhunytak aránya 1901–10	%	EFERTHAL	1	MStK US 46
Gyermekek halottak (1–6) aránya 1901–10	%	EGYHALAL	3	MStK US 46
Csecsemőhalandóság aránya 1901–10	Ezrelék	ECSHALAL	4	MStK US 46
Agrársűrűség 1910	Fő/szántóegység	GAGRSURU	1	MStK US 64, 66
Nem mezőgazdasági kereső 1910 (férfi)	%	GNEMMG	1	MStK US 72

A változó leírása	Mértékegység	Rövidítés	Besorolása ^a	folytatás
				Forrása ^b
5–100 kh paraszt arány 1910	%	GPARASZT	4	MStK US 72
FFI %				
7 év feletti eltartott nő 1910 %	%	GNOELTAR	0	MStK US 72
Ugar aránya a 100 kh alatti gazdaságokban 1913–15	%	GUGAR	1	MStK US 66
Protestánsok aránya 1910	%	KPROTES	1	MStK US 64
Római katolikusok aránya 1910	%	KRKAT	1	MStK US 64
Görög rítusúak aránya 1910	%	KGOROG	0	MStK US 64
Ír-olvas 6–X éves nő 1910	%	KIROLVNO	1	MStK US 64
Ír-olvas 6–X éves férfiak	%	KIRFFELO	0	MStK US 64
többlete a nőkhöz képest 1910				
Egy lakásra eső valaha házas személy 1910	Fő	CSHLAK10	1	MStK US 64
Egy lakásra eső valaha házas személyek változása 1869–1910 között	%	CSVÁLTOZ	3	1869. évi népsz., MStK US 64
Egy házra esik lakás 1910	Eset	CSLAKHAZ	1	MStK US 64
Egy lakásra esik lakó 1910	Fő	CSFOLAK	0	MStK US 64
Egy lakásra eső 20–x éves 1910	Fő	CS20XLAK	2	MStK US 64
Népességnövekedés 1869–1910 között	%	DNEPNOV	2	MStK US 64

^a 0 = eredetileg kiszámított, de az első szűrővizsgálatoknál kiesett változó
1 = a népességnövekedés regresszió-vizsgálatába bekerült, de a számítások során kiesett változó

2 = a népességnövekedési regressziós vizsgálatok végén bennmaradt változó
3 = a népességnövekedési és örökösödési vizsgálatok során is bennmaradt változó
4 = csak az öröklési vizsgálatok során használt változó

^b MStK = Magyar Statisztikai Közlemények

UF = Új Folyam

US = Új Sorozat

2. függelék

Az öröklődéssel kapcsolatos változók részleges leírása

A változó leírása	Mértékegység	Rövidítés	Forrása
Az egyenlő öröklési esetek aránya	%	TEGYENL	Baross 1905
A fiúkat előnyben részesítő öröklési esetek aránya	%	TZSOROK	Baross 1905
A törzsöröklési esetek aránya	%	TFIUPREF	Baross 1905
Németek anyanyelvűek aránya 1910	%	NÉMET	MStK US 64

3. függelék

Az egyenlő osztályú örökösödési rendszer magyarázó változói a többtényezős lineáris regresszióban

Sorszám	A változó rövid neve	Béta érték	Standard hiba	t	Szignifikancia %
1	EGYHALÁL	1,345	0,887	1,516	90
2	TTVTEL	-0,871	0,491	-1,776	95
3	ECSHALÁL	-0,200	0,118	-1,687	95
4	GPARASZT	-1,027	0,274	-3,745	99,5
5	HFIANO	-0,298	0,177	-1,684	95
6	MKULFOLD	0,170	0,067	2,552	99
7	TTELJES	-12,913	5,178	-2,494	99

4. függelék

A fiukat előnyben részesítő osztó örökösödési rendszer magyarázó változói a többtényezős lineáris regresszióban

Sorszám	A változó rövid neve	Béta érték	Standard hiba	T	Szignifikancia %
1	EGYHALÁL	0,901	0,750	1,201	85
2	ECSHALÁL	0,135	0,135	1,312	90
3	GPARASZT	0,879	0,879	3,417	99,5
4	MKULFOLD	-0,113	-0,113	-1,808	95
5	MHELYBEN	-0,374	-0,374	-1,352	90
6	TTELJES	15,607	15,607	2,594	99
7	TEGYKE	1,705	1,705	2,157	97,5

5. függelék

A törzsöröklési rendszer magyarázó változói a többtényezős lineáris regresszióban

Sorszám	A változó rövid neve	Béta érték	Standard hiba	T	Szignifikancia %
1	MHELYBEN	0,177	0,092	1,933	95
2	EGYHALÁL	-0,826	0,288	-2,864	99,5
3	TTVTEL	0,491	0,165	2,970	99,5
4	ECSHALÁL	0,120	0,032	3,727	99,5
5	GPARASZT	0,155	0,060	2,566	99
6	HROKON	0,397	0,176	2,213	97,5
7	NÉMET	0,104	0,050	2,082	97,5

NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK ÉS A DEMOGRÁFIAI VISELKEDÉS KISTÉRSÉGI MINTÁI

UDVARHELY VÁRMEGYE A 19. SZÁZAD VÉGÉN,
20. SZÁZAD ELEJÉN¹

PAKOT LEVENTE

Bevezetés

A 19. század második felében Erdélyben is éreztette hatását az a gazdasági és társadalmi átalakulás, amelyet az erdélyi szász írók – Dorner Béla tolmácsolásában – a „Naturalwirtschaftról a modern Geldwirtschaftra” történő átmenetnek neveztek. A korszak közgazdászai a folyamat legfontosabb állomásaiként a jobbágyság felszabadításának és az iparszabadság megteremtésének következményeit, a vasúthálózat kiépülését, a modern adórendszer megteremtését, valamint az igények és a fizetési kötelezettségek általános emelkedését tartották számon. Az átalakulás legfőbb áldozatainak a kisiparos és a kisbirtokos réteget tekintették. Alapvetően egyetértettek abban, hogy az átalakulás váratlanul érte az embereket, sőt egyenesen a „megrázkódtatás erejével hatott a régihez csökönyösen ragaszkodó népre” (Dorner 1910. 26). A történeti feldolgozásoknak köszönhetően ma már árnyaltabb képpel rendelkezünk az erdélyi polgárosodás gazdasági és társadalmi vetületeiről,² az átalakulás demográfiai dimenziói azonban továbbra is ismeretlenek.³ Miközben a történészeknek és közgazdászoknak sikerült a gazdaság átalakulásának fentebb említett makroszintű dimen-

¹ A dolgozat a K 73237 számú OTKA-kutatás („Demográfiai folyamatok és a demográfiai viselkedés térbeli differenciái a 18-20. századi Magyarországon”) keretében készült.

² Erdély gazdasági és társadalmi átalakulására a teljesség igénye nélkül lásd: Egyed 1981; Ábrahám 2004; Szász 1987.

³ Az utóbbi időben mindazonáltal a történeti demográfiai kutatások megsokszorozódását tapasztalhatjuk. A Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád nevéhez fűződő módszeres adatgyűjtés és feldolgozások³ (Nyárády 2003; Varga 1998) lehetővé tették a népesedési folyamatok vármegyék és városok szintjén történő megrajzolását. Varga E. Árpádnak kifejezetten a korszak népesedési folyamataival foglalkozó tanulmánya: Varga 1997. Romániai szerzők a korszak népesedéstörténetét a magyarországi statisztikai adatgyűjtések feldolgozásával (Bolovan – Bolovan 2003) és családrekonstrukcióra épülő statisztikai elemzéssel is kutatják (Crăciun 2008; Pakot 2003).

zióit azonosítani, az egyes mikro-régiók szintjén érvényesülő gazdasági, társadalmi és demográfiai folyamatok megértése és feldolgozása részletesebb adatgyűjtést és több elemzést igényel.

Jelen tanulmány keretében a korszakban zajló népesedési folyamatok felrajzolására és a demográfiai viselkedések kistérségi mintáinak azonosítására töreksem a korabeli Erdély egyik gazdasági szempontból periférikus térségére, a székelyföldi Udvarhely vármegyére összpontosítva. Alapkérdésem az, hogy demográfiai téren milyen alkalmazkodási folyamatok⁴ zajlottak le a vármegyében és a vármegyén belüli kistérségekben; továbbá, a különböző alkalmazkodási folyamatok milyen módon képeztek kistérségenként eltérő demográfiai viselkedési mintákat. Más szavakkal, a korszak hivatalos statisztikai adattermelésére alapozva arra töreksem, hogy a vármegyei szinttől a kistérségi/lokális szint felé haladva beazonosítsam a demográfiai jelenségek rendszerszerű összekapcsolódását.⁵

Tanulmányom elméleti és módszertani támpontjait részben a Kingsley Davis által 1963-ban megfogalmazott „többfázisú demográfiai válaszelmélet”-ben (Davis 1963), részben pedig a Faragó Tamás és Óri Péter nevéhez fűzhető legújabb hazai történeti demográfiai kutatások megközelítéseiben találtam. A „többfázisú demográfiai válasz elméletét” megfogalmazó tanulmányában Davis Japán és az átmenet előtti Európa adatait elemezve azzal érvelt, hogy a halandóság tartós javulása felgyorsult népességnövekedést eredményezett, amelynek hatására az egyének és társadalmi csoportok „egyre inkább úgy érezték, hogy addig megszokott demográfiai viselkedésük megfosztja őket attól, hogy profitáljanak a fejlődő gazdaság teremtette lehetőségekből” (Davis 1963. 362). Egy gyorsan változó gazdasági helyzetben a háztartásukra nehezedő gazdasági teher enyhítése céljából az egyének és családok alkalmazkodásra kényszerültek, amennyiben a társadalmi-gazdasági rendszerben elfoglalt helyük megtartására törekedtek. Ez a válaszadás sokszínű formát ölthetett: a házasság elhalasztása, a cölibátus növekedése, fogamzásgátló eszközök használata, abortusz és elvándorlás. Davis szerint a demográfiai változás vizsgálatakor nem megfelelő csupán egyetlen demográfiai válaszra koncentrálnunk. A demográfiai válaszok

⁴ Demográfiai alkalmazkodási folyamatokat vizsgálok. Azt feltételezem, hogy gazdaság és népesség állandó és bonyolult kölcsönhatásban álltak egymással. Gazdasági és demográfiai folyamatok együttesen, de önmagukban is eredményezhetik a demográfiai alkalmazkodás különböző formáit. Az összefüggések kritikai vizsgálatára lásd: Livi-Bacci 1999. 98–127, 128–182.

⁵ Az alábbiakban a demográfiai rendszer Massimo Livi-Bacci által ajánlott meghatározását fogadjuk el: „Rendszer alatt a demográfiai viselkedések olyan kombinációit értem, amelyeket időben stabil kapcsolatok és szabályok irányítanak.” „A kölcsönös összefüggések alkotják a rendszert.” Ezek a kombinációk vagy kölcsönös összefüggések nem a véletlen művei, alapvető funkciójuk, hogy a népesség alkalmazkodjon az erőforrásokhoz. (Livi-Bacci 2000. 91–92.) A demográfiai rendszerek elemeinek újabb vizsgálatára lásd: Woods 2000. 360–380.

többfázisúak – többarcúak –, aminek következtében helyesebb többféle demográfiai választ vizsgálunk.

A magyarországi demográfiai átmenettel kapcsolatos újabb szakirodalom is a fenti szempontok érvényesítésére törekszik. Őri Péternek (Őri 2006, 2007) Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 19. század végi, 20. század eleji községsoros adatainak feldolgozása során sikerült elkülönítenie a demográfiai viselkedés helyi változatait. A házassági, halálozási, születési és vándorlás arányszámok klaszter-elemzéssel történő feldolgozása lehetővé tette a demográfiai átmenet különböző hullámainak és változatainak az azonosítását. Ennek a megközelítésnek az az újdonsága, hogy a magyarországi kutatásban megszokott országos és vármegyei/regionális szintű elemzésektől eltérően a demográfiai átmenet különböző változatait településszinten vizsgálta.⁶ Mindez illeszkedett a Faragó Tamás által elindított kutatás kereteibe, amelynek célja az, hogy az országos népesedéstörténeti folyamatokat regionális kutatásokra építve rekonstruálja. A két törekvést – a demográfiai viselkedések rendszerszerű működését és a településszint felé történő elmozdulást – jelen tanulmányban érvényesíteni szándékozom.

A fenti szempontokat figyelembe vevő elemzés fontosságát alátámasztja az a tény, hogy a 19. század végén, 20. század elején a Székelyföld és ezen belül Udvarhely vármegye alapvetően kibocsátó régió. Az elvándorlás fontosságára a kortárs közigazgatási leírások (Barabás 1904a; Barabás 1904b; Kozma 1879) hívták fel a figyelmet. A jelenség részletesebb leírását, elméleti keretbe foglalását Venczel József végezte el, aki az elvándorlást a gazdasági erőforrások beszűkülésével magyarázta, és a túlnépesedési válságra adott reakcióként szemlélte (Venczel 1988, 1980). A 19. század végi, 20. század eleji demográfiai realitások jobb megértését reméljük azáltal, hogy a vándorlás mellett a házasságot, a halandóságot, és a termékenységet is a vizsgálat tárgyává tesszük.

Az Erdélyi-medence keleti részében, a Hargita hegység nyugati előterében található Udvarhely vármegyét 1876-ban a vármegyei közigazgatási átszervezéssel hozták létre. A mintegy 2937 km² kiterjedésű terület a korábbi Udvarhelyszék településein kívül magába foglalt azzal szomszédos segesvárszéki (Erked, Homoródbene), Nagy-Küküllő vármegyei (Székelyhidegkút, Székelyandrásfalva), kőhalomszéki (Székelyzsombor, Homoróddaróc) és Felső-Fehér vármegyei (Magyarfelek, Alsórákos, Szederjes, Petek) településeket is.

⁶ A legújabb magyarországi történeti demográfiai kutatások a makroszinttől a mikro-szint felé történő elmozdulásra épülve tartják megközelíthetőnek a Kárpát-medence népesedéstörténetének vizsgálatát. Az elemzések a vármegyei szintről indulnak, településszintű adatok tömeges feldolgozása révén településcsoportokat különítenek el, majd egy-egy jól kiválasztott település mikro-szintű elemzésétől várják a demográfiai folyamatok jobb megértését. A módszer eddigi legeredményesebb vizsgálataként ugyancsak Őri tanulmányait említhetjük (Őri 2006, 2007).

Földrajzi szempontból a vármegye területét nyugati, délnyugati és déli irányú lépcsőzetesen alacsonyodó völgyszakaszok (Nagy- és Kis-Küküllő, Nagy- és Kis-Homoród, Vargyas, Barót völgye) és medencék (Udvarhelyi-, Sóvidéki-, Baróti medence) tagolták. A települések történetében évszázados trend a vármegye népességének egyik fontos megélhetési forrását jelentő erdők által borított terület fokozatos csökkenése (Elekes 2007; Molnár 2009). Földrajzi-környezeti sajátosságaikból adódóan élesen elkülönültek egymástól a külterjes állattenyésztésre, fakitermelésre és fafeldolgozásra specializálódó, a vármegye északi-északkeleti részein fekvő jellegzetes havasalji települések, illetve a vármegye déli, délnyugati részein található, kisebb kiterjedésű, földművelésre, állattenyésztésre és kisiparra specializálódó települések. Az előbbi területeken a havas-használat és havasi szállástartás fontos része volt a lakosság gazdálkodásának. A térség gazdasági és társadalmi viszonyait ismertető kortárs szerzők egybehangzón kárhoztatják az ottani korszerűtlen gazdálkodást, gazdasági elmaradottságot, a fejletlen ipart és hitelintézeti viszonyokat.

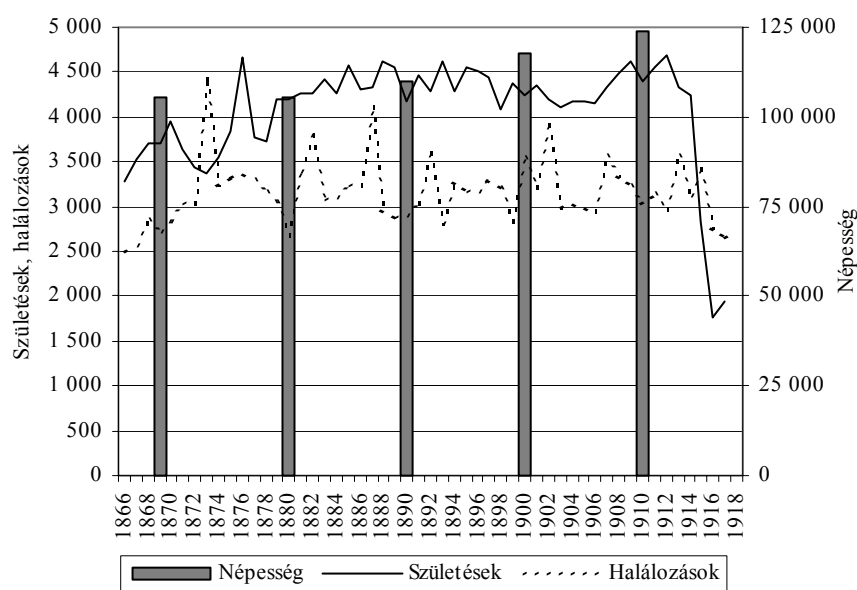
A földrajzi-környezeti sajátosságok szerint változó életmódbeli-gazdálkodási különbségeket tovább árnyalta a népesség felekezeti sokszínűsége. Az 1900. évi népszámlálás szerint a vármegye népességének 35,5%-a római katolikus, 34,1%-a református, 22,5%-a unitárius, 3,5%-a görögkeleti, 2,5%-a lutheránus, 1,1%-a görög katolikus és 1%-a izraelita.

Népesedési folyamatok Udvarhely vármegyében a 19. század második felében és a 20. század elején

A népesedési folyamatok megyei szintű megrajzolása céljából az 1866–1918 közötti időszak nyers születési és halálozási adatait, a népszámlálások által rögzített népességszám-adatokat, illetve a nyers születési és halálozási arányszámokat használjuk. A megyei születésszámok éves adatai rövid távon meglehetősen stabilitást tükröznek. Ez alól az 1872–73-as kolerajárvány időszaka, és azt követő rövid periódus (1875–76-ban) tekinthető kivételnek, amikor a fogantatások szünetelnek, illetve elhalasztják azokat a járványt közvetlenül követő időszakokra. A születésszámok középtávú (5–10 éves) alakulására a mérsékelt növekedési és csökkenési időszakok ismétlődő jelenléte jellemző. A 19. század utolsó két évtizedének emelkedő tendenciáját a 20. század első éveire jellemző csökkenés majd újbóli emelkedés váltja fel. A középszintű ingadozások mögött az Amerikai Egyesült Államok felé irányuló kivándorlás fellendülését majd fokozatos visszaesését feltételezzük. A halálozások évenkénti száma azonban erőteljesebb mértékű ingadozást mutat. Az 1872–73-as kolerajárvány okozza a vizsgált időszak legmagasabb halálozási csúcsát. A gyermekjárványok (pl. toroklob, skarlát, kanyaró) által előidézett halálozási csúcsok 5–8 évenként – főként az 1883., 1887. és 1902. években – ismételten

jelen vannak. A természetes szaporulat értékei – az 1872–73-as kolerajárvány időszakát kivéve – mindvégig pozitívak. A 70-es évek mérsékeltbb természetes népességnövekedését a 80-as évektől átlagosan 10 ezrelék értékű természetes növekedés követi. A relatíve stabilnak tekinthető születésszám mellett a természetes szaporulatot leginkább a halálozások számának évenkénti ingadozása befolyásolja.

Az I. ábra és az 1. táblázat fontos tanulsága a természetes és a tényleges népszaporulat értékei közötti eltérés. A tényleges népszaporulat évtizedenkénti értékei alatta maradnak a természetes népszaporulat értékeinek, ami az elvándorlás fontosságára hívja fel a figyelmet. A vándorlási egyenleg mindenik évtizedben negatív, leginkább a 70-es években, de a későbbi évtizedekre is ez jellemző.

Forrás: MSÉvk. 1874–1891., MSÉvkÚF. 1894–1914., A népmozgalom fő eredményei 1901–1910., A népmozgalom fő eredményei 1911–1920.⁷

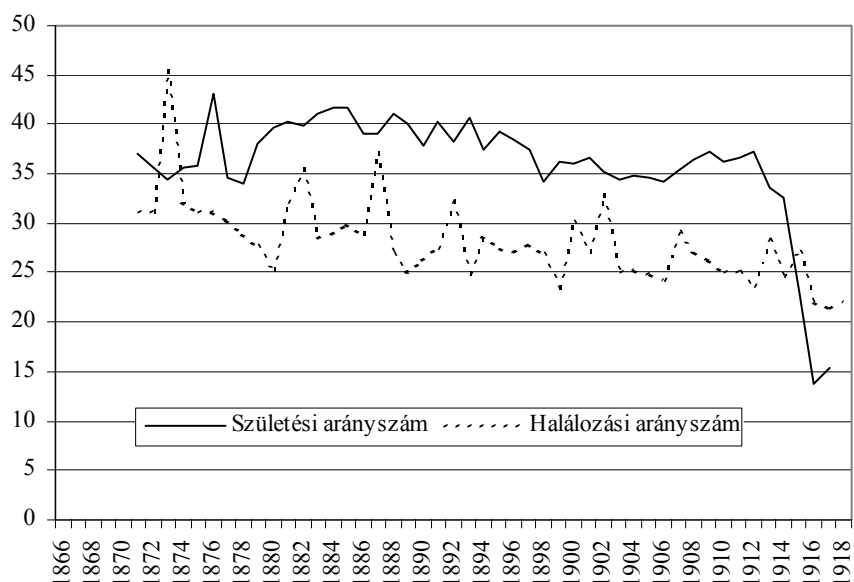
I. A születések és a halálozások száma, népességszám, Udvarhely vármegye, 1866–1918

⁷ Ezúton köszönöm Varga E. Árpád segítségét, aki felhívta a figyelmem az 1900–1918 közötti népmozgalmi adatok kéziratot tábláinak a fellelhetőségére.

1. Természetes és tényleges népszaporulat, vándorlási különbözet, Udvarhely vármegye, 1869–1910

	1869–1880		1880–1890		1890–1900		1900–1910		1869–1910	
	N	‰	N	‰	N	‰	N	‰	N	‰
Természetes szaporodás	6877	6,52	11077	10,49	11839	10,74	10713	9,09	40506	38,4
Tényleges szaporodás	53	0,5	4612	4,37	7718	7,0	5862	4,97	18245	17,29
Vándorlási különbözet	-6824	-6,46	-6465	-5,87	-4121	-3,49	-4851	-3,92	-22261	-17,99

A korszak statisztikai évkönyveiben közölt nyers születési és halálozási arányszámok (II. ábra) a termékenység és a halandóság enyhe csökkenését jelzik. A halandósági, közegészségügyi viszonyok mérsékelt javulására utaló jel, hogy a gyermekjárványok jelenlétéhez köthető halandósági csúcsok lassan, de folyamatosan veszítenek intenzitásukból. A vizsgált korszak vége felé a nyers halálozási arányszámok egyre alacsonyabb szintű ingadozásának lehetünk tanúi. Ezzel összefüggésben a nyers születési arányszámok fokozatos csökkenését is tapasztalhatjuk. A kirajzolódó csökkenési tendenciát azonban óvatosan kell kezelnünk, hiszen a vándorlási egyenleg évtizedenkénti negatív értékei arra figyelmeztetnek, hogy a születési és halálozási arányszámok kiszámításánál a korszak statisztikusai által a nevezőben feltüntetett, két népszámlálás közti, becsült kockázati népesség esetleg magasabb lehetett a ténylegesnél, következésképp jelentősen befolyásolhatta az arányszámok értékét. Mindezt figyelembe véve megyei szinten a demográfiai struktúrák stabilitását és nagyon lassú változását feltételezzük.

Mutató	1871	1880	1890	1900	1910
Születési arányszám	37,0	39,7	37,9	35,9	36,3
Halálzási arányszám	31,2	25,3	26,3	30,1	25,0

Forrás: MSÉvk. 1874–1891., MSÉvkÚF. 1894–1914., Népmozgalom 1913–1918.

II. Nyers születési- és halálzási arányszámok (%), Udvarhely vármegye, 1871–1918

A nyers születési arányszámoknál pontosabb képet alkothatunk a termékenységről a princetoni indexek segítségével. A 2. táblában az Udvarhely vármegyei értékek mellett összehasonlításként a magyarországi és a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei értékeket közöljük. Udvarhely vármegye helyzete annyiban speciális, hogy az általános termékenység 1880. évi értékei a relatíve alacsonynak tekinthető országos átlaghoz közelítenek, majd az országos és a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei csökkenő tendenciákkal ellentétben tovább emelkednek, majd az időszak végére ismét lecsökkennek az 1880. évi szintre. Láthatjuk, hogy az általános termékenység időszak közepi növekedését a nupcialitás és a házas termékenység együttes növekedése idézte elő, az időszak végi csökkenés is ugyanezen jelenségeknek az együttes, nagyon enyhe csökkenésével mutat összefüggést. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye termékenységi értékeivel való összehasonlítás árnyalja az országos és

Udvarhely megyei átlagértékeket. Az összehasonlítás alapján az Udvarhely vármegyei termékenységi értékeket relatíve alacsonynak és stabilnak tekinthetjük. Ez tovább erősíti korábbi feltételezésünket, amely szerint megyei szinten a halandóság és az elvándorlás különböző szintű ingadozásai jelentik a népesedési dinamikák legfontosabb összetevőit.

2. Termékenységi és nupcialitási indexek, Udvarhely, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyék és Magyarország, 1880–1910

Év	Magyarország			Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye			Udvarhely megye		
	I _f	I _g	I _m	I _f	I _g	I _m	I _f	I _g	I _m
1880	0,440	0,582	0,692	0,561	0,830	0,625	0,443	0,530	0,749
1890	0,443	0,581	0,713	0,549	0,676	0,750	0,481	0,548	0,781
1900	0,419	0,573	0,670	0,501	0,667	0,695	0,463	0,581	0,703
1910	0,384	0,541	0,665	0,461	0,606	0,705	0,442	0,561	0,694

Forrás: Andorka 1998. 437 (I_g – Magyarország); Dányi 1991. 190. (I_m – Magyarország); Kamarás 1991. 174. (I_f – Magyarország); Őri 2006 (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye); saját számítások (Udvarhely megye).

A népességszám járások szerinti változásának vizsgálata tovább árnyalja a népesedési tendenciákról kialakított eddigi képünket. A 3. táblázat járások szerint tartalmazza az 1850–1910 között végrehajtott népszámlálások által rögzített népességszámot és a százalékos népességnövekedés értékeit.

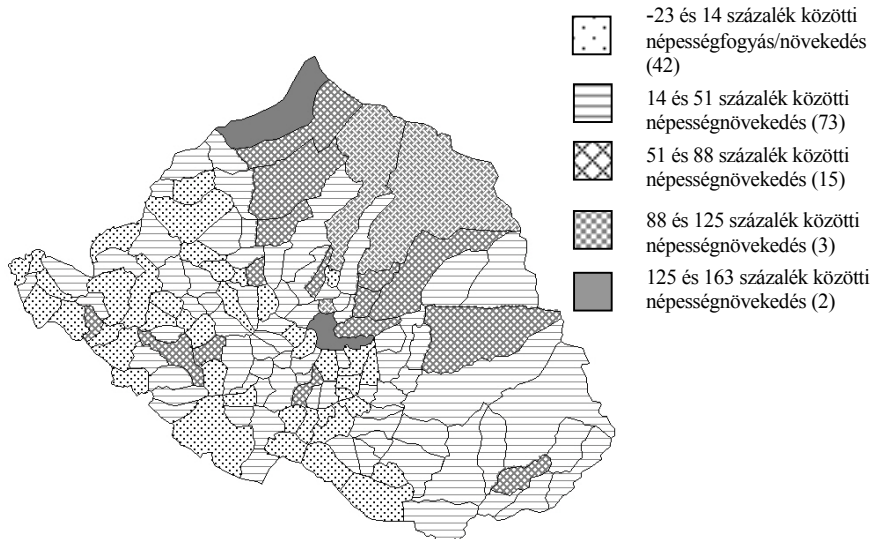
3. Udvarhely vármegye népességszámának változása járásonként, 1850–1910

Nyers számok	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Homoródi járás	21269	22874	24809	24221	25260	26312	27342
Parajdi járás	9698	10183	12258	12474	13083	14525	15466
Székelykeresztúri járás	28538	29126	32525	31944	32566	33858	34136
Székelyudvarhelyi járás	26149	27546	30700	30933	32809	35422	36840
Székelyudvarhely város	4102	5087	5173	5948	6414	7733	9928
Udvarhely vármegye	89756	94816	105465	105520	110132	117850	123712

Alapmutató 100=1850	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Homoródi járás	100	108	117	114	119	124	129
Parajdi járás	100	105	126	129	135	150	159
Székelykeresztúri járás	100	102	114	112	114	119	120
Székelyudvarhelyi járás	100	105	117	118	125	135	141
Székelyudvarhely város	100	124	126	145	156	189	242
Udvarhely vármegye	100	106	118	118	123	131	138

Forrás: Népszámlálás 1869–1910; Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857.

A vármegye területén az 1850–1910 közötti periódus egészét tekintve 38%-os mérsékelt népességnövekedést tapasztalhatunk, ami évenként 0,6%-os növekedésnek felel meg. A vármegye északnyugati és északkeleti járásainak (parajdi és székelyudvarhelyi) falvaiban a népességnövekedés évtizedenkénti értékei meghaladják a 10 százalékot. Ezek a hegyek közelében elterülő, kiterjedt erdő- és legelőbirtokkal rendelkező falvak (Korond, Parajd, Zetelaka, Oroszhegy, Lövéte) nagyjából 2000 fő feletti népességgel rendelkeznek, többségük esetében a településektől távolabb tartozéktelepülés jellegű tanyavilágok jönnek létre, amelyek közül Oroszhegy település tanyavilága 1906-ban Székelyvarság néven önállósul. Jelentős népességnövekedésük hátterében minden bizonnyal a jellegzetes hegyi tanyavilágok létrejöttét azonosíthatjuk, amelyek kialakulását a kérdés szakértője, Bárh János az általunk is kutató 19. század második felére, az 1850 és 1880 közötti időszakra teszi (Bárh 2001. 107, 154–155.). A vármegye északnyugati és északkeleti járásaival ellentétben, az 1850-ben még a vármegye legnépesebb térségének számító székelykeresztúri járás falvait alacsony népességnövekedés jellemezte, csakúgy, mint a homoródi járáshoz tartozó településeket. A vármegye egyetlen városa (Székelyudvarhely) jelentős, mintegy 142 százalékos népességnövekedést mutat a vizsgált időszak alatt. A vármegye falvaitól eltérően a város növekedési üteme nem torpan meg a 19. század 70-es éveiben, a népességszám mindenik évtizedben – főként a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében – dinamikus nő.

I. Térkép. Udvarhely vármegye települései az 1850–1910 közötti időszak népességfogyás/növekedés értékei alapján⁸

A népességnövekedés/fogyás mikro-regionális különbségeit tovább finomíthatjuk a településszint vizsgálatával (I. Térkép). Ezúttal élesen kirajzolódnak a népességnövekedés, illetve a népességstabilitás és -fogyás jellegzetes térségei. Az előbbihez a városi, illetve a városias formát elnyerő, urbanizálódó települések (Székelyudvarhely, Székelykeresztúr) és jellegzetes tanyavilággal rendelkező nagy falvak tartoznak, míg az utóbbiba a vármegye déli, délnyugati és délkeleti járásainak falvai – a Nagy-Küküllő folyó középső és alsó szakasza, a Kis- és Nagy-Homoród folyó, a Fehér-Nyikó alsó szakasza mentén és a mellékvölgyekben található kisebb legelő- és erdőbirtokkal rendelkező települések – sorolhatók. Jellemző, hogy ez utóbbi csoport települései nagyjából 1000 fő alattiak. Esetükben a népességcsökkenési tendencia mindenik évtizedben tovább erősödik. Mindez arra is utalhat, hogy a fent nevezett települések népességei éppen az általunk vizsgált időszakban tapasztalták meg növekedésük határait. Azt feltételezzük, hogy a természeti–gazdasági erőforrások fokozatos szűkülésével párhuzamosan az itt élő házaspárok számára egyre nehezebbé vált

⁸ A vármegye településhatárait tartalmazó alaptérképét Elekes Tibor készítette. Segítségét ezúton köszönjük.

a felnőttkort elérő gyerekeik földhöz juttatása és jövőjük biztosítása az otthoni környezetben.

A korszerkezeti diagrammok, amelyek korcsoportonként tartalmazzák a férfiak és nők ezer főre jutó számát, a vármegye népeségszerkezetének 1869 és 1910 közötti változásaira mutatnak rá. 1869-ben az egyes korcsoportokhoz tartozó egyének 1000 főre eső száma egyenletesen csökken a legfiatalabb korcsoporttól kezdve a legidősebbekig. A diagramm olyan helyzetet tükröz, amikor a termékenység meghaladja a halandóság hatásait. 1880-tól a megye összes járásában a 15–29 év közötti népesség aránya csökken (a diagrammon a 15–29 éves korosztályok esetében a görbe homorúvá válik), ami a városok és ipari központok felé irányuló elvándorlásra utal. A fiatalkori elvándorlás némi életkorbeli eltolódással – a nők 15–19 éves életkorban, míg a férfiak 20–24 éves életkorban választják az elvándorlást – mindkét nem esetében közös tapasztalat. Székelyudvarhely korszerkezete épp az ellentettje annak, amit a vármegye falvaiban tapasztalhatunk: itt éppen azon korcsoportok jelenléte számottevő, amelyek a falvakból hiányoznak. A városban élő fiatalok egy része minden bizonnyal a vármegye falvaiból érkezik:⁹ tanulás, munkavállalás (cselédmunka a város polgárosult rétegeinek otthonaiban, ipari foglalkozás) céljából.¹⁰ A járásonként részletezett korszerkezeti diagrammok a vármegye egészét érintő folyamatok mellett az egyes járások szintjén érvényesülő sajátosságokra is felhívják a figyelmet. A korszerkezeti diagrammok legalján, a legfiatalabb korcsoportok esetében tapasztalhatunk járásonkénti eltéréseket, amelyeket mindenik népszámlálás alkalmával megfigyelhetünk. A népességnövekedés/fogyás településszintű értékeivel összhangban a parajdi és székelyudvarhelyi járás dinamikusan növekedő településeinek népességét fiatalabb korszerkezet, az elvándorlásba való relatíve későbbi bekapcsolódás, illetve az időskorúak alacsonyabb aránya jellemzi a székelykeresztúri és a homoródi járáshoz tartozó falvak népességéhez képest.

Összevont korcsoportok (0–14; 15–54; 55 éven felül) szerinti megyei szintű vizsgálat a vármegye népességét jellemző lassú elöregedési folyamatra hívja fel a figyelmet.¹¹ Ez a jelenség a korszerkezeti diagrammok csúcsán érzékelhető,

⁹ Feltételezésünket megerősíti Dányi Dezső (2000), aki kvázi-mobil népességnek nevezi az 1910-ben Székelyudvarhelyen lakó, nagyjából a megye területéről származó nem helybeli népességet.

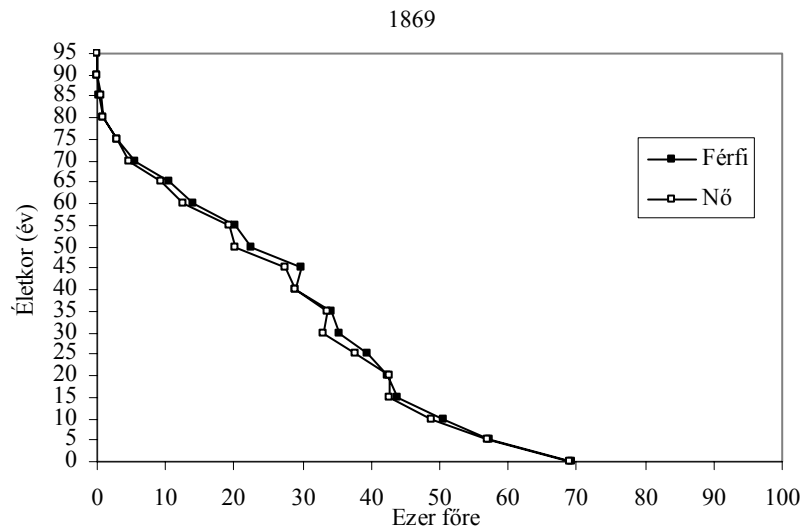
¹⁰ A 19. századi székelyföldi városok fejlődésének több aspektusát – köztük a népesedés kérdését – tárgyalja Pál Judit (Pál 2003).

¹¹ A népesség elöregedését hosszú ideig a 20. századi népességek jellemzőinek tartották. Ezek az elemzések azonban elsősorban városi népességeket vizsgáltak, és figyelmen kívül hagyták az iparosodás által érintett falusi népességeket. Muriel Neven véleménye szerint érdemesnek látszik a települések elöregedésének korai foratókönyvét is elképzelni a falvakban is. Mindezt elsősorban annak az elvándorlónak a szemszögéből kell látnunk, aki termékeny életszakaszban levő felnőttként elhagyja a települést azzal a céllal, hogy egy városi központban találjon munkát és megélhetést (Neven 2003. 102.).

anélkül, hogy az alapoknál változást tapasztalnánk. A fiatalok átlagban a népesség 35 százalékát teszik ki, az aktívak kategóriájában láthatunk egy kis csökkenést az 1869. évi 54,3 százalékról az 1910. évi 49,6 százalékra. Ugyanezen időszak alatt az idősek aránya 10,4 százalékról 15,1 százalékra emelkedik. Az öregedési index, amely a 65 év felettiek számát viszonyítja a 0–14 év közötti népesség számához, megerősíti a fenti eredményeket. Az öregedési index 1869-ben 10,9, amelyet követően folyamatos növekedését tapasztalhatjuk (1880-ban 12,8, 1890-ben 15,9, 1900-ban 17; 1910-ben 19,2).

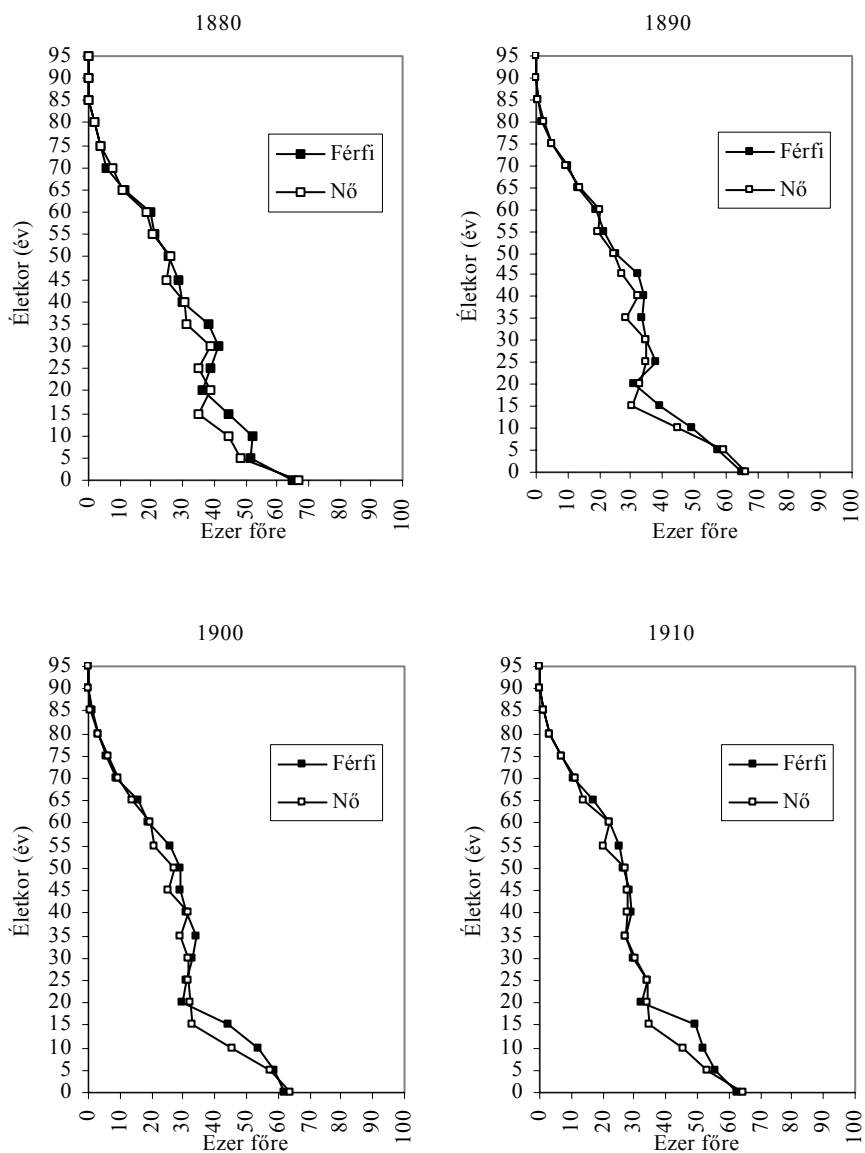
III. A korszerkezet évtizedenként, Udvarhely vármegye, Udvarhely vármegye járásai, 1869–1910¹²

Udvarhelyszék

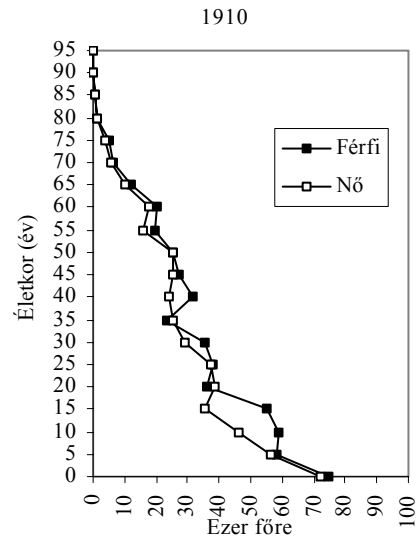
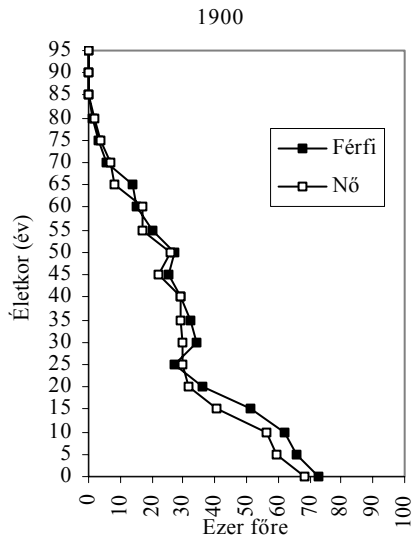
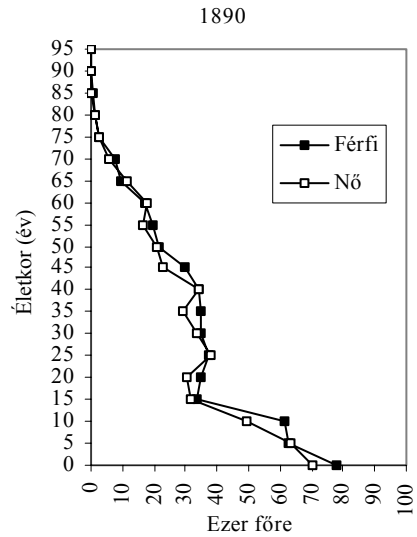
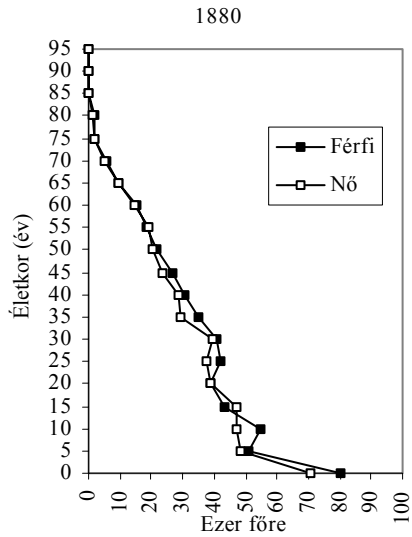

¹² Székelyudvarhely város 1880. évi korszerkezeti adatai nem kerültek elő.

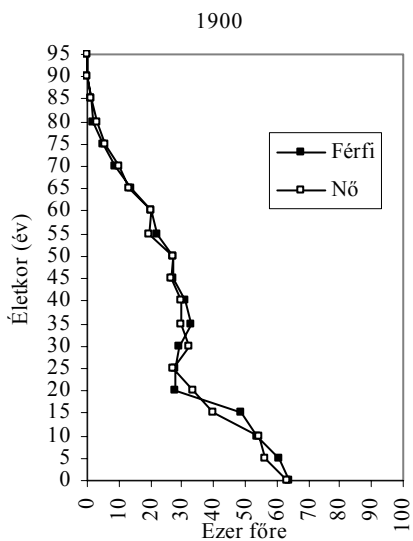
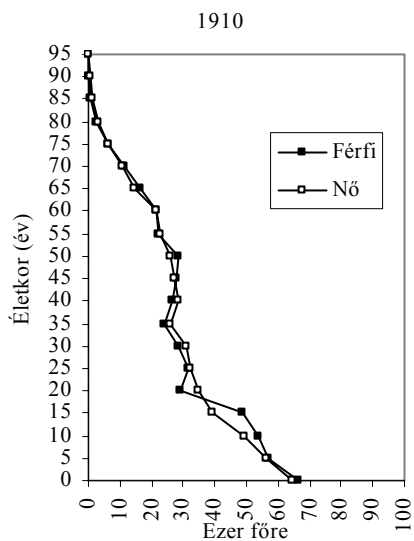
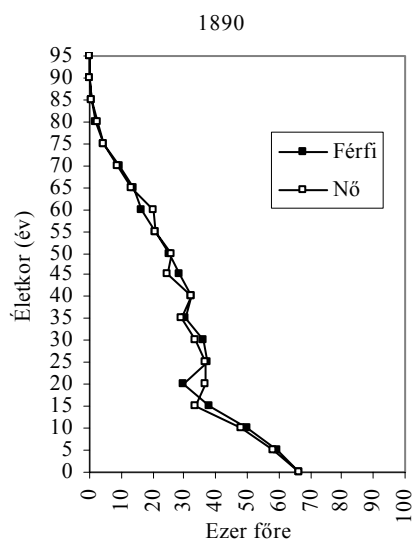
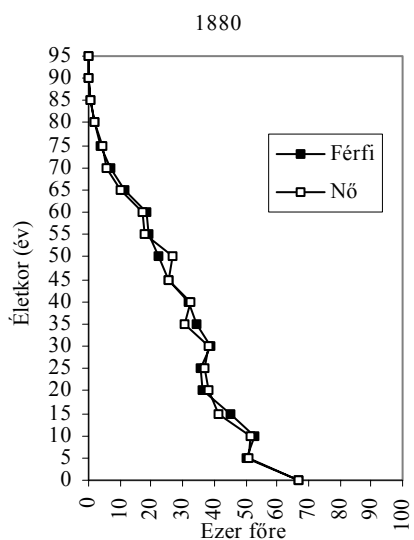
Udvarhely vármegye: Homoródi járás

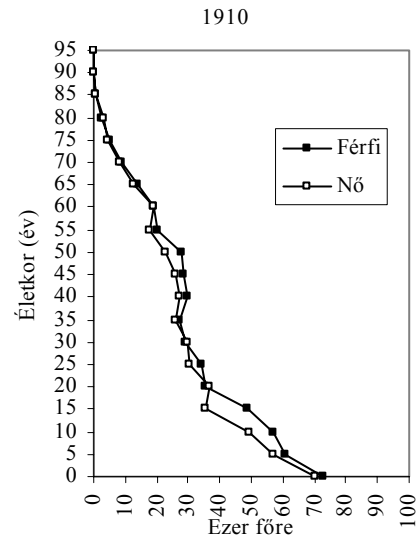
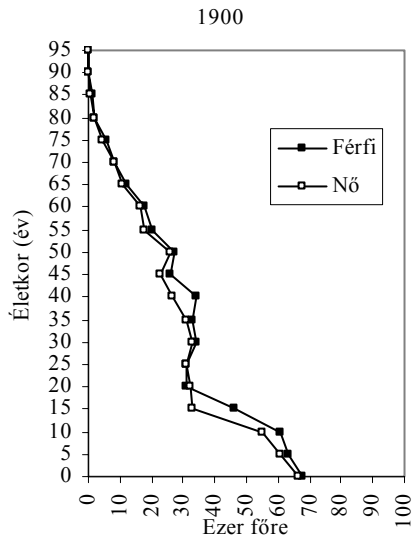
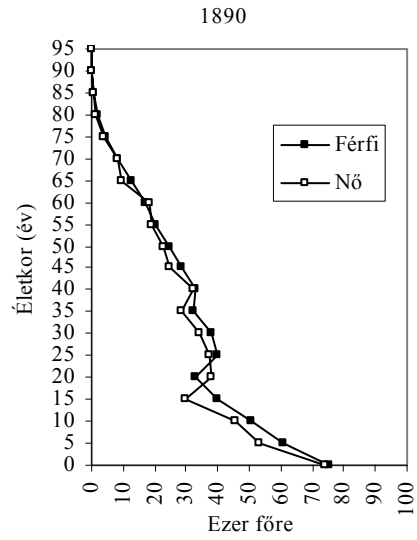
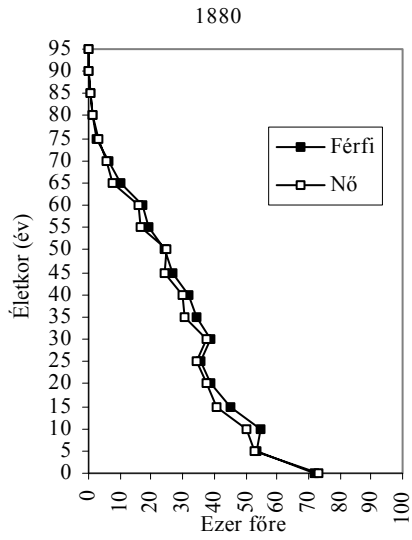
Udvarhely vármegye: Parajdi járás

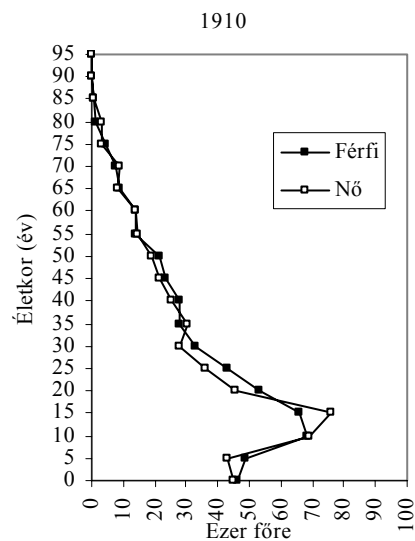
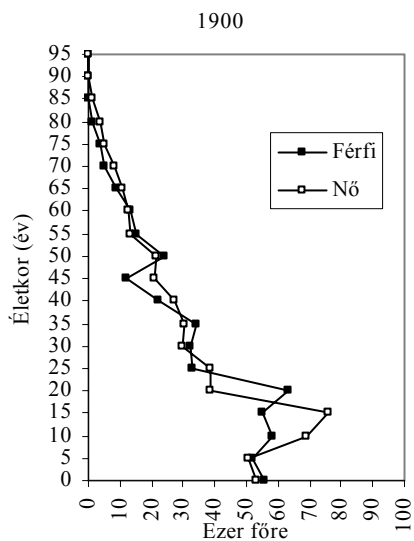
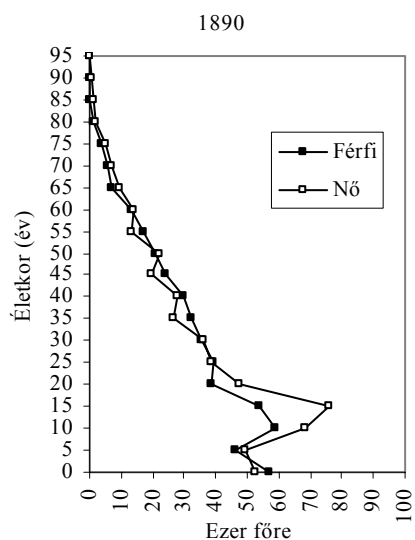
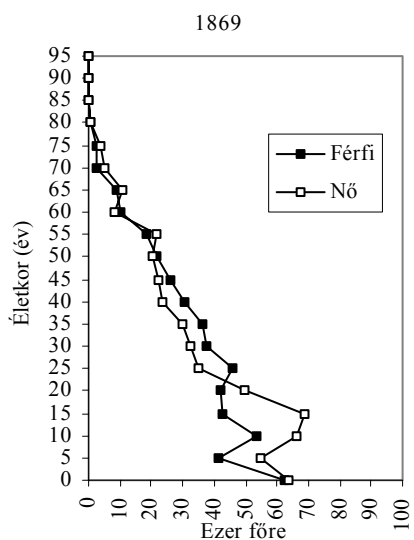
Udvarhely vármegye: Székelykeresztúri járás

Udvarhely vármegye: Székelyudvarhelyi járás

Székelyudvarhely

A korszerkezetben tapasztalt regionális különbségek további finomítását teszi lehetővé az öregedési index kistérségek szerinti részletezése.¹³ A 4. táblázat szerint az 1000, 0–14 év közötti fiatalra jutó 65 éven felüli személyek száma azokban a kistérségekben magasabb, ahol a népességnövekedés százalékos értéke is alacsony (népességfogyás tapasztalható), és fordítva. Mindez arra utal, hogy ezekben a régiókban a gyermekszám (és a termékenység) alacsonyabb, ugyanakkor korábbi feltételezésünk, amely szerint a terjeszkedési, növekedési lehetőséggel bíró településcsoportok nagyobb mértékben képesek megtartani a felnőtt népességet, is érvényes, hiszen a hegyi szórványtelepülésekkel, jellegzetes tanyavilággal rendelkező falvakban a fiatal és felnőtt korú népesség aránya magas. Táblázatunk voltaképpen igazolja Bárth János korábbi megállapítását, amely szerint a hegyi tanyákra véglegesen kiköltözők többségükben fiatal házaspárok (Bárth 2001. 110; 154–155).

4. Az öregedési index és a népességnövekedés/fogyás indexe, Udvarhely vármegye kistérségei, 1869–1910

Kistérség azonosító	Települések száma	Népességszám		Öregedési index				Népesség növekedés
		1869	1910	1880	1890	1900	1910	1869–1910
19	5	9678	12396	9,55	10,88	12,28	12,15	128
17	5	6004	8396	8,71	11,98	12,92	13,47	140
8	3	6377	7590	8,55	11,98	12,14	14,05	119
15	5	5735	6972	11,48	16,84	16,67	18,15	122
12	7	4651	6102	10,76	14,23	14,36	17,73	131
16	11	5695	6200	12,25	16,69	16,43	19,38	109
2	2	2155	2398	10,63	11,99	17,40	18,67	111
18	4	2093	2262	12,97	15,17	15,33	18,82	108
11	9	6438	6230	10,94	14,73	16,54	21,30	97
4	3	2232	2378	13,68	18,50	21,42	20,71	107
6	5	3250	3701	13,73	15,69	14,98	20,18	114
3	9	8772	9773	12,91	17,09	19,75	21,45	111
13	6	4475	4458	13,47	16,66	19,89	22,74	100
1	14	5982	6273	15,81	18,76	20,33	23,94	105
5	5	5236	5993	17,14	19,69	19,79	21,00	114
7	7	3870	3898	17,38	18,99	20,74	25,04	101
20	3	1255	1232	17,95	21,31	21,24	31,36	98
9	17	6350	6544	16,19	20,61	20,41	24,11	103
14	9	4732	5066	14,78	19,78	19,86	24,60	107
10	5	5312	5922	19,03	20,42	24,82	24,05	111
21	1	5,173	9,928		13,03	14,32	14,87	192

Megjegyzés: * 1869=100;

Forrás: 1880. évi népszámlálás; 1890. évi népszámlálás; 1900. évi népszámlálás; 1910. évi népszámlálás.

¹³ Településszintű adatainkat az Elekes – Hermann (2000) által bemutatott jellegzetes udvarhelyi kistérségek határait követve aggregáltuk. Az elemzés során használt kistérségek térképi ábrázolását lásd a Függelékben.

A demográfiai viselkedés kistérségi mintái, 1901–1910

A megyei, járási-, kistérségi- valamint településszintű évtizedenkénti népességszám-adatok a különböző szinteken érvényesülő népesedési tendenciákról tájékoztatnak. Mindezek az elemek egy globális kép kialakításában segítenek. Ismeretlen marad azonban, hogy milyen demográfiai magatartások, milyen demográfiai jelenségek állnak a népességnövekedés, illetve a népességcsökkenés hátterében.

A demográfiai jelenségek vizsgálatára az 1901–1910 közötti településszintű népmozgalmi statisztika anyagát használtuk. A házasságtermékenység és a házassági életkor kistérségi értékeinek kiszámításakor mindezek mellett felhasználtuk az 1900. évi népszámlálás még nem publikált családi állapot és kor szerint részletezett településszintű feldolgozási tábláit (1900. évi népszámlálás) is.¹⁴ Törekvésünk arra irányult, hogy a megye területén belül elhatároljunk jellegzetes régiókat, amelyek esetében a demográfiai jelenségek rendszerszerű összekapcsolódása és stabilitása érvényesült, relatíve alacsony népességnövekedést eredményezve. Demográfiai elemzésünk eredményeit az 5. táblázat tartalmazza.

¹⁴ A házasságtermékenység Princeton indexének kiszámítására lásd: Coale – Watkins 1986. 153–162. A nők átlagos házassági életkorának (Singulate Mean Age at Marriage) kiszámítására lásd: Hajnal 1953. A John Hajnal által ajánlott számítási módszer nagyon érzékeny a korszerkezeti differenciákra. Éppen emiatt a jelentős számú hajadon fiatal nőt vonzó városias területekre (Székelyudvarhely és Székelykeresztúr térsége) vonatkozó értékeket fenttartásokkal kell fogadnunk.

5. A demográfiai elemzés eredményei, Udvarhely vármegye falvai kistérségek szerint, 1901–1910

Kistérség csoportok – kistérség azonosító	SMAM 1900*	Nyers házassági arány-szám (%)	Nyers születési arány-szám (%)	Nyers halálozási arány-szám (%)	Természetes szaporodás (%)	Népesség-növekedés (%)	Vándorlási arány-szám (%)	Csecsemő-halandóság (%)	Házasságon kívüli születések (%)	Ig 1900**	
1	6	19,77	9,71	40,17	28,32	11,85	3,52	-8,33	22,93	7,46	0,627
	8	21,28	9,51	44,06	33,08	10,99	6,12	-4,86	25,15	7,09	0,694
	12	20,44	8,28	39,25	27,40	11,85	6,55	-5,30	25,96	5,74	0,661
	17	21,02	8,74	44,79	31,50	13,29	9,00	-4,29	22,28	7,39	0,733
	18	21,15	9,10	42,43	33,06	9,37	-2,92	-12,28	26,49	8,42	0,666
2	15	24,21	7,44	33,87	25,95	7,92	8,82	0,90	18,35	16,71	0,623
	5	22,34	8,63	34,48	25,27	9,21	4,50	-4,71	19,00	16,63	0,577
	11	22,37	8,36	35,04	29,04	5,99	-0,83	-6,83	21,58	15,92	0,590
3	10	22,69	8,00	33,88	26,25	7,62	3,77	-3,85	18,99	16,46	0,581
	1	21,90	9,42	32,85	23,28	9,57	2,11	-7,46	17,21	17,90	0,519
4	7	23,14	8,60	31,45	24,11	7,34	-3,35	-10,69	17,24	19,65	0,492
	13	22,16	8,62	34,17	26,95	7,21	-4,47	-11,69	19,00	22,79	0,491
5	9	19,99	9,21	31,52	21,84	9,68	1,84	-7,85	16,63	9,44	0,476
	14	21,44	9,01	31,87	23,60	8,27	2,94	-5,33	18,35	14,52	0,469
	3	21,18	9,48	32,65	23,59	9,06	3,75	-5,31	16,95	12,96	0,497
	2	21,54	12,51	33,12	25,94	7,18	1,34	-5,84	20,91	13,43	0,500
6	4	19,98	8,05	32,41	26,71	5,70	-0,59	-6,29	15,39	19,53	0,411
	20	21,53	11,35	28,06	24,36	3,71	-5,75	-9,46	24,16	13,20	0,390
7	21	24,17	6,61	24,14	23,53	0,61	24,86	24,25	18,39	10,55	0,484

* Hajadon nők átlagos házassági életkora (Singulate Mean Age at Marriage).

** A házas termékenység Princeton-indexe.

A kistérségek szerint részletezett demográfiai arányszámok és mutatók közül a vándorlás kiemelt fontosságú. A vándorlási arányszám csupán két városias jellegű térség (Székelyudvarhely, illetve Székelykeresztúr és környéke) esetében pozitív. A többi kistérségre különböző mértékben ugyan, de a vándorlási veszteség a jellemző. A további demográfiai arányszámok közül leginkább a házas termékenység indexe és a nyers halálozási arányszám kombinációja érdemel figyelmet, amelyek segítségével csoportokat hozhatunk létre. Élesen kirajzolódnak azok a térségek, ahol a gyermekhalandósági viszonyok¹⁵ kedvezőtlenek, és ezzel összefüggésben a házas termékenység értékei is magasak.¹⁶ Azt feltételezzük, hogy azokban a térségekben, ahol a csecsemő- és gyermek-

¹⁵ Véleményünk szerint a nyers halálozási arányszám eltérései alapvetően a gyerekhalandósági viszonyokban meglévő különbségeket tükrözik.

¹⁶ A „havasalji katolikus székelyek” körében tapasztalható magas gyerekhalandóságra és magas termékenységre a kortársak közül Dorner Béla is utal: Dorner 1910. 29.

halandóság magas, ott életbe lép az ún. pótlási effektus, vagyis egy csecsemő vagy kisgyerek halála egy újabb gyermek vállalása irányába hat. Ezek alapján az északnyugati – északkeleti falvak népességei jól láthatóan külön csoportot alkotnak. Különállásukat tovább erősíti az a tény is, hogy ezt a térséget jellemzi leginkább a relatíve magas tényleges népszaporulat és a megyei viszonylatban alacsony házasságon kívüli születési arányszám is. További csoportokat alkotnak a relatíve alacsonyabb termékenységgel és alacsonyabb halálozási arányszámmal, illetve a tényleges népességnövekedési arányszám alacsonyabb értékeivel jellemezhető települések. A csoportok szintjén a házas termékenység relatív csökkenése együtt jár a halálozási arányszám csökkenésével és a negatív vándorlási arányszám magasabb értékeivel. Ez alól csupán Székelyudvarhely képez kivételt, ahol relatíve alacsony halandóság és alacsony termékenység mellett erőteljes bevándorlásnak lehetünk tanúi. A nyers házassági arányszám nem segítette a házas termékenység kistérségenként eltérő értékeinek magyarázatában. Jóllehet a nők házassági átlagéletkora felhívta a figyelmet a házassági gyakorlatban fennálló kistérségi differenciákra, mégsem hozható minden esetben egyértelmű összefüggésbe a házas termékenység különböző értékeivel.

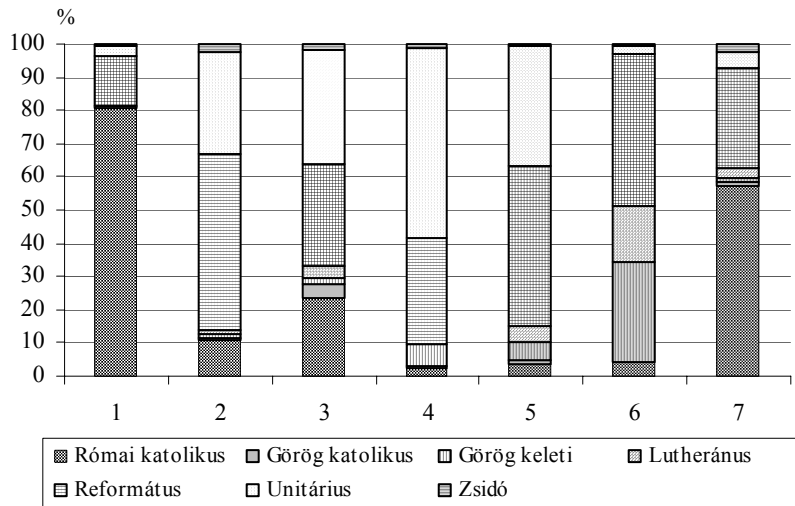
Mindezek alapján úgy tűnik, hogy ismételtén kirajzolódnak a népességnövekedés településszintű elemzésénél korábban már megfigyelt területi differenciák. A felrajzolt kistérségi demográfiai viselkedési minták ugyanakkor tovább árnyalják számunkra a népességnövekedési különbségekről kialakított korábbi képet. Jól láthatóan a vármegye legtöbb kistérségében – csekély kivételtől eltekintve – a természetes szaporulat közel azonos értéket ért el, miközben a termékenység és halandóság értékei jelentős mértékben különböztek egymástól. Fogalmazhatunk úgy is, hogy „alacsony és magas nyomású” demográfiai rendszerek élnek egymás mellett.¹⁷ A vármegye kistérségei közötti alapvető különbséget azonban abban látjuk, hogy milyen mértékben tudták megtartani a természetes népszaporulatot. A vármegye középső, déli, délkeleti és délnyugati területein úgy tűnik, a falvak elérték népességszámuk maximumát, amelyet követően az emberek igyekeztek a tényleges népszaporulatot alacsony szinten tartani. A szabályozás legfontosabb módjának az elvándorlás különböző formái (időszakos, szezonális) bizonyultak. A népességnomás fokozatos enyhülése együtt járt a halandóság és a termékenység relatíve alacsony szintjével. Ugyanezen időszakban a vármegye havasalji falvai az amerikai kutatásokban felrajzolt ú. n. „frontier” területeknek tekinthetők, ahol az emberi terjeszkedés lehetőségei a korszakban továbbra is adottak voltak.¹⁸ Feltételezésünk szerint éppen az ilyen „frontier” területeken, ahol a házaspárok számára nagyobb lehetőség mutatkozik gyerekeik jövőjének helyben történő megteremtésére, a gyerekvállalási kedv is hangsúlyosabb. Továbbá, a sajátos székelyföldi, erdélyi viszonyok kö-

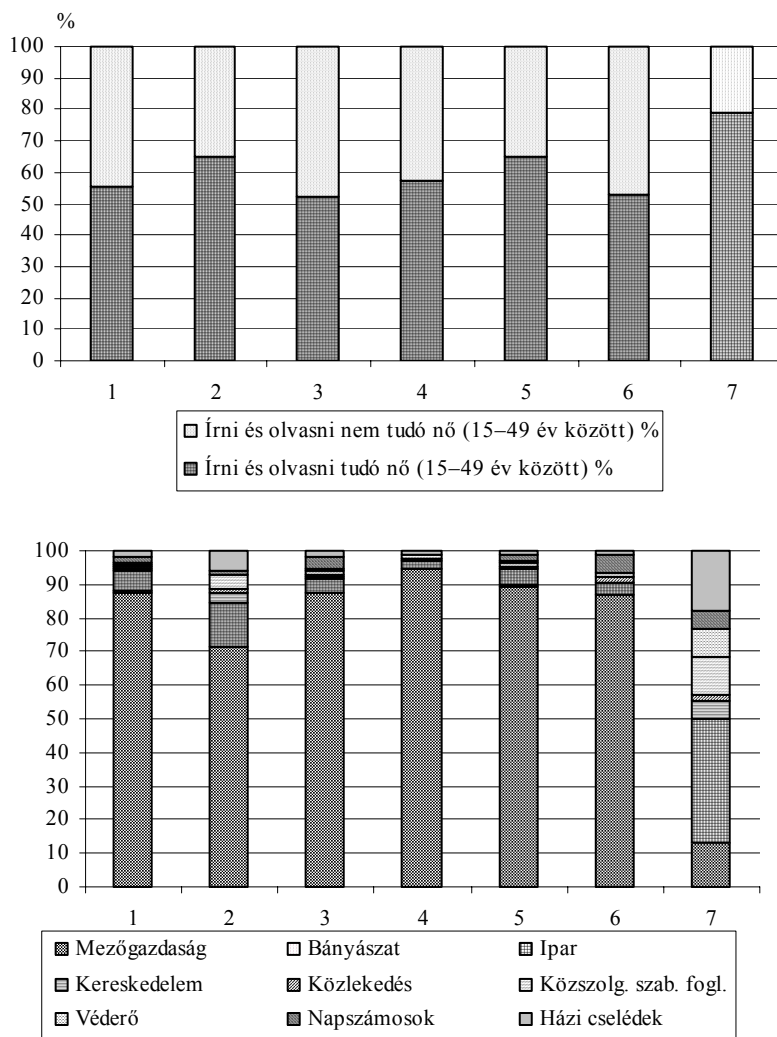
¹⁷ „Alacsony és magas nyomású” demográfiai rendszerekről lásd: Wrigley 1973. 43–52.

¹⁸ A „frontier-hatás” érvényesüléséről lásd: Easterlin 1976; Easterlin 1978; Vanlandingham – Hirschman 2001.

zött, éppen a „frontier” területek azok, ahol a közegészségügyi viszonyok a legelmaradottabbak, hiszen a gazdasági élet elsősorban a családi keretben történő háziipari (pl. fafeldolgozás) munkán és a külterjes állattenyésztésen alapul. A kedvezőtlenebb közegészségügyi viszonyok egyenes következménye a magasabb gyermekhalandóság, amely magasabb termékenységgel párosulhatott. Vagy egy másik lehetséges magyarázat szerint a magas termékenység önmagában, a kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok révén lesz előidézője a magasabb csecsemő- és gyermekhalandóságnak. Valószínűleg akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha az említett tényezők között állandó kölcsönhatást feltételezünk.

A fentiekben rámutattunk a különböző demográfiai változók szoros összefüggésére egy-egy adott kistérségen, kistérség-csoporton belül. További kérdésként jelentkezik számunkra, hogy a demográfiai változók mellett milyen kulturális vagy életmódbeli tényezők magyarázhatják a területi differenciákat. A házasságon kívüli születések arányának kistérségi különbségei – amelyek a közösségeknek a jelenséggel kapcsolatos eltérő normáira mutatnak rá – legalábbis a felekezeti hovatartozásban vagy írni-olvasni tudásban megnyilvánuló kulturális tényezők fontosságára utalhatnak. Feltehetjük továbbá, hogy a termékenységi és halandósági különbségek mögött gazdálkodási formákban, életmódban rejlő különbségek állhatnak.

IV. Felekezeti megoszlás, a 15-49 év közötti nők írni-olvasni tudása és a foglalkozási megoszlás az egyes kistérség-csoportokban, Udvarhely vármegyei kistérségek, 1900

A IV. ábra csoportjaink vallásfelekezet, a 15-49 év közötti nők írni-olvasni tudása és a foglalkozási szerinti megoszlását tartalmazza. A csoportok felekezeti megoszlás szerinti részletezése azt mutatja, hogy a protestáns felekezetűek (lutheránusok, reformátusok, unitáriusok) jelenléte azokban a térségek-

ben hangsúlyos, ahol a házas termékenység és a csecsemőhalandóság értékei alacsonyabbak. A római katolikusok jelenléte ezzel szemben azokban a csoportokban erősebb, amelyekre a relatíve magasabb házas termékenység és nyers halálozási arányszám, illetve az illegitim születések alacsony aránya jellemző. A termékeny korú nők írni-olvasni tudása nem mutat jelentős különbségeket a vizsgált csoportok között. Az írni-olvasni tudó nők aránya azokban a csoportokban magasabb, ahol a csecsemőhalandóság is alacsony. A foglalkozási csoportok szerinti ábra nem bizonyult hasznosnak a különbségek megrajzolásában, amelyek okai minden bizonnyal az eltérő gazdálkodási módokban, a gazdálkodás mikro-régióként eltérő adottságaiban kereshetők.

Mivel a vármegyén belül a népesség vallásfelekezetek szerinti megoszlása egyben földrajzi, gazdálkodás- és életmódbeli különbségekkel is párosul, a kutatás további feladata, hogy ezek szerepét részletes mikro-elemzések révén feltárja.

Összegzés

Az elemzés során megyei-, kistérségi és településszinten érvényesülő népesedési folyamatok azonosítására törekedtünk, és megpróbáltuk meghatározni a demográfiai viselkedések kistérségi mintáit Udvarhely vármegye területén a 19. század második felében és a 20. század első évtizedében. A korabeli népszámlálások adatait valamint az 1901–1910 közötti népmozgalmi adatokat felhasználva sikerült elkülönítenünk azokat a kistérségeket és/vagy településcsoportokat, amelyeken belül a demográfiai jelenségek rendszerszerű összekapcsolódását tapasztaltuk.

Az 1866–1918 közötti megyei szintű népmozgalmi adatok feldolgozása lassan csökkenő halandóságról, relatíve alacsony és enyhén emelkedő házas termékenységről és intenzív migrációs folyamatokról tanúskodott. A három tényező együttes kombinációja eredményezte a relatíve alacsony szintű népességnövekedést a vármegye egészét tekintve.

Településszintű adataink elemzése felszínre hozta a vármegye kistérségeinek sokszínűségét. Sikerült azonosítanunk a vármegye területén belül zajló, faluból városba irányuló vándorlási folyamatot, amely a városi (Székelyudvarhely) és városias jellegű települések (Székelykeresztúr) erőteljes növekedését eredményezte. A zömében falusi kistérségek népességnövekedési ütemének és korszerkezeti sajátosságainak elemzése során kirajzolódtak egyrészt az elvándorlás által leginkább érintett településcsoportok, másrészt azok a jellegzetesen havasalji települések, amelyek a népességnomás levezetésére a falvak kiterjedt határaitól fekvő hegyi tanyákra történő kiköltözéssel válaszoltak. Miközben az első csoportba tartozó falvak népességeit a népességszám stabilitása/enyhe csökkenése és a népesség elöregedési folyamatának kezdete

jellemezte leginkább, addig a havasalji falvak népessége esetében a dinamikus növekedés és a fiatal korszerkezet volt meghatározó.

Az 1901–1910 közötti népmozgalmi adatokból képzett demográfiai arányszámok elemzése felszínre hozta a halandóság és termékenység szintjeiben létező területi differenciákat. „Alacsony és magas nyomás” alatti, illetve a kettő közötti átmenettel jellemezhető demográfiai rendszereket azonosítottunk, amelyek összességében kistérségenként közel azonos értékű természetes szaporulatot eredményeztek. A migráció fokozottabb érvényesülése az „alacsony nyomás” alatti népességek körében kisebb mértékű tényleges növekedéshez vezetett, és ezzel együtt tovább erősítette a termékenység és halandóság szintjében megfigyelt területi különbségeket.

Az Udvarhely vármegyei települések a 19. század végén és a 20. század elején a „többfázisú demográfiai válasz” érvényesülésére nyújtanak példát. A halandóság fokozatos csökkenése és a magas népszaporulat a vármegyei falvak népességének közös tapasztalataként jelentkezett. A demográfiai szabályozás legfontosabb eszközének a vándorlás bizonyult, amely részben a közeli városok vagy városias jellegű települések felé, részben az ország nagyvárosai felé, részben pedig a települések hegyi területei felé irányult. Feltételezhetjük, hogy ebben az időszakban a vándorlás intenzitásának növekedése a népességre nehezedő gazdasági és demográfiai nyomás enyhítése révén elősegíthette a halandóság és a termékenység fokozatos csökkenését. A vándorlás ugyanakkor mindezek mellett a termékenység csökkentésének reális alternatívájaként is működhetett.¹⁹

További vizsgálatokra ösztönöz tehát az a kérdés, hogy a termékenységben, halandósági viszonyokban és vándorlásban tapasztalható kistérségi differenciák korábbi időszakokban fennálló különbségeket tükröznek, vagy pedig sokkal inkább a 19. század második felében lezajló konkrét gazdasági és népesedési folyamatoknak az eredményei. Másként fogalmazva: a 20. század első évtizedében megfigyelt demográfiai viselkedések hosszú távon érvényesülő gazdasági és/vagy kulturális (elsősorban felekezeti) meghatározottságának lehetünk tanúi, vagy pedig éppen a fenti magyarázó változók adott történeti kontextusban történő felértékelődésének. Az egyházi anyakönyvek egyéni szintű longitudinális adatainak a családrekonstrukció és az életút-elemzés módszerével történő feldolgozása a válaszadás egyik lehetséges útját jelentheti.

¹⁹ A vándorlás a csecsemő- és gyermekhalandóság radikális csökkenésének időpontjáig a termékenység csökkentésének reális alternatívájaként működött Kelet-Belgium rurális térségeiben is. Erről tanúskodnak a térség legújabb történeti demográfiai vizsgálatai (Alter–Oris–Neven 2007).

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

1880. évi népszámlálás. Községi áttekintés a születés és korév szerint. Magyar Országos Levéltár, KSH Népszámlálási iratok, 4 sz. feldolgozási tábla, 519. doboz.
1890. évi népszámlálás. Községi áttekintés a születés és korév szerint. MOL, KSH Népszámlálási iratok.
1900. évi népszámlálás. Fontosabb demográfiai adatok összesítése. MOL, KSH Népszámlálási iratok, 11. sz. feldolgozási tábla, 31. doboz.
1910. évi népszámlálás. Családi állapot, míveltség, vallás és anyanyelv korral összevetve. MOL, KSH Népszámlálási iratok, 12. sz. feldolgozási tábla, 696. sz. doboz
- A népmozgalom fő eredményei 1901–1910, MOL, KSH Népszámlálási iratok.
- A népmozgalom fő eredményei 1911–1920, MOL, KSH Népszámlálási iratok.

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

- MSÉvk. 1874–1891. *Magyar Statisztikai Évkönyv II–XIX.*, Budapest, 1874–1891.
- MSÉvkÚF. 1894–1914. *Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam I–XIX.*, Budapest, 1894–1914.
- Népszámlálás 1850. *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*, Budapest, 1994.
- Népszámlálás 1857. *Erdély 1857. évi népszámlálása*, Budapest, 1992.
- Népszámlálás 1869. *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, Budapest, 1871.
- Népszámlálás 1900. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. II. A népesség foglalkozása községenként*. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat, 2. kötet, Budapest, 1904.
- Népszámlálás 1869–1910. *Magyar Statisztikai Közlemények. 42. kötet*, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.
- Népmozgalom 1901–1910. *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Budapest, 1913.
- Népmozgalom 1913–1918. *A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma*, Budapest, 1924.
- Mezőgazdasági összeírás 1895. *A magyar mezőgazdaság statisztikai fejlődése s az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Budapest, 1897.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1998. La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris. 427–439.
- Alter, George – Oris, Michel – Neven, Muriel 2007. When Protoindustry Collapsed. Fertility and the Demographic Regime in Rural Eastern Belgium During the Industrial Revolution. *Historical Social Research*, 32/2. 137–159.
- Ábrahám Barna 2004. *Az erdélyi románság polgárosodása*. Csíkszereda.

- Barabás Endre 1904a Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. *Közgazdasági Szemle*, október-november, 1–57.
- Barabás Endre 1904b Székelykeresztúr közgazdasági leírása. *Magyar Gazdák Szemléje*, 9. évf. 710–726; 795–809; 862–874.
- Bárth János 2001. *Varság a székely tanyaközség*. Kecskemét.
- Bolovan, Sorina Paula – Bolovan, Ioan 2003. *Transylvania in the Modern Era. Demographic Aspects*. Romanian Cultural Institute, Cluj-Napoca.
- Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan 1986. *The decline of fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Crăciun, Bogdan 2008. Two-Children-Family Model in the Evangelical Community in Transylvania. Case Study. *Romanian Journal of Population Studies*, II/1. 19–32.
- Dányi Dezső 1991. Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 187–231.
- Dányi, Dezső 2000. A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. *KSH Népeség tudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 21–121.
- Davis, Kingsley 1963. The Theory of Change and Response in Modern Demographic History. *Population Index*, 29/4. 345–366.
- Dorner Béla 1910. *Az erdélyi századok mezőgazdasága*. Győr.
- Egyed Ákos 1978. *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből*. Kriterion, Bukarest.
- Elekes Tibor 2000. A településhálózat és a közigazgatás változásainak néhány jellemzője Hargita megye délnyugati részében, 1333-tól napjainkig. In Papp Kincses Emese – Kassay János – Kányai József (szerk.): *A kulturális térségek szerepe a regionális fejlődésben*. Székelyföld 2000 Munkacsoport, Csíkszereda. 103–109.
- Elekes Tibor 2001. A természeti táj szerepe a településsűrűség változásaiban Székelyudvarhely térségében. In Kovács János – Lóczy Dénes (szerk.): *A vizek és az ember. Tiszteletkötet Lovász György Professzor Úr 70. születésnapjára*, PTE Földrajzi Intézet, Pécs. 41–49.
- Elekes Tibor 2008. *A földrajzi tényezők szerepe a településfejlődésben*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
- Elekes Tibor – Hermann Gusztáv Mihály 2008. Rövid földrajzi ismertetés. In Hermann Gusztáv Mihály – P. Buzogány Árpád (szerk.): *Udvarhelyszéki olvasókönyv*. Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely. 9–20.
- Easterlin, A. Richard 1976. Population change and farm settlement in northern United States. *Journal of Economic History*, 34/1. 45–83.
- Easterlin, A. Richard – Alter, George – Condran, A. Gretchen 1978. Farms and Farm Families in Old and New Areas: The Northern States in 1860. In Hareven, K. Tamar – Vinovskis, A. Maris (eds.): *Family and Population in Nineteenth-Century America*. Princeton University Press, Princeton, New-Jersey. 22–84.
- Hajnal, John 1953. Age at Marriage and Proportion Marrying. *Population Studies*, 7/2. 111–132.
- Kamarás Ferenc 1991. A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900-1920. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 43–97.
- Kozma Ferenc 1879. *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet, Budapest.
- Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.

- Livi-Bacci, Massimo 2000. *The Population of Europe. A History*. Blackwell, Oxford, Malden.
- Molnár István 2009. Adatok a Nyikómente népi mezőgazdálkodásának ismeretéhez. *Acta Siculica 2009. A Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*. (megjelenés alatt).
- Neven, Muriel 2003. *Individus et familles: Les dynamiques d'une société rurale. Le pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettre de l'Université de Liège, Liège.
- Nyarády R. Károly 2003. *Erdély népesedéstörténete*. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest.
- Őri Péter 2006. Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49/4. 299–341.
- Őri Péter 2007. *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary. County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the 18th and Early 20th Centuries*. Working Papers on Population, Family and Welfare No. 10. Demographic Research Institute Central Statistical Office, Budapest.
- Pakot Levente 2003. Szentegyházásfalu népessége, 1728–1914. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, 4. 237–270.
- Pál Judit 2003. *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*. Pro-Print Könyvkiadó, Csík-szereda.
- Szász Zoltán 1987. Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben*. III. kötet, Budapest, Akadémiai K. 1604–1623.
- Vanlandingham, Mark – Hirschman, Charles 2001. Population pressure and fertility in pre-transition Thailand. *Population Studies*, 55/1. 233–248.
- Varga E. Árpád 1997. A népesség fejlődése, a felekezeti és etnikai viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között. *Erdélyi Múzeum*, 59/1–2. 40–87.²⁰
- Varga E. Árpád 1998. *Tanulmányok a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski K. Budapest.
- Venczel József 1980. *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Bukarest.
- Venczel József 1988. A székely népfélesleg. In Uó: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom (Válogatott írások)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 108–122.
- Wrigley, E. Anthony 1973. *Népesedés és történelem*. Kossuth Könyvkiadó, H. n.
- Woods, Robert 2000. *The Demography of Victorian England and Wales*. Cambridge University Press, Cambridge.

²⁰ A tanulmány javított változata megjelent: Varga 1998. 120-166., továbbá elérhető az interneten is: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd69-20.htm> (Megtekintve: 2009.02.19).

**THE REGIONAL PATTERNS OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT
AND BEHAVIOUR. COUNTY UDVARHELY AT THE END OF THE
19TH AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

Summary

The author tries to describe demographic development on county, micro-regional and settlement level, and to separate micro-regional patterns of demographic behaviour in county Udvarhely at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century. Using data of the population censuses of the period and those of the population movement relating to the decade between 1901 and 1910, he describes those micro-regions and/or those groups of settlements where different demographic phenomena seem to have worked together as complex micro-demographic systems.

The data of the population movement in the county relating to the period 1866–1918 show slowly decreasing mortality, relatively low and slightly increasing marital fertility and intensive (out-)migration. The combination of these three factors resulted in relatively slow population growth in the county.

The analysis on settlement level has pointed out the demographic variety of the micro-regions of the county. It has successfully demonstrated migration from villages of the county towards towns and larger settlements of urban character, which resulted in considerable population growth in those more urbanised zones. The analysis of population growth and the age structure in the rural settlements of the county has pointed out the groups of villages where out-migration was significant and circumscribed those villages situated amongst or close to high mountains where the fields around the villages were relatively large and the growing population pressure could be eased by out-migration towards the outskirts of the settlements. In this latter case, a dynamic population growth and a relatively young age structure were characteristic, while one can find stagnating or slowly declining and gradually ageing populations in other cases.

The demographic variables calculated on the basis of the data relating to the population movement of the period 1901–1910 have shown the regional differences in mortality and fertility. The author has described demographic systems of ‘low and high pressure’ and some transitional types, which resulted in more or less the same level of natural population growth. A more intensive out-migration in the case of the populations of ‘low demographic pressure’ led to smaller effective growth, and at the same time, it deepened regional differences in fertility and mortality.

At the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, the settlements in county Udvarhely could be named as examples of some kind of

‘multi-phase demographic response’. Gradually declining mortality and high population growth must have been a common experience for the populations of the county. The most important regulating force in demographic development was the out-migration, partly towards the neighbouring towns, partly towards the big towns of the country, partly towards the outskirts of the villages with mountainous environment. One can suppose that the increasing intensity of out-migration could have eased the economic and demographic pressure in some regions, and in this way, it may have promoted the gradual decrease of mortality and fertility. At the same time, migration could have also worked as a real alternative to the decrease of fertility.

Tables:

1. *The natural and effective growth of population and the balance of migration, County Udvarhely, 1868–1910*
Lateral text: natural growth; effective growth; balance of migration
2. *Indices of fertility and nuptiality, counties Udvarhely, Pest-Pilis-Solt-Kiskun and Hungary, 1880–1910*
3. *Changes in population size in the districts of county Udvarhely, 1850–1910*
4. *Indices of ageing and population increase/decrease in the micro-regions of county Udvarhely, 1869–1910*
Heading: Micro-region; Number of the settlements; Population size; Index of ageing; Population growth
5. *The results of the demographic analysis, micro-regions in county Udvarhely, 1901–1910*
Heading: Micro-regions (larger groups and serial numbers); Female mean age at first marriage, 1900; Crude marriage rate; Crude birth rate; Crude death rate; Natural growth; Effective growth; Rate of migration; Infant mortality; Percentage of illegitimate births; I_g 1900

Figures:

- I. *Number of births and deaths, population size, county Udvarhely, 1866–1918*
- II. *Crude birth and death rates (%), county Udvarhely, 1871–1918*
- III. *Age structure by decades, county Udvarhely, districts of the county, 1869–1910*
- IV. *Denominational structure, literacy in the female age groups 15–49, occupational structure in the broader groups of micro-regions, county Udvarhely, 1900*

Map I. The settlements in county Udvarhely according to the level of population decrease/increase between 1850 and 1910

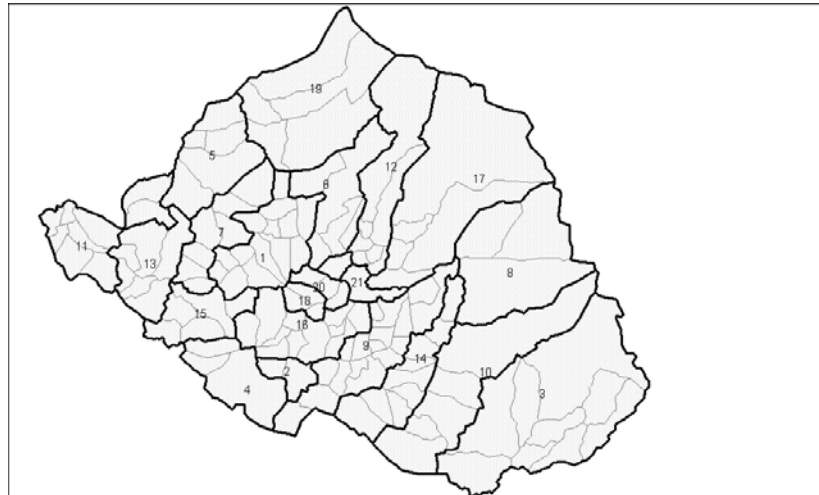
Appendix:

The micro-regions of county Udvarhely

Heading: Name of the micro-region; Villages in the micro-region

FÜGGELÉK*Udvarhely vármegye kistérségei*

Szám	A kistérség neve	A kistérségeket alkotó falvak
1	Alsó-Nyikómente	Bencéd, Csehétfalva, Firtosvávalja, Kadács, Kecsetkislud, Kiskede, Kobátfalva, Nagykede, Rugonfalva, Siménfalva, Székelyszentmihály, Székelyszentmiklós, Tarcsafalva, Tordátfalva
2	Derzs és Muzsna vidéke	Székelyderzs, Székelymuzsna
3	Erdővidék	Bardoc, Bibarcfalva, Erdőfüle, Felsőrákos, Kisbacon, Magyarhermány, Olasztelek, Székelyszáldobos, Vargyas
4	Erked-patak völgye	Erked, Magyarfelek, Szederjes
5	Etéd vidéke	Etéd, Kőrispatak, Küsmöd, Siklód, Szolokma
6	Felső-Nyikómente	Bogárfalva, Farkaslaka, Nyikómalomfalva, Székelypálfalva, Székelyszentlélek
7	Gagy-patak völgye	Csekefalva, Énlaka, Firtosmartonos, Gagy, Magyarandrásfalva, Medesér, Szentábrahám
8	Hargita-Hegyalja	Kápolnásfalu, Lövéte, Szentegyházsfalu
9	Homoród-Küküllő vidéke	Ábránfalva, Árvátfalva, Bágy, Ége, Gyepes, Homoródbene, Homoródtremete, Homoródszentlászló, Jásfalva, Kányád, Kénos, Lókod, Patakfalva, Petek, Sándortelke, Székelydália, Telekfalva
10	Kis-Homoród völgye	Homoródalmás, Homoródkarácsonyfalva, Homoródújfalva, Oklánd, Székelyzsombor
11	Kis-Küküllő völgye	Bordos, Bözöd, Bözödújfalva, Csöb, Magyarzsákod, Székelyszállás, Székelyvécke, Szentdemeter, Rava
12	Láz-hegység	Kadicsfalva, Oroszhegy, Székelyfancsal, Székelyszentkirály, Székelyszenttamás, Tibód, Ülke
13	Magyarós-patak völgye	Kissolymos, Magyarhidegkút, Nagysolymos, Székelyandrásfalva, Székelyhidegkút, Székelyszenterzsébet
14	Nagy-Homoród völgye	Homoródadásfalva, Homoróddaróc, Homoródjánosfalva, Homoródkeményfalva, Homoródszentmárton, Homoródszentpál, Homoródszentpéter, Recsenyéd, Városfalva
15	Nagy-Küküllő völgye: Székelykeresztúr vidéke	Alsóboldogfalva, Betfalva, Fiafalva, Székelykeresztúr, Újszékely
16	Nagy-Küküllő völgye: Udvarhely vidéke	Agyagfalva, Bikafalva, Bögöz, Décsfalva, Felsőboldogfalva, Kisgalambfalva, Mátisfalva, Miklósfalva, Nagygalambfalva, Ócfalva, Székelymagyarós
17	Nagy-Küküllő völgye: felső szakasz	Fenyéd, Küküllőkeményfalva, Máréfalva, Székelybethlenfalva, Zetelaka
18	Reztető alatt	Béta, Székelydobó, Székelylengyelfalva, Székelyvágás
19	Sóvidék	Alsósófalva, Atyha, Felsősófalva, Korond, Parajd
20	Sükő patak völgye	Farcád, Hodgya, Sükő
21	Székelyudvarhely	-

Udvarhely vármegye kistérségei

KÖZLEMÉNY

NAGYBAJOM NÉPESEDÉSTÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA (1783–1949)

GYÖRGY-DÁVID ANITA

Bevezetés

Nagybajom Somogy megye egyik legfiatalabb városa, de története mintegy ezer évre nyúlik vissza. 2001-es várossá nyilvánítása előtt a megye legnagyobb határu nagyközségeként tartották számon, ahol, egészen a 20. század második felében bekövetkezett elnéptelenedésükig, mintegy 20 pusztá tette változatossá a településhálózati képet. Témaválasztásomat elsősorban személyes kötődésem indokolja. Mivel nagybajomi vagyok, mindig is érdekelt a település múltja és élete. A településről készült egy monográfia az 1970-es években (Solymosi – Mikóczi 1979), amelyben Nagybajom és pusztái történetét részletesen feldolgozták, de a különböző demográfiai folyamatok alakulására, a folyamatok okainak vizsgálatára nem fektettek a szerzők kellő hangsúlyt, így ez a hiányosság felkeltette a figyelmemet.¹

A dolgozat a természetes népmozgalom egyik legfontosabb forrástípusának, az egyházi anyakönyveknek a feldolgozásán alapul. Mivel Nagybajom lakosságának döntő része a római katolikus és a református felekezethez tartozott, ebből adódóan a település egészére vonatkozóan mintegy 170 évre visszamenőleg lehetett kutatásokat folytatni, hiszen az anyakönyvek a helyi társadalmak életének egyik legfontosabb, máig fennmaradt közhiteles dokumentumai. A vidék életében egészen a 20. század közepéig meghatározó szerepük volt az egyházaknak, s a felekezeti hovatartozás megszabta, hogy a falun belül ki hol élt, honnan választott magának párt. Ez látszott az utcahálózaton, a gazdálkodáson, még a temető rendjén is.

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a dolgozat megírása során segítettek munkámat. Elsősorban témavezetőmnek Dr. Dövényi Zoltánnak, aki sok-sok jó tanáccsal és ötlettel látott el. Emellett szeretném megköszönni Bán Csabának, egykori nagybajomi református lelkésznek és Rajkai István nagybajomi római katolikus plébánosnak, hogy az anyakönyvek hosszú ideig tartó feldolgozása során szintén segítettek munkámat.

A kutatás csak egy előre kijelölt időintervallumot ölel fel. A kezdő- és végpont mind országos, mind helyi szinten fontos eseményekhez kapcsolódik. A református gyülekezet 1783-ban a türelmi rendelet után alakult újjá, ekkortól vezetnek anyakönyveket, itt kezdődhetett el az egymás mellett élő két felekezet párhuzamos vizsgálata. 1949 pedig mind az ország, mind pedig a felekezetek szempontjából szintén határvonalnak tekinthető. A későbbi évtizedekben megnyilvánuló egyházellenes politika miatt az anyakönyvi bejegyzések száma lecsökkent, s azok már közel sem fedik le Nagybjom lakosságának egészét. Ezért a város népesedéstörténetének napjainkig tartó bemutatása már más forrásokat és további kutatómunkát igényelne, amit a jelen dolgozat már nem tud vállalni.

A fentieknek megfelelően a dolgozatban Nagybjom népesedéstörténete kerül bemutatásra az 1783-tól 1949-ig terjedő időszakban, elsősorban a helyi katolikus és református felekezetek még feldolgozatlan anyakönyveire alapozva. A cél az, hogy megrajzoljuk a hosszú távú demográfiai folyamatokat, és lehetőség szerint megmagyarázzuk a változások okait. Emiatt mindenképpen fontos a település bemutatása is, mert a természetföldrajzi adottságok alapvetően befolyásolták az itt élő népesség gazdálkodási és életlehetőségeit, a történelmi események, a társadalmi és gazdasági háttér pedig ezeket a kereteket módosíthatták.

Nagybjomiként tudomásom van arról, hogy a felekezeti megosztottság egyben társadalmi és térbeli elkülönülést is jelentett. A dolgozatban fontos annak vizsgálata is, hogy az ebből adódó életmód- és mentalitásbeli különbségek felfedezhetőek-e a demográfiai folyamatok alakulásában. Ha igen, akkor ezek megjelenési formáinak és változásainak ábrázolására is törekedni fogok.

Nagybjom rövid története²

A vidék természeti adottságai kedvezőek voltak a korai megtelepedés számára. A 10. századot megelőzően szlávok éltek ezen a környéken, amely a honfoglalás után magyar többségűvé vált, mert az állattartó és földművelő életmódnak a vidék természeti adottságai megfeleltek. A településnév Bajom alapszava a honfoglalást megelőző török-magyar kapcsolatra utaló török eredetű személynévből, a gazdag jelentésű Baj, Baján névből származik. Az Árpád-korban a magyarok a helynévadáskor a terület első birtokosáról nevezték el településüket. Bajom tehát eredetileg egy tehetősebb világi személy lehetett. Nagybjom keletkezésének kora a 10–12. századra tehető, hivatalosan először a zselicszentjakabi apátság 1197-es birtokösszeírásában szerepel (Kumorovitz 1964. 51–52.).

² Nagybjom történetére vonatkozóan lásd: Solymosi – Mikóczi 1979.

Az itt lakó népesség kezdetben nem falut alkotott, hanem a vízpartok mellett magányos házakban vagy házcsoportokban élt, melyeknek egy része a tatárjárás pusztítása során elnéptelenedett, lakói a jobb életkörülményeket biztosító településekre húzódtak. Faluvá fejlődésében nagy szerepet játszott az, hogy már a korai időszaktól temploma volt. Határa az évszázadok folyamán sokat változott, a középkori településhálózat jóval sűrűbb volt a mainál, azonban már a középkor folyamán, majd később a török időkben sok környékbeli falu elnéptelenedett. Korábbi szoros kapcsolatukból adódóan az elpusztult falvak egykori területei Nagybjom határába olvadtak, vagy legalábbis pusztaként 20. századi megszűnésükig hozzá tartoztak.

A hódoltság ideje alatt a korabeli török adójegyzékek szerint nőtt a település adózóinak száma, ami annak volt köszönhető, hogy öt település megszűnt Nagybjom közelében, és az egykori lakók ide költöztek be. A 17. században inkább a természetes szaporodás játszott szerepet a népesség lélekszámának növekedésében. Ebben az időszakban a falut a források mezővárosként említik, bár ezt a státust hivatalosan aligha kapta meg. A török kiűzése után, mivel jelentős népességgel rendelkezett, Somogy megye több községével ellentétben Nagybjomot a telepítések nem érintették. Külterületének növekedése a 17. században vált rohamossá, így az újkorra a megye legnagyobb határu nagyközsége lett. Az ekkorra kialakult, mintegy 21 000 kataszteri holdas határ napjainkig alig változott.

A település életében az egyházak mindig is fontos szerepet játszottak. A Nagybjomi Református Egyházközség története a török korba nyúlik vissza. Pontos ismereteink a kialakulására vonatkozóan nincsenek, de az biztos, hogy 1542-ben katolikus plébános már nincsen a faluban, mert a törökök közeledésének hírére elmenekült, és a katolikus egyház csak a Rákóczi szabadságharc lezárása után jelenik meg ismét a községben (Solymosi – Mikóczi 1979. 88.). A 16. és 17. század folyamán prédikátorok éltek a településen, ők látták el az egyház körüli feladatokat, illetve az oktatást. Ebben az időszakban Nagybjom egésze református vallású volt.

A Rákóczi szabadságharc után III. Károly 1714. évi törvénye értelmében az ún. artikulás helyek kivételével a protestáns vallásgyakorlatnak minden formája tilos volt az egykori hódoltsági területeken. A rendelet végrehajtását az 1700-as évek elején ideköltözött katolikus köznemesek, akik közül többen megyei tisztséget is betöltöttek, biztosították. A hívek vagy a szomszédos, artikulás településeken gyakorolták vallásukat, vagy áttértek a katolikus hitre. A templomot, a parókiát, az iskolát, és a tanítólakást 1717-ben erőszakkal elvették a római katolikusok.³ A falu földesurai többségükben katolikusok maradtak, így a lakosság megoszlott a két vallás között. A katolikus felekezet ettől az időponttól jelent meg újra hivatalosan Nagybjom egyházi életében. Az

³ Ráday Levéltár, Archivum Agentiale, A-B. kötet 405–424 lap

anyakönyvezés kezdetének pontos időpontja nem ismert, a legkorábbi, máig meglévő anyakönyv első bejegyzése 1740-ből származik.

1781-ben a türelmi rendelettel megváltozik a helyzet. A vallásszabadság helyreállítását követően újjáalakul a református közösség, és új templom építésébe fognak, mely a rendelet értelmében nem épülhetett közvetlenül a főút mellé, illetve engedélyt kapnak pap és tanító tartására is.

Az 1783-as évben kezdődik meg a református anyakönyvezés. Az első években bejegyzett adatokhoz képest tíz év múlva ezek megsokszorozódnak, ami annak köszönhető, hogy a lakosság egy része áttért a református hitre, illetve akik addig a szomszédos falvakba jártak istentiszteletre, azok is átkerültek a nagybajomi anyakönyvekbe. A vallásszabadság helyreállítását követően megkezdődött a két felekezet egymás mellett élése, de a településen belül mind térben, mind társadalmilag elkülönülve éltek. A 19. század második felében a különbség még szembetűnőbb lett, ugyanis a református népesség döntően önálló gazdálkodó volt, aki a saját birtokán megtermelt javakból élt. A katolikus felekezeten belül szintén voltak birtokkal rendelkező földművesek, de körükben jóval nagyobb az uradalmakban dolgozó cselédség és a napszámosok aránya.

A somogyi felszín kialakításában, különösen Nagybajom környékén fontos szerepet játszott a szél, amely mély barázdákat, lyukakat vájt a hordalékkúp finom homokjába. A talajvízszint viszonylagos magassága ugyanakkor a szélvájta felszíni formákban tavak, vízállások, lápok kialakulását eredményezte. A vizenyős területek akadályozták a mezőgazdasági művelést, ezért 1842-ben határozatot hoztak a vizek lecsapolására, amely kb. 365 kisebb-nagyobb tavat érintett a település határában (Solymosi – Mikóczy 1979. 191.). A gyenge termőképességű, homokos talajok miatt a gazdálkodás csak a nagyobb birtokokon volt kifizetődő. A birtokgyarapítás extenzív lehetőségei azonban hamar kimerültek. Annak ellenére, hogy Nagybajom volt a legnagyobb határral rendelkező község a megyében, a földek eloszlása mégis egyenetlen volt. A legnagyobb területeket néhány katolikus nemesi család birtokolta. Az aránytalan birtokstruktúra is szerepet játszott abban, hogy a 19. század második felében megváltozó paraszti életfeltételek s az ezekkel együtt járó életforma, értékrendszer, erkölcs megváltozása maga után vonta egy sajátos családtípus kialakítását, amelynek alapja az egykerendszer volt. A földtulajdon megnövekedett értéke, az értékrendben a vagyon előtérbe kerülése, a munkaszervezeti formák és módok változása, az öröklési rend megszilárdulása, az igényesebb élet utáni vágy mind e rendszer kialakulását támogatták. Miután az „egyke” társadalmilag elfogadott lett, divatba jött s végül erkölcsi normává merevedett; megvetették, lenézték, erkölcstelennek tekintették azokat a családokat, ahol több gyermek született.

A 19. század folyamán a majorsági gazdálkodás hangsúlyosabbá válása következtében a Nagybajom határárban lévő puszták lakossága is egyre gyarapo-

dott, az 1850-es évektől ez még jelentősebbé vált (3. melléklet). A mezőgazdasági települések sajátos típusa volt a nagybirtok cselédségének lakóhelye.

Illyés Gyula így mutatta be a Puszták népe című szociográfiájában a dunántúli puszták fő jellemvonásait: „*A puszta a nagybirtok közepén épült és néha egész falu számba menő cselédlakások, istállók, fészerek, és magtárak együttesét jelenti, amelyet azért nem lehetett tanyának nevezni, mert a tanyán csak egy-két család él, ezeken meg néha száz, kétszáz is. A cselédek háza egyáltalán nem díszes, egy tető alatt, hosszú földszintes házban laknak, lakásaikat csak vékony fal választja el egymástól.*”

A Nagybajom határában található puszták között az volt a lényeges különbség, hogy míg egyes helyeken több-kevesebb földterülettel rendelkező kisbirtokosok is éltek a cselédek és idénymunkások mellett, addig más puszták lakosságát csak cselédek alkották, akik a földesúr által épített cselédházakban laktak. A külterületeken élő lakosság jellemzően a katolikus felekezethez tartozott, és a katolikus vallású lakosság lélekszámának felét tette ki. E tény jelentősen megnehezítette a mindenkori plébános dolgát, hiszen a határban szétszórtan élő közösséget valószínűleg nehezebb volt egyben tartani, mint a református felekezetet, melynek tagjai – kevés kivételtől eltekintve – a belterületen éltek.

Az 1900-as évek első felében nem történt jelentős változás a település életében, a vasút délen kikerülte Nagybajomot, számottevő ipar nem telepedett meg a községben, mindvégig az agrártermelés túlsúlya jellemezte a helyi gazdasági életet, ami az 1930-as években még inkább hangsúlyossá vált. Ez abból is jól látszik, hogy egészen 1941-ig folyamatosan nőtt a külterületi puszták népessége. Magas volt a nagybirtok aránya, az alacsony munkabérek is ezt segítették elő.

A II. világháború azonban igazi törést okozott a település életében, ugyanis a frontvonal 1944. december 2-tól 1945. március 29-ig a falu mellett húzódott. Ez a néhány hónap a katonákon kívül a polgári lakosság körében is sok áldozatot követelt, illetve a település épületeinek nagy részében komoly károk keletkeztek. A háború utáni helyreállítás, regenerálódás több évig eltartott.

A református és a katolikus egyház anyakönyvei

A református anyakönyvezés Nagybajomban hivatalosan 1783-ban kezdődött, amikor helyreállították a reformátusok szabad vallásgyakorlatát. Arról nincs tudomásunk, hogy korábban vezettek volna anyakönyvet, mindenesetre ezek a kötetek nem maradtak fenn. 1717-től 1783-ig a reformátusok a környékbeli gyülekezetek anyakönyveiben vannak feltüntetve, vagy helyben a római katolikus felekezetenél.

Az elő kötet, melyet 1783–1840-ig vezettek – a kor szokásának megfelelően – vegyes anyakönyv volt. Egy könyvben, de egymástól jól elkülönítve jegyez-

ték fel a születéssel, házasságkötéssel és halálózással kapcsolatos adatokat. Már a kezdeti időszakról megfigyelhető, hogy a fejezetcímeket kivéve mindent magyar nyelven írnak. Nagyon megnehezítette az olvasást, hogy a szöveget rovatolás nélkül, apró és díszített betűkkel írták. Néhol elfolyt a tinta, vagy az idők során a lapra került szennyeződés kitakart egy-két részletet.

Érdekességként megemlíthető, hogy ebben az időszakban a megszületett gyermekek keresztnéve mellett az apa nevét tüntetik fel (pl.: Sebők János fia András), illetve ekkor még elég kevés információt közölnek mind a születésekre, mind a halálózásokra vonatkozóan.

Budai Pál lelkész 1805-ben kerül a gyülekezethez. Ő az, aki teljes mértékben átalakítja az anyakönyvezés addigi szokásait, nála jelenik meg először az egységes rovatrend, minden bejegyzés magyar nyelvű lesz, táblázatot készít, melyben világosan és egyértelműen elkülönülnek az adatok. Ez a kötet a nagybajomi Helytörténeti Múzeumban tekinthető meg.

A sorrendben következő két kötet (1840–1854, 1854–1874) még mindig vegyes. Ezek azonban már központilag készültek, tehát előre nyomtatott táblázatokat tartalmaznak. Ebben az időszakban alakul ki azon adatok köre, melyek a mai napig megtalálhatók a református anyakönyvekben.

A születési anyakönyvekben feljegyzik a születés és a keresztelés időpontját, a gyermek nemét, azt, hogy törvényes-e, vagy törvénytelen, szülők, kereszt-szülők adatait és a keresztelő lelkész nevét. A házasságkötéseknél a házasság felek nevét, életkorát, vallását, lakóhelyét, családi állapotát, a szülők és a tanúk adatait. A halálózással kapcsolatban megtaláljuk a halál és a temetés időpontját, a halott nevét, nemét, életkorát, foglalkozását (hivatala), családi állapotát (életneme) és a halál okát. Mindhárom típusnál található egy-egy oszlop, ami jegyzetek készítésére lett volna alkalmas, de ezzel nem éltek a lelkészek, így a kötelezőkön kívül plusz információkat nem nyerhetünk. A később készült anyakönyvekre, melyek már külön kötetben találhatók, szintén érvényesek a fenti megállapítások.

A katolikusok anyakönyvezése korábban kezdődött, az első kötetben 1740 és 1790 között vannak bejegyzések. Ez után 1806-ig nem jegyezték fel adatokat a közösségre vonatkozóan. Az anyakönyvben csak az a bejegyzés található, hogy az anyakönyvezés 1806-ig szünetel, de nem indokolják meg, hogy miért.

Az első kötetet teljes egészében latin nyelven írták. Itt is elmondható, hogy nincsen rovatolás, nehezen olvasható az írás, és a szöveg kevés információt tartalmaz. Pl.: a házasságokat nem is jegyezték fel ebben a kötetben. Az utána következő kötet, ami a kor szokásainak megfelelően még mindig vegyes anyakönyv és latin nyelvű, már áttekinthetőbb, jobban szerkesztett. A születésekre, halálózásra és a házasságokra vonatkozóan is kellő mennyiségű információt tartalmaz. Az 1850-es évektől kezdődően már itt is nyomtatott köteteket rendszeresítettek. A rovatok lényegében ugyanazok, mint a református kötetekben, de akad egy-két eltérés. Pl.: a házasság feleknél itt bejegyzik a házasság fél

lakóhelyét és a származás helyét. A katolikus lakosságnál ez sok esetben nem esik egybe, mivel a csoport mobilitása meglehetősen nagy volt, így jól nyomon lehet követni, hogy kik és honnan települtek be Nagybjomra.

Három anyakönyvi kötetet (születések 1895–1912, halálozás 1895–1920, házassági 1895–1929) nem találtam meg a római katolikus irattárban. Így a közösségre vonatkozó hiányzó adatokat a Somogy Megyei Levéltárban lévő állami anyakönyvekből gyűjtöttem ki. A lelkészekről és plébánosokról kevés információ maradt fenn. Az anyakönyvek bejegyzéseiből sem tudhatunk meg róluk a szolgálati idejükön kívül szinte semmit. Nem készítettek a gyülekezet életéről feljegyzéseket, és hivatali idejük lejárta után az új lelkész egyszerűen tovább folytatta az anyakönyv vezetését.

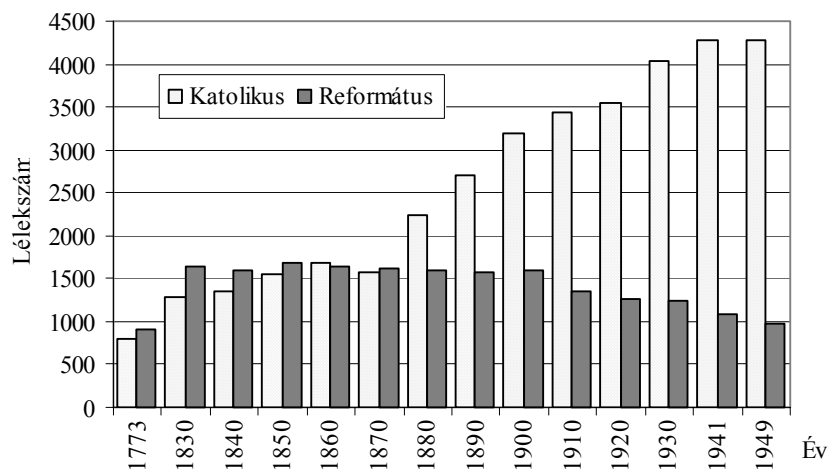
Nagybjom népességszámának alakulása

A vizsgált időszakban Nagybjom népességére vonatkozóan már vannak egyházi és állami összeírásból adataink. A veszprémi egyházmegye 1773-as összeírása szerint 906 református és 856 katolikus él a településen, a teljes lakosságszám pedig 1783 fő volt (1. táblázat). A II. József-féle összeírás szerint rövid idő alatt, mintegy tíz év elteltével már 2371-re növekedett a népesség száma, ami egyben a korábbi összeírások hiányosságaira is utalhat. 1828-ra az ötven évvel korábbi lélekszám megduplázódik, ekkor 3080 fő élt Nagybjomban. Ha felekezeti bontásban nézzük az értékeket, akkor a református közösség nagyobb arányban növekedett a kezdeti időszakban, amiben szerepet játszott az, hogy időközben helyreállították a felekezet vallásszabadságát. A katolikus népesség növekedésének fő forrása ekkor a betelepülésből származott, ugyanis az 1800-as évek elején megkezdődött a Nagybjom körüli puszták újbóli benépesülése. A település lakosságának száma a 19. század folyamán jelentősen növekedett, a századfordulón már 5082 fő a lélekszám. A növekedés üteme azonban nem volt egyenletes, az adatokból kitűnik, hogy a század közepén gyorsul fel, és az 1870-es évektől figyelhető meg a legnagyobb arányú növekedés. Az egyes népszámlálások között eltelt időszakokban sem látunk megtorpanást, így Nagybjom 1941-re éri el a valaha volt legmagasabb lélekszámát, az 5467 főt. Azt azonban fontos megjegyezni, hogy a kül- és belterületi népesség aránya a 20. század első évtizedeiben jelentősen megváltozott.

I. Nagybajom népességszámának változása (1773–1930)⁴

	Lakosságszám	Belterület	Külterület
1773	1783	–	–
1784–1787	2341	–	–
1828	3080	–	–
1850	3280	–	–
1870	4309	3114	1195
1880	4275	–	–
1890	4658	–	–
1900	5082	–	–
1910	5034	3079	1955
1920	4970	2985	1985
1930	5412	3145	2267
1941	5467	–	–
1949	5336	–	–

A számbeli gyarapodás azért is érdekes, mert a 19. század végétől már csak a katolikus népesség növekedéséről beszélhetünk, akik egyúttal ellensúlyozták a reformátusok körében jelentkező egyházpusztító hatásait (I. ábra).

I. A felekezeti megoszlás változása Nagybajomban (1773–1949)⁵

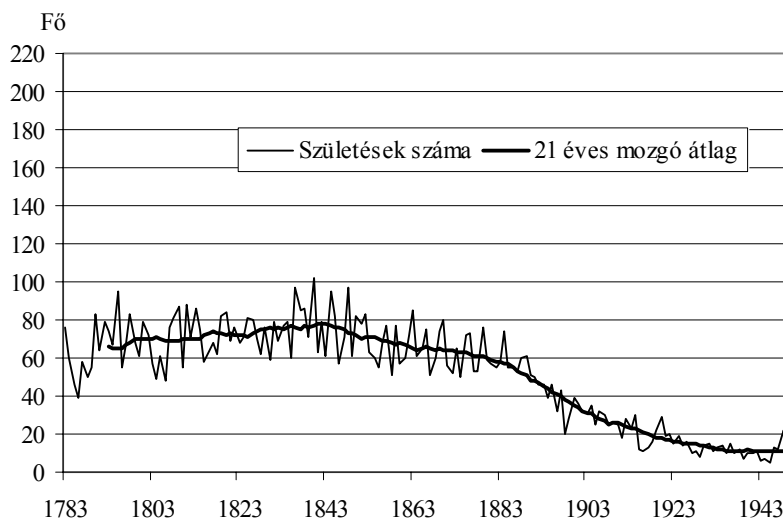
⁴ Veszprémi Egyházmegye schematizmusai 1773.
Dányi – Dávid 1960. 142.
Veszprémi Egyházmegye schematizmusai 1828.
Fényes 1847. II. kötet 164.
A népmozgalom főbb adatai 1975. 25.
Kepecs – Pálházy 1997. 158.

⁵ Veszprémi Egyházmegye schematizmusai
Sebők 2005.
Kepecs – Pálházy 1997.

Annak ellenére, hogy a két felekezet egy településen, térben egymáshoz közel élt, demográfiai magatartásukat tekintve mégis gyökeresen ellentétes jellemvonásokat mutattak. Ezért érdemes megvizsgálni Nagybjom népmozgalmi adatait felekezeti bontásban is.

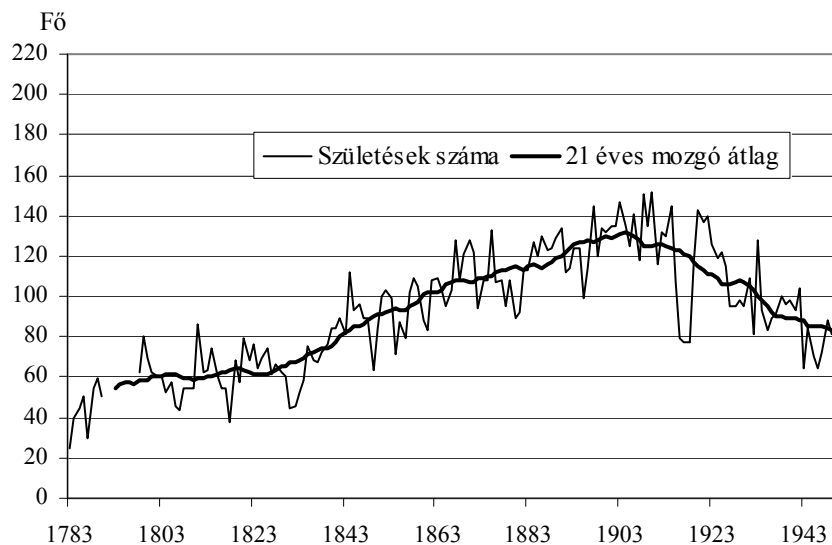
A népességfejlődés jellemzői felekezetenként

Országos szinten a nyers születési arányszámok a 19. század végéig 40% felett vannak (Katus 1991. 25) 1850 után ez az érték még tovább emelkedik. A nagybjomi református felekezetenél ugyanakkor folyamatos csökkenés figyelhető meg. A 19. század első felében (1828) még 55%, 1850-re 50% lesz a születési arányszám. Ha a születések abszolút számát vesszük figyelembe (II. ábra), akkor az láthatjuk, hogy a 19. század első felében 60 és 80 között ingadozik a születések száma, a legmagasabb érték 1842-nél található. Ekkor a református gyülekezetben 102 gyermek született egy év alatt. Az 1850-es évektől azonban lassú és folyamatos csökkenés figyelhető meg, ez a tendencia a századforduló környékén fel is gyorsul. A századfordulóra a nyers születési arányszám 20% alá csökken. Ebből megállapítható, hogy a születések ezer főre vetített számának alakulása az országos átlagtól jelentős mértékben eltér. Ennek oka a házasságon belül korán megjelenő születésszabályozásban kereshető, ami a református felekezet esetében – mint az ország más tájain is – az egykezés kialakulásához vezetett.

II. A református születések száma (1783–1949)

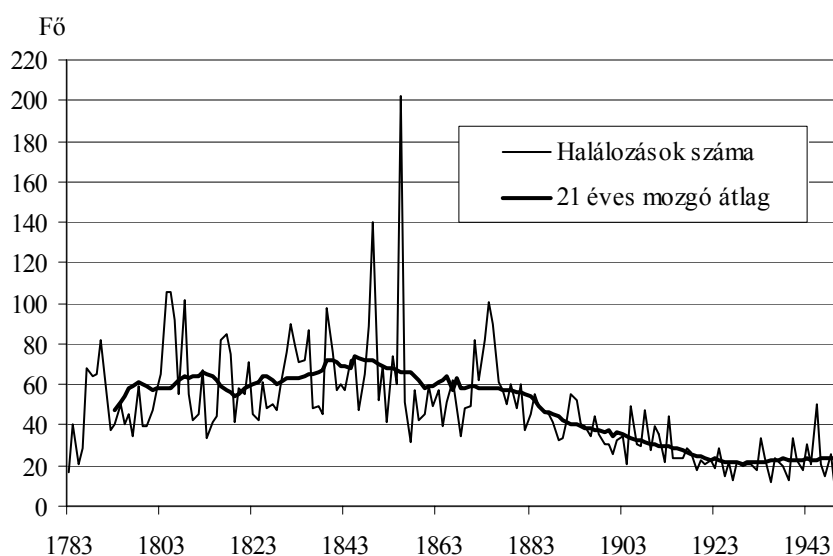
A katolikus közösség születési rátái a 19. század elején magas értéken álltak. A születési arányszám 1828-ban 60‰ volt, majd 1850-re 48‰ lett és 1870-re 84‰-re emelkedett. Az egyes évek adataiban azonban jelentős mértékű ingadozás figyelhető meg. Ha a születések számát vesszük figyelembe, akkor az látszik, hogy az anyakönyvezés kezdetén mutatkozó alacsony értékek valószínűleg a hiányos anyakönyvezésnek tudhatók be (III. ábra). A 19. század elején lassan elkezd emelkedni a születések száma, de igazán a 19. század közepétől kezd el felgyorsulni a születések számának növekedési üteme, ami egészen a 20. század fordulójáig tart. A nagyon alacsony értékeket mutató évek általában a nagy járványokkal (himlő, kolera) esnek egybe. A nyers születési arányszám majd csak a 19. század végén kezd el csökkenni, de az országos átlagot, ami ezekben az években 45‰ körül mozgott, még mindig meghaladja, ugyanis 1890-ben 58‰, 1900-ban pedig 52‰. Egyértelműen látszik, hogy a két felekezet adatai az 1850-es évektől teljesen ellentétes tendenciákat mutatnak.

III. A katolikus születések számának alakulása (1783–1949)

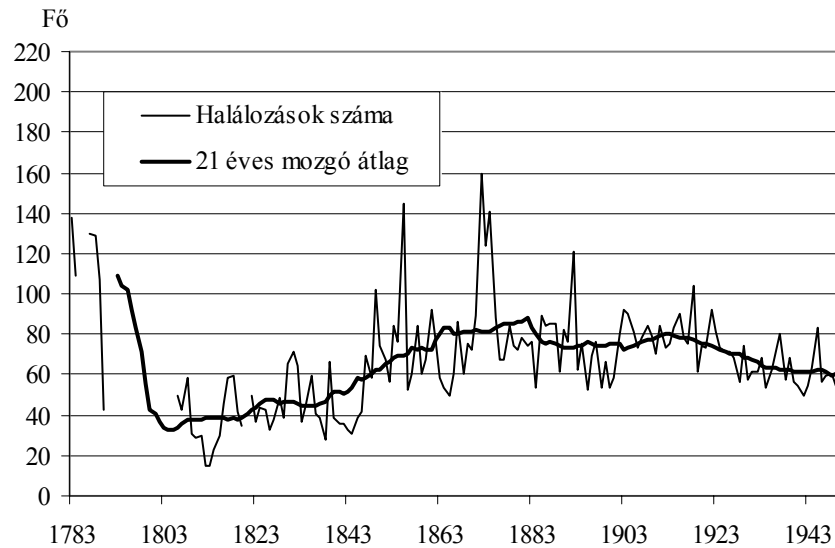
Magyarországon a 19. század folyamán a halálozások ezer főre vetített aránya magas értékeket mutatott, általában 35–40‰ körül mozgott, 1880-tól figyelhető meg lassú csökkenés. A nagybajomi református gyülekezetnél jelentős eltérés nem mutatkozik az országos arányszámokhoz képest, a század folyamán

egyenletes csökkenés tapasztalható. Ha a halálozások számát vesszük figyelembe, akkor kiugróan magas értékek csak járványok idején mutatkoznak (IV. ábra), a korai magas számok pedig nagyrészt a magas csecsemő- és gyermekhalandóság következményei. Emellett az időről időre megjelenő járványok szintén sok áldozatot szednek a lakosság körében. Ezek eltűnése mutatkozik meg a századfordulón a halálozási arányszám csökkenésében.

IV. A reformátusok halálozások száma (1780–1949)

Elmondható, hogy a katolikus felekezetenél is összecsengenek az adatok az országosan megfigyelt értékekkel. Magasabb halálozási többletet itt is a kolera-járványok okoztak, ezek közül is kiemelkedik az 1872-től 1875-ig tartó, utolsó országos méretű járvány. Ezekben az években 140–160 halott is volt csak a katolikus felekezeten belül.

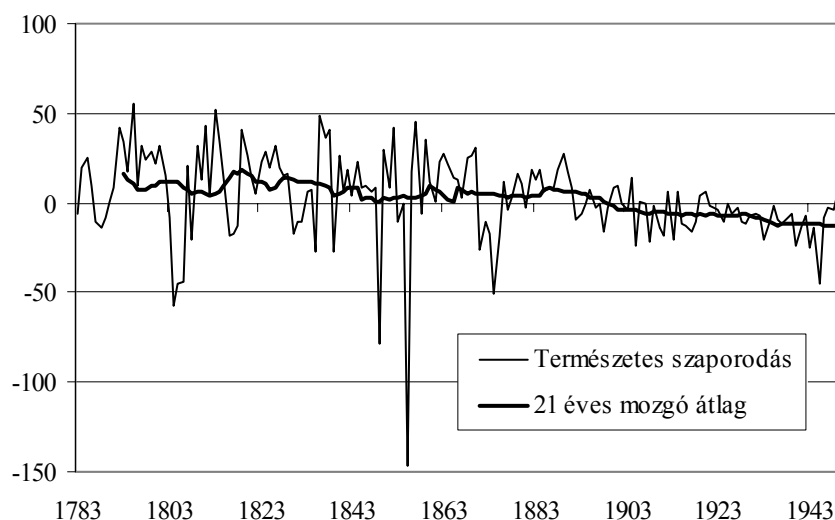
V. A katolikusok halálozások száma (1790–1949)

A fent megfogalmazottak értelmében megállapítható, hogy Nagybjomban a halálozások száma az országos értéknek megfelelően alakult, a születések száma a két felekezetnél azonban teljesen ellentétesen képet mutat. A reformátusoknál az arányszámok jóval elmaradtak a korabeli országosan megfigyelt értékektől, míg a katolikusok általában túlszárnyalták azt. Összességében elmondható, hogy abban az évtizedben, amikor a magyarországi népességszám jelentős mértékben növekedett, a reformátusoknál már megkezdődött a népesség fogyása. Az ezer főre vetített országos születési arány 1900-ban 40‰ volt, 1930-as évekre 30‰ alá csökkent Magyarországon (Katus 1980. 26). A református gyülekezetnél már a századfordulón 20‰ körül mozgott a születések aránya, és innen még tovább csökkent (1930-ban már csak 10‰). A Somogy megyei átlag 25,1‰ volt, jól látható, hogy a bajomi reformátusok messze elmaradnak ettől az értéktől is (Marek 1970. 120.).

A katolikus felekezetnél a 20. század folyamán is az látható, hogy az országos születési arányszám értékének változását és a változás irányát követik a helyi értékek, de mindvégig azok felett mozognak, tehát az 1900-ban megfigyelt 51‰ 1930-ra 30‰-re csökken. Az I. világháború idején országosan megfigyelt alacsony születésszám itt is látható. A halálozások arányát tekintve a két felekezetnél nincsen jelentősebb különbség. A 20. század folyamán az egyre javuló közegészségügyi viszonyoknak köszönhetően lassú és egyenletes csökkenés látható. Egy magasabb érték található az adatok között, ami a II. világhá-

ború idejére tehető. Viszonylag hosszú ideig (1944. december 2-tól 1945. március 29-ig) Nagybajomnál állt a frontvonal, ezért az elesett katonák mellett nagyobb számban jelennek meg polgári áldozatok is az anyakönyvekben.

A 19. század elején a reformátusoknál a természetes szaporodás éves rátái erősen ingadoznak, és nagyok a kilengések mind pozitív, mind negatív irányba. Jól látható a grafikonon, hogy a negatív értékeket az országos járványok adják, ilyenkor akár 50–60 vagy akár 147 fő is lehet adott évben a természetes fogyás. Az 1850-től számított átlagok nagyjából az országos adatok körül mozognak.

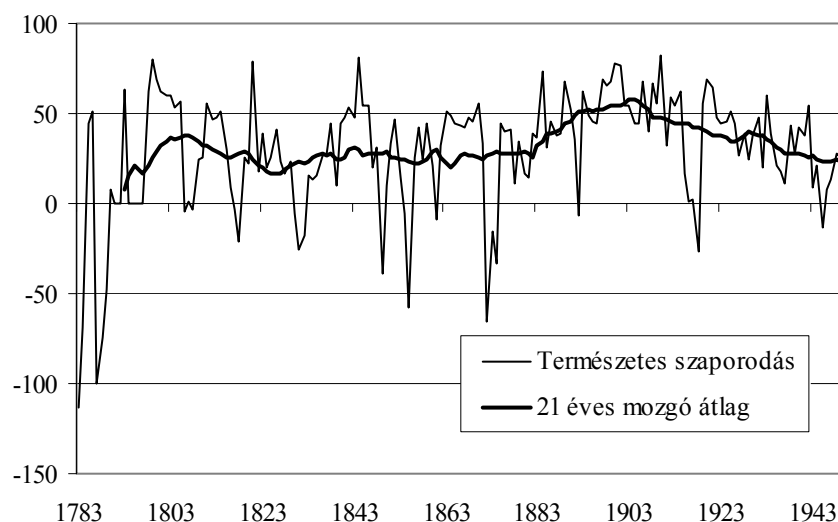

VI. A református felekezet természetes szaporodása (1783–1949)

A századforduló után a református lakosság esetében lassú fogyásról lehet beszélni. Az értékek egy-két alkalommal még a pozitív tartományba kerülnek, de ez csak egy-egy év adatát jelenti. Kiugróan negatív értéket a II. világháborúnál találhatunk. Az 1945-ös évben 45 fő volt a természetes fogyás.

Ezzel ellentétben a katolikus felekezet adatai teljes mértékben igazodnak az országosan megfigyelt tendenciákhoz, sőt az esetek többségében az országos átlag közel kétszeresét produkálják. A 19. század első felében itt is nagy kilengések tapasztalhatók, elsősorban a nagyméretű járványoknak köszönhetően, ezek közül is az 1872-től 1873-ig tartó kolerajárvány végezte a legnagyobb pusztítást a közösségben. A felekezet természetes szaporodása a 20. század első évtizedeiben is jelentős növekedést mutat. Az 1910-es évnél 28%-ot találunk,

ami a következő években, évtizedekben folyamatosan csökken. Ez az ábra is jól szemlélteti azt, hogy miért növekedhetett a katolikus népesség lélekszáma olyan nagy arányban a 19. és 20. század során.

VII. A katolikus felekezet természetes szaporodása (1806–1949)

Az egykézés

Az egyke létének felfedezésében, kialakulása okainak kutatásában, a figyelemfelkeltésben Somogy megyének jelentős szerepe volt, ugyanis itt alakult az országban először megyei szinten a kérdéskört vizsgáló bizottság az 1890-es években. A vezetőknek feltűnt, hogy az egyes népszámlálások alkalmával összeírt református népesség milyen nagy arányban csökkent. Fényes Elek 1830-ból származó adatai szerint Somogy megye 213 842 lakosából még 66 884 református volt. Az 1920-as népszámlálás már csak 58 167 lelket talált (Gönczi 1937. 36.).

A korabeli közbeszéd hasonló okokban látta az egyke kialakulását, mint amit Andorka Rudolf az ormánsági falvaknál megfigyelt. Véleménye szerint a kevés föld, a nehéz megélhetési viszonyok, a birtok elaprózódásától való félelem okozta együttesen a nagymértékű születésszabályozást (Andorka 2001a. 14.). Széchenyi Imre egykori somogyi főispán ugyanakkor az egykézés fő okát

nem gazdasági tényezőkben, hanem az erkölcsök romlásában és a vallástalanságban látta (Andorka 2001a. 15.; Széchenyi 1895).

Az 1920-as években Gönczi Ferenc néprajzkutató végzett széleskörű, elsősorban néprajzi kutatásokat a gyermekneveléssel kapcsolatban. Később megjelent „Somogyi gyermek” című munkájában is nagy hangsúlyt fektetett az egyke témakörére (Gönczi 1937). Megvizsgálta, hogy melyek a leginkább egykező települések a megyében, mekkora ennek a jelenségnek a mértéke, és milyen arányban érinti ez a különböző felekezeteket és nemzetiségeket. A kutatásból kiderült, hogy a születésszabályozás egyértelműen a magyar református parasztság körében a legnagyobb arányú.

A nagybajomi adatok is ezt támasztják alá, a születésszámok drasztikus csökkenése, a felekezet lélekszámának nagyarányú csökkenése egyértelműen jelzik az egykezés létezését. A Gönczi-féle kutatásból tudjuk, hogy az 1920-as években a nagybajomi, földbirtokkal rendelkező református házaspárok 20%-ának nincsen gyermeke, és további 50%-nak csak egy (Gönczi 1937. 32.). Több család is a mai napig ezen elvek szerint él, több generáció óta következetesen csak egy gyermeket vállal. Ezek után nem meglepő, hogy a reformátusok lélekszáma az 1870-ben összeírt 1611 főről 1949-re 968-ra csökkent.

Marek János elemzése kimutatta, hogy a katolikus családok körében is megjelent az egykezés. Az általa vizsgált területen katolikusok éltek többségben, de a jelenséget csak a mélyreható vizsgálatok mutatták ki, mert az uradalmi cselédség, napszámosok nagyobb arányú gyermekvállalása elfedte a katolikusok egy részének egykezését (Marek 1970). Lehetséges, hogy Nagybajomban is így alakult a helyzet, de a kigyűjtött adatokból ez egyáltalán nem derül ki, ehhez más jellegű kutatásokra lenne szükség.

A születések jellemzői

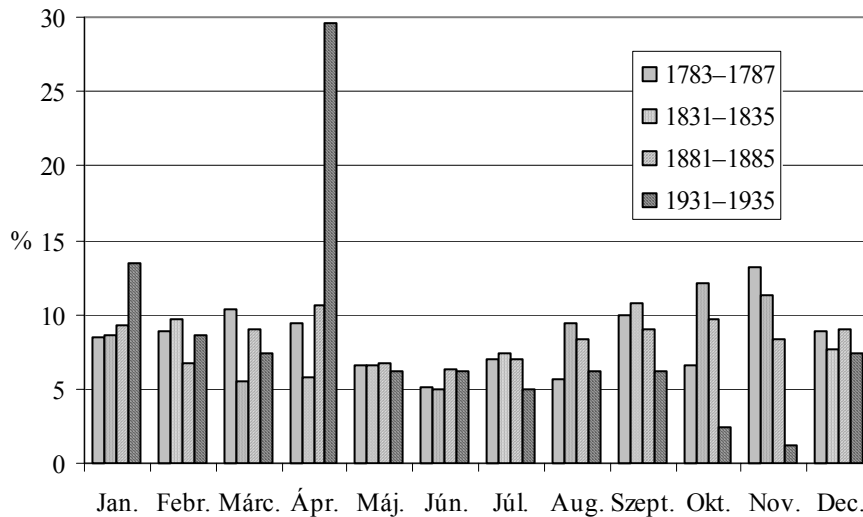
A következőkben a legfontosabb demográfiai eseményeket (születések, házasságkötések, halálozások) néhány időmetszetre (1783–1787; 1831–1835; 1881–1885; 1931–1935) koncentrálni vizsgálom.

Fontos megjegyezni, hogy a református anyakönyvekbe nem a születés időpontját jegyezték fel, hanem a kereszteleseket. A két esemény között – különösen a 19. században – csak 3–4 nap volt, valószínűleg a magas csecsemőhalandóság miatt. A katolikus anyakönyvekben feljegyzik mind a születés, mind a keresztelese napját. Itt általában egy napos eltolódás figyelhető meg. A halva született gyermeket is bejegyezték, így ezek az adatok mind a születéseknél, mind a halálozásoknál megjelennek.

A születések és fogantatások havonkénti alakulásának vizsgálatánál az egyes felekezetek szexuális tilalmainak, az ún. tilalmi időszakoknak az érvé-

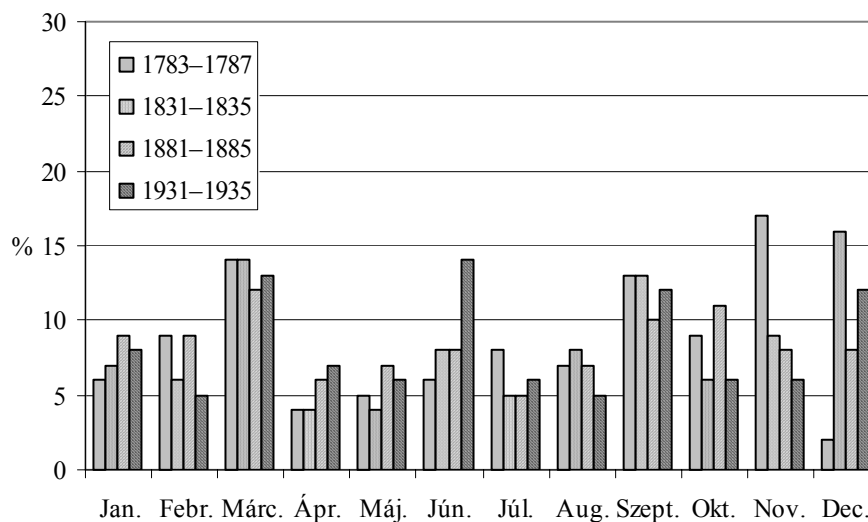
nyesülését kerestem (pl. a római katolikusoknál a böjti és adventi hetekben a fogantatások visszaesését).

Mindkét felekezetről megvizsgáltam ezeket a bejegyzéseket mindegyik választott időmetszetben. Mindkét közösségnél a születés szempontjából a leggyakoribbak a tavaszi és őszi hónapok. A reformátusoknál azonban a születések sokkal egyenletesebben oszlanak el (VIII. ábra). Minden mintaidőszakban a nyári hónapok mutatnak alacsonyabb értékeket, de ezek csak 4–5%-kal maradnak el a március, szeptember, október és november hónapokban regisztrált adatoktól. Egyetlen kiugró érték található (április) az utolsó időszakban (1931–1935), de ez az érték csak arányait tekintve magas, mert ekkora már a születések abszolút száma jelentősen lecsökkent.

VIII. A református születések havonkénti megoszlása

A katolikus gyermekek születésének havonkénti eloszlásában már nagyobb ingadozás fedezhető fel (IX. ábra). A kevésbé kedvelt nyári hónapok és a leggyakoribb születéseket hozó tavaszi és őszi hónapok között nagyobb a különbség, mint a reformátusoknál, azonban mind a négy mintaidőszak adatai azt mutatják, hogy ezek az értékek nagyjából állandóak.

IX. A katolikus születések havonkénti megoszlása

A fogantatások havonkénti eloszlásánál is különbségek fedezhetők fel a két felekezet adataiban (2., 3. táblázat). A katolikusoknál a legtöbb gyermek április, május, június folyamán, valamint az októbertől februárig terjedő időszakban fogant. Elvileg a katolikus felekezetnél léteztek a szexuális élet szempontjából tiltott időszakok (márciusi böjt, advent), de a hívek az adatok alapján ezt legfeljebb a 18. század végéig tartották be (elsősorban a böjti tilalmi időszakot). A reformátusoknál, ahol ilyen jellegű megkötések elvileg sem korlátozták a párokat, ezek az értékek is sokkal egyenletesebben oszlanak el. Mindkét felekezetnél inkább a mezőgazdasági munkák ritmusa, terhelése látszik fontosabb szabályozó tényezőnek.

2. A katolikus fogantatások és születések havonkénti megoszlása a mintaévekben (%)

Fogantatás	Születés	1783–1787	1831–1835	1881–1885	1931–1935
ápr.	jan.	6	7	9	8
máj.	febr.	9	6	9	5
jún.	márc.	14	14	12	13
júl.	ápr.	4	4	6	7
aug.	máj.	5	4	7	6
szept.	jún.	6	8	8	14
okt.	júl.	8	5	5	6
nov.	aug.	7	8	7	5
dec.	szept.	13	13	10	12
jan.	okt.	9	6	11	6
febr.	nov.	17	9	8	6
márc.	dec.	2	16	8	12

3. A református fogantatások és születések havonkénti megoszlása a mintaévekben (%)

Fogantatás	Születés	1783–1787	1831–1835	1881–1885	1931–1935
ápr.	jan.	8	9	9	13
máj.	febr.	9	10	7	9
jún.	márc.	10	5	9	7
júl.	ápr.	10	6	10	30
aug.	máj.	6	7	7	6
szept.	jún.	5	5	6	6
okt.	júl.	7	7	7	5
nov.	aug.	6	9	8	6
dec.	szept.	10	11	9	6
jan.	okt.	6	12	10	2
febr.	nov.	13	11	8	2
márc.	dec.	9	8	10	7

Törvénytelen születések mindkét felekezetnél előfordultak, de a katolikusoknál az összes születéshez viszonyított arányuk mindegyik időmetszetben magasabb, mint a reformátusoknál (4. táblázat). A szülők társadalmi helyzete is jelzésértékű, ugyanis a törvénytelen gyermekek szülei zömmel szolgálók, cselédek, napszámosok vagy a helybéli cigány közösség soraiból kerültek ki.

4. A törvénytelen gyermekek számának változása

	Református			Katolikus		
	Törvénytelen	Összesen	Illegitimitás aránya (%)	Törvénytelen	Összesen	Illegitimitás aránya (%)
1831–1835	14	273	5	34	277	12,7
1881–1885	25	280	8,9	52	565	9
1931–1935	2	63	3	71	494	14

Általában csak az anya nevét jegyezték fel, és az újszülöttet is az anya családneve szerint anyakönyvezték. Ha az apa mégis vállalta később a gyermeket, az anyakönyvből akkor sem távolították el a „törvénytelen” bejegyzést. Feltűnő az is, hogy ezeknek a gyermekeknek általában csak egy keresztszülőjük van, ellentétben a törvényes újszülöttekkel, akiknek kettő, három, de a reformátusoknál ennél még több is lehetett.

A katolikusoknál a törvénytelen születések magasabb arányát az is okozhatta, hogy a település határában a 19. század második felében megnőtt a cigány lakosság lélekszáma. Ők a katolikus közösséghez tartoztak, így az ott született gyermekeket a katolikus anyakönyvbe jegyezték be. Ez különösen az 1931–1935-ig terjedő időszakban szembetűnő. Ezeket a gyerekeket törvénytelennek tüntették fel, de ők egyébként közösségük normái szerint nem számítottak annak.

Házasságkötési szokások

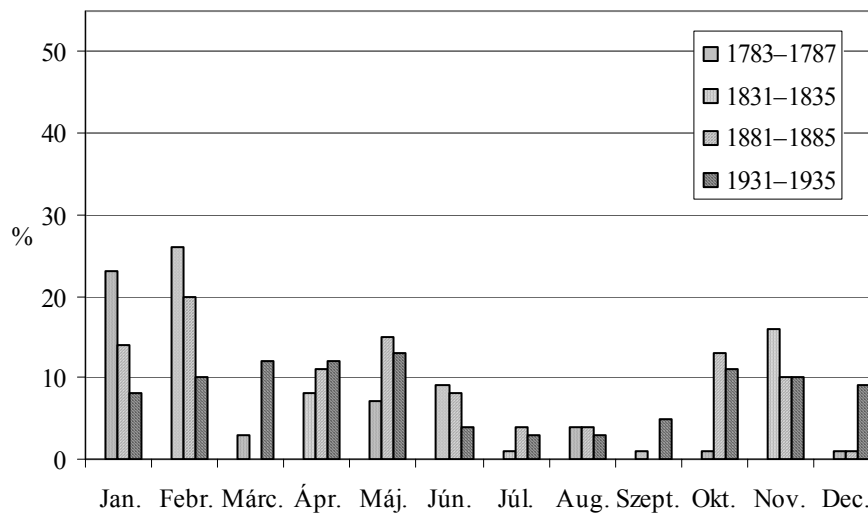
Egy közösség népesedéstörténetét a születések és halálozások számának alakulása mellett a házasságkötések számának változásai és azok időbeli megoszlása is jól jellemzi.

A házasságkötéssel kapcsolatos adatokat a kezdeti időszakról nem lehetett megvizsgálni mindkét közösségnél, mert a katolikusok az első vizsgált periódusban még nem jegyezték fel semmilyen házasságkötéssel kapcsolatos adatot. Az 1831–1835-ig terjedő időszakban már regisztrálták a házasságkötés hónapját, a házasuló felek életkorát, családi állapotát, illetve feltüntették a házasuló felek lakóhelyét és származási helyét.

Ezzel szemben a reformátusoknál már a kezdetektől vannak bejegyzések, de itt sem teljes az adatok köre. Az 1783–1787 és 1831–1835-ig terjedő időszakok anyakönyveiben feljegyezték a házasságkötés hónapját, a házasuló felek családi állapotát, illetve a nem helybelieknél feltüntették a származást. A házasuló felek életkorát csak 1855-től jegyezték be, így a másik két periódus (1881–1885, 1931–1935) értékelésénél már ezeket az adatokat is figyelembe lehetett venni.

A házasodás, mint jelenség nemcsak mennyiségileg jellemezhető, hanem meghatározott havonkénti, szezonális ingadozása is van. A néprajzi szakirodalom szerint a református házasságok több mint kétharmadát egyetlen nagy, novembertől márciusig húzódó időszakban kötötték meg. Más felekezeteknél voltak úgynevezett tiltott időszakok (a márciusi böjt, illetve a decemberi advent). Ezek az adatok szépen megjelennek a házasságok szezonálisára vonatkozó országos adatokban. Itt a 19. század második felétől, de még a 20. század első évtizedeiben is egyértelműen a január, február, május és a november a legkedveltebb hónapok a házasságkötés szempontjából.⁶

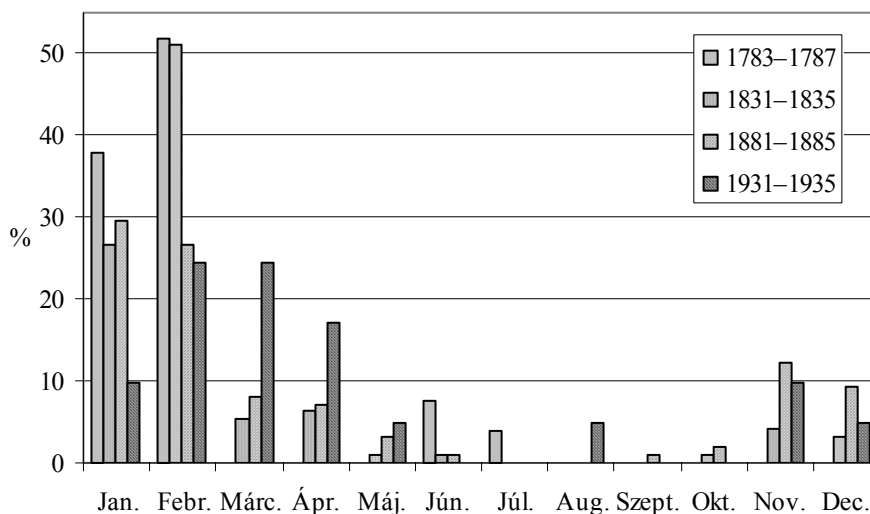
A katolikus közösség tagjai nagy számban tették házasságkötésük napját januárra vagy februárra, de közel sem olyan nagy arányban, mint a reformátusok (X. ábra). Itt nagyobb hangsúlyt kap a május, az október, és a november, illetve a nyári hónapokban is – kisebb arányban ugyan – de kötnek házasságot. A tiltott időszakok a 19. században még egyértelműen láthatók az adatokból. Ekkor márciusra az esküvők 3, decemberre pedig 1%-a esett. Az 1931–1935-ig terjedő időszaknál már nem lehet ezt kimutatni. Úgy tűnik, hogy a 20. század első harmadában a korábbi szigorúbb vallási előírásoknak már nem tulajdonítottak nagy jelentőséget a házasuló felek. Ugyanakkor a házasságkötések nyári, kora őszi visszaesése még a 20. század első felében is a mezőgazdasági munkavégzés erős befolyását mutatja e téren.

X. A katolikus házasságok havonkénti megoszlása

⁶ Történeti Statisztikai Idősorok 1992. 292.

A reformátusoknál a 18. század végén az összes házasságkötés 90%-a januárra, illetve februárra esik, és csak 10%-a az egyéb hónapokra (XI. ábra). Nagyjából ez figyelhető meg az 1830-as években is annyi eltéréssel, hogy a tavaszi hónapok és a november, december is népszerűbbé válnak.

XI. A református házasságok havonkénti megoszlása

A házassági szezonálisra vonatkozó időbeli trendek lényegében a 19. század végéig változatlanok tűnnek. Adataim mindkét felekezetenél még az első világháború előtt is a hagyományos paraszti életmód házassági szezonálisát idézik. A változás iránya azonban már az I. világháborút követő adatok alapján is jól kitapintható. A nyári házassági szünet elsősorban a katolikusoknál kevésbé hangsúlyos lesz a 19. század végétől, majd a két világháború között fokozatosan eltűnik a téli-őszi házasságkötési csúcs, és átkerül a tavaszi hónapokra.

A református lakosság legtöbb házasságkötése a 18–19. században adataim szerint elsősorban keddre, kisebb mértékben szerdára esett. A péntek elméletileg minden keresztény felekezetenél tiltott nap volt, s a protestánsoknál ezen felül az egyházi előjárók a vasárnapi (egyes területeken a szombati és a hétfői) esketést is tilalmazták, nehogy megzavarja az istentisztelet rendjét. Vagyis a protestánsoknál a házasság keddtől csütörtökig volt megköthető, s mivel a 19. században és a 20. század elején is ez általában nem egy napos esemény, a tilalom szinte automatikusan megszüntette az esküvő szempontjából előnyösnek vagy hátrányosnak számító napokat.

A katolikus felekezetenél a 19. században a házasságkötések leginkább hétfőre, szerdára, kisebb mértékben csütörtökre, péntekre és vasárnapra estek. A 20. századi mintaidőszaknál annyi változás történt, hogy erőteljesebb lett a vasárnap és a kedd szerepe e téren. A manapság igen gyakori szombat-vasárnapi esküvő viszont kifejezetten a 20. század második felének terméke – a nyári esküvői szezonhoz hasonlóan – ismét a bérből és fizetésből élők munkarendjéhez (szabadnapjához) való alkalmazkodást és ezzel együtt a társadalom foglalkozási összetételének, életmódjának hatalmas 20. századi változását jelzi. Közvetett módon adataimból viszont az tűnik ki, hogy egészen a 20. század közepéig a népesség túlnyomó többsége az év számottevő részében kötetlenül dolgozott, illetőleg a kötött munkarend mellett is módjában állt a munkát egy-egy olyan különleges alkalomkor, mint a házasságkötés, elhalasztani.

Az először házasuló felek átlagos életkorát a reformátusok esetében csak az 1881–1885, és 1931–1935-ös időmetszetekben tudtam kiszámítani, ugyanis korábban ezeket az adatokat nem jegyezték fel az anyakönyvekbe. A katolikusoknál az 1830-as évekből is vannak adataink. Mindkét közösség átlagos (első) házassági életkoráról elmondható az, hogy alapvetően illeszkedik az országos, viszonylag alacsony házasságkötési korhoz, de felekezeti bontásban alapvető különbségek adódnak.⁷

A katolikus férfiak az 1830-as években átlagosan 28 éves korban kötöttek házasságot, ami kifejezetten magas házassági kort jelent, a nők 22 évesen. Ahogy haladunk előre az időben, az adatok mindkét nemnél csökkenést mutatnak. Az 1881–1885-ig terjedő időszakban a férfiaknál 25 évre, a nőknél 20 évre csökken az első házasság megkötésének ideje, ami az országos trend fordítottja. Majd az 1900-as években ismét növekedés tapasztalható. Az 1931–1935-ig terjedő időmetszetben a férfiak 27 éves korukban, a nők 22 évesen léptek először házasságra. A két nem közötti átlagos korkülönbség 6, illetve 5 év volt.

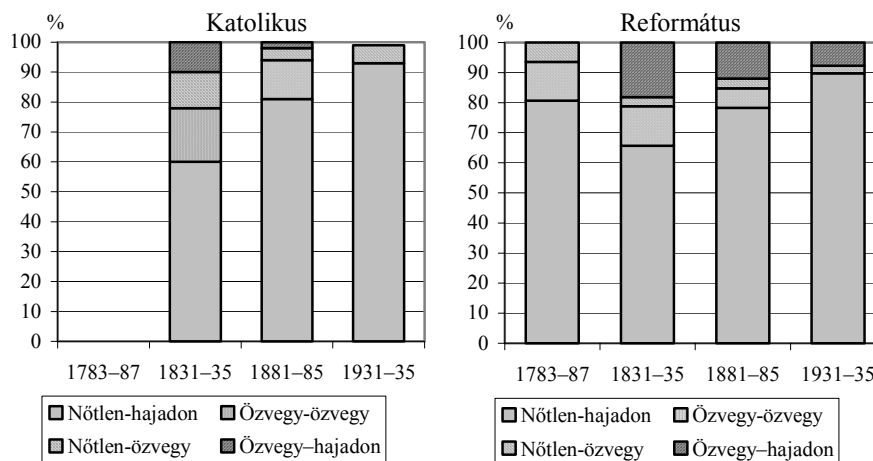
Ezzel szemben az adatok a református felekezetenél jóval alacsonyabb értékeket mutatnak. Az 1880-as években a református férfiak átlagos házasságkötési kora 23 év volt, a nőké 18,5. A házasuló felek korkülönbsége ebben az esetben 4,5 év volt. Az 1930-as évekre mindkét nemnél növekedés tapasztalható. A férfiak esetében az átlagos házassági kor 24,8 évre emelkedett, a nőknél 19 évre. Az átlagos korkülönbség 5,8 év lett. A két felekezet közötti házasságkötési korkülönbség oka véleményem szerint a két közösség tagjainak eltérő társadalmi státusából fakadhat. A katolikus népességen belül nagyobb számban vannak cselédek, napszámosok, illetve olyan foglalkozást űzők, (bognár, ács, kocsis, juhász, uradalmi tisztviselők, csendőrök stb.), ami nem járt szigorú helyhez kötöttséggel. Ők többször költöznek, lakóhelyet váltanak, ebből adódhat a magasabb házasságkötési kor. Ezzel szemben a reformátusok döntő többsége földműves, nagyrészt önálló gazdálkodó. A házasság nem feltétlenül jár

⁷ Az anyakönyvek feldolgozása során a házassági anyakönyvekben található, bevallott életkorokat dolgoztam fel, így ezek torzíthatnak a házassági normák irányába.

együtt új háztartás, új gazdasági egység létrehozásával. Az ő körükben sokkal ritkább a lakóhelyváltás, így a házasságkötés jóval fiatalabb korban létrejöhetett.

Jellemző mutatója a házasságkötési szokásoknak az újránházasságok aránya a házasságra lépők között és a házasságkötők családi állapota. Az összes házasságkötésen belül mindkét felekezetnél természetesen a nőtlen-hajadon házasságok száma, aránya a legmagasabb (XII. ábra). A 19. század közepén az összes házasságkötés 60%-a tartozott ebbe a kategóriába, az 1880-as években ez az arány már 81%-ra emelkedett, majd az 1931–1935-ig terjedő periódusban mindkét felekezetnél 90% körül mozgott ez az érték.

Az özvegy-özvegy házasságok aránya az 1830-as évektől kezdődően az idő előrehaladtával fokozatosan csökkent: a katolikusoknál 18%-ról csökken le 0-ra, a reformátusoknál 13%-ról 0-ra. Szintén mindkét felekezetről elmondható, hogy a férfiak nagyobb számban nősültek újra, mint a nők. Az özvegy férfiak aránya minden időszakban nagyobb a házasságra lépők között, mint az özvegy nőké. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy az özvegyasszonyok jelentős része egy bizonyos életkor után nehezebben tudott újránházasodni, előnytelebbsz pozícióban volt a házassági piacon. Ennél a házasságkötő csoportnál gyakori a 20, esetenként 30 éves korkülönbség a felek között.

XII. A katolikus és református népesség házassági struktúrája

A család nemcsak gazdasági, hanem morális egység, hagyományörző zárt közösség is. A szokásokat fenntartó erő a paraszti kultúrában erősebb. A házass-

ságban élés előnyei az özvegyeket is arra ösztönözték, hogy az újránházasodással mielőbb visszatérjenek a házasok közé. Az özvegyen újránházasodók aránya mindkét felekezetenél folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, ami az egészségügyi viszonyok javulásával, a növekvő átlagéletkorral magyarázható, ugyanis ebből kifolyólag az özvegyülések száma is jelentősen csökkent. Jóllehet a református egyház tolerálta a házastársak válását, a vizsgált időszakban ezzel egyik felekezetenél sem találkoztam.

Anyakönyveinkben már az első évtől feljegyzik a nem nagybajomi házastársakat és az illető felekezeti hovatartozását, így nagyon jól nyomon lehet követni a házasodási szokásoknak e körét is. Jól mérhető és hosszú távon nyomon követhető endogámiatípus a felekezeti endogámia. A rendelkezésre álló adatok szerint vidéken, a falvakban a 19. század közepén még majdnem teljes a zártság, a különböző felekezetűek összeházasodása – az egykorú statisztikai szóhasználat szerint a „vegyes házasságok” aránya – minimális, vagyis saját csoportjukon belül házasodtak, mentek férjhez.

Nagybajomban három felekezet élt egymás mellett: református, római katolikus és izraelita. Ennek ellenére 1871-ig egyetlen vegyes házasságot sem jegyeztek fel a református anyakönyvekben. Az ezt követő években pedig az összes házasságkötésnek mindössze 5–10%-a volt vegyes (5. táblázat). Mindezt elősegítette az, hogy a település református lakossága elég népes volt ahhoz, hogy a párválasztás megoldható legyen a csoporton belül. A vegyes házasságok számának jelentős növekedése az 1920-as évektől figyelhető meg, majd a II. világháborút követően ezek kerülnek túlsúlyba. Az endogámia csökkenése irányába hatott a hagyományos kultúra bomlása, mely az identitás megőrzésére, az azonos csoportban, azonos hagyományvilágban maradásra vonatkozó igényt gyengítette. Ennek oka lehetett az is, hogy a nagybajomi reformátusok lélekszáma a 19. század folyamán a korábbi harmadára csökkent, ezzel jelentősen megnehezítette a fiatalok saját csoportjukon belüli párválasztását.

A katolikus felekezetenél már a 19. század első felében is találtam vegyes házasságokat, de az összes házasságkötéshez viszonyítva kis számban. A 20. század elején kezd el növekedni az arányuk, de 10%-nál sohasem volt magasabb (5. táblázat). Egy nagy lélekszámú közösség esetében – különösen a 20. század elejétől megfigyelhető nagymértékű növekedés mellett – természetesnek tekinthető a vegyes házasságok ilyen alacsony száma. Országos adatok alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy a nagyobb lakosságszámú települések zártabbak, míg a kisebb települések törekednek a külső házasodás gyakorlatára (Farágó 2000. 468.).

5. Az összes házasságkötés és a vegyes házasságok aránya felekezetenként

	Katolikus			Református		
	összes	vegyes	vegyes (%)	összes	vegyes	vegyes (%)
1783–1787	–	–	–	30	0	0
1831–1835	86	8	9	99	0	0
1881–1885	118	0	0	93	12	13
1931–1935	169	14	8	41	16	39

Annak ellenére, hogy a községben több felekezet élt együtt, megfigyelhető, hogy a térben legközelebbi azonos vallású-kultúrájú közösségek lakóival sokkal korábban kialakulnak a házassági kapcsolatok, mint saját településük más vallású lakosaival (települési exogámia).

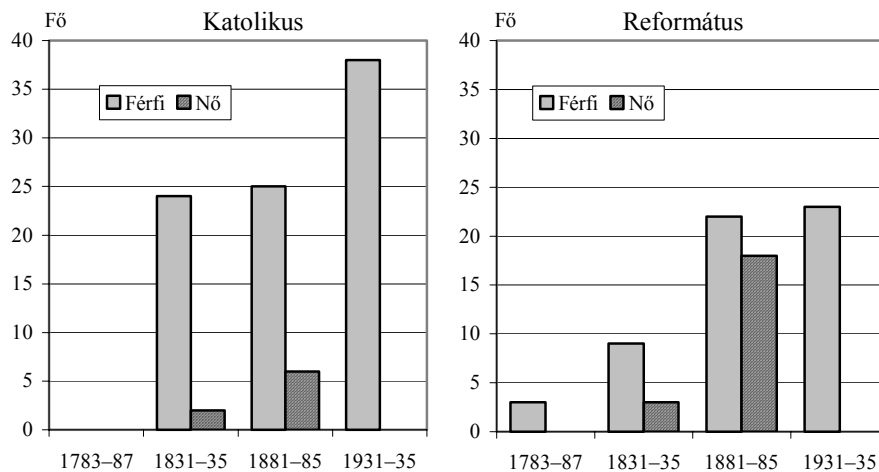
Az exogámiának ez a formája az első időszakban csak a reformátusoknál figyelhető meg, de ekkor az összes házasságkötésnek mindössze 10%-a sorolható ide (6. táblázat). A 19. század során a házasságkötések száma több mint háromszorosára növekedett, a nem helybeli házastársak aránya 1880-ra 30,6% lesz, 1930-ban pedig 57,5%. A beházasulók döntő többsége férfi volt. Az első és utolsó minta évemben nem is találtam női beházasulót. A katolikus felekezet már 19. század első felében nyitottabbnak tűnik a reformátusnál. Itt az összes házasságkötéshez viszonyítva 32% az olyan házasságok aránya, ahol az egyik fél nem nagybajomi.

6. Az összes házasságkötés és a beházasulók száma felekezetenként

Mintaévek	Református			Katolikus		
	Beházasulók száma	Beházasulók aránya	Összes házasságkötés	Beházasulók száma	Beházasulók aránya	Összes házasságkötés
1783–1787	3	10%	29	–	–	–
1831–1835	11	11%	98	26	32%	80
1881–1885	30	30%	98	50	32%	160
1931–1935	23	57%	40	38	23%	166

A 19. század második felében a házasságok számának növekedése mellett is megmarad ez az arány, és csak az 1931–1935-ig terjedő periódusban látható csökkenés a beházasulók arányában. A beházasuló felek nemek szerinti arányából mindkét felekezetnél kitűnik, hogy a beházasuló férfiak részesedése mindegyik mintaévben magasabb, mint a nőké (XIII. ábra). A jelenség háttérében nyilvánvalóan az áll, hogy a házasságkötés általában a menyasszony lakóhelyén történik, majd az új házasságok többnyire a férj lakóhelyén élnek tovább. A helyi anyakönyvben regisztrált exogám házasságkötéseknél ezért a „beházasulók” többsége férfi, de ők nem a településen élnek tovább. Csak az anyakönyv-

ből a férfi települési exogámia nem állapítható meg, hiszen a település férfi exogám házasodói többnyire nem helyben házasodnak, nem a helyi anyakönyvbe kerülnek.

XIII. A beházasuló felek nemek szerinti megoszlása

A házasodási szokások körét vizsgálva az is érdekes lehet, hogy milyen távolságról választanak maguknak párt a házasuló felek. A 18. század végén a reformátusok esetében még csak a szomszédos falvak (Böhönye, Csököly) jelentek meg, de ahogy haladunk előre az időben, egyre bővül a falvak köre, és a távolságok is egyre nagyobbak lesznek. Ennek ellenére az is jól látszik, hogy intenzív házasodási kapcsolataikat elsősorban a legközelebbi települések (Jákó, Kutas, Böhönye, Kiskorpád, Beleg) azonos vallású lakóival alakították ki (5., 6., 7., 8. melléklet)

A katolikus felekezetenél már korábban és nagyobb számban megjelennek a beházasulók. Itt is igaz az a megállapítás, hogy a környező falvakból (Somogysárd, Újvárfalva, Nikla, Segesd, Jákó, Mesztegnyő) származik a legtöbb beházasuló. A felsorolásból kiemelném Somogysárdot és Újvárfalvát, mert ez a két falu a nagybajomi katolikus eklézsia filiája volt, valószínűleg a falvak közötti szorosabb egyházi kötődés is oka annak, hogy nagyobb számban kötnek házasságot az e településekről származó fiatalok.

A házasságra lépők körében érdemes megvizsgálni azt is, hogy a felek hol születtek, honnan származnak. Ez alapján jóval árnyaltabb képet kaphatunk a közösség zártságát, nyitottságát illetően. Ha csak a beházasulók számát nézzük, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy az összes házasságkötéshez viszonyítva

magas a helybeliek egymás közötti házasodási aránya (6. táblázat). Ha nem csak a házasságkötéskor bejegyzett lakóhelyet vizsgáljuk meg, hanem a származási helyet is, akkor azonban az látszik, hogy sok esetben a házasodó nem tősgyökeres nagybajomi, hanem a születés és a házasság között eltelt időszakban vagy családotul, vagy egyedül költözött a településre.

Elsősorban a katolikus anyakönyvekben találtam ilyen adatokat. Körükben a nagyszámban jelenlévő és gyakrabban költöző cselédség, a Szent György naptól novemberig alkalmazott idénymunkások, uradalmi tisztviselők, napszámások, iparosok megváltoztatják az arányokat. Ők gyakran nőtlen családi állapotban érkeznek a településre és itt házasodnak meg. Az 9. és 10. mellékletek ábráin jól megfigyelhető, hogy elsősorban Somogy megyéből jönnek a betelepülők, és döntő részben a megye északi részén található falvakból, ami nem meglepő, ugyanis ezt a területet egyértelműen katolikus többség jellemezte, a reformátusok nagy része a Kaposvár, Nagykanizsa vonaltól délre található településeken élt. Mindkét ábrán megfigyelhető, hogy nagyobb számban elsősorban a környező falvakból települnek át. A 9. mellékleten Somogysárd 16 fővel látványosan kiemelkedik a sorból, ennek okára a fentiekben már utaltam. A távolabbi falvakból, városokból általában 1-1 fő érkezett. Az 1931–1935-ig terjedő időszakban már jelentősen bővült a kör a származási helyet illetően, de itt is elmondható, hogy a közeli falvakból nagyobb számban költöznek Nagybajomra.

A felekezeti elzárkózás egy másik – lakóhely szerinti – formában is megfigyelhető. A települést főútvonal osztja ketté. E mellett található a református templom, az északi részen a katolikus templom, a kettő között helyezkedett el a zsinagóga. A reformátusok a település déli részén lévő utcákban laktak, a katolikusok az északi részen, a zsidó lakosság pedig a zsinagóga utcájában (4. melléklet). Ez a rendszer az 1930-as kezdett el felbomlani, a II. világháború után a folyamat erőteljesen felgyorsult.

A halálozás

Az anyakönyvek halálozási adatait sokoldalúan lehet vizsgálni. Az első periódusban (1783–1787) csak a halott nemét, életkorát jegyezték fel, a későbbiekben már megjelenik a halál oka is. Itt felmerülhet a kérdés, hogy mennyire lehetnek objektívek ezek az adatok, különösen abban az időben, amikor a településen még nem volt orvos.

A halálozási anyakönyvekben, néhány kivételtől eltekintve, már a kezdetektől feljegyezték a halottak életkorát, ennek köszönhetően megvizsgálható a halottak korösszetétele. Az alábbi táblázat adatai elsősorban a magas csecsemő- és gyermekhalandóságra hívják fel a figyelmet. Az összes halottak felét, kétharmadát teszik ki a 14 évnél fiatalabbak, ezen belül is magas az egy éven alu-

liak aránya mindkét felekezetnél minden vizsgált időszakban. Ezek a mutatók meglehetősen állandóak, az 1880-as években még a kétharmadot is meghaladja a 14 éven aluliak halálozási aránya.

7. A halottak korösszetétele a katolikus felekezetben (%)

Korcsoport	Férfiak				Nők			
	1783– 1787	1831– 1835	1881– 1885	1931– 1935	1783– 1787	1831– 1835	1881– 1885	1931– 1935
1 év alatt	19	23	36	25	17	22	40	27
1–6 év	36	21	12	22	35	21	13	8
7–14 év	6	9	6	9	7	7	9	3
15–39 év	13	17	10	9	16	10	13	12
40–59 év	15	15	17	19	12	18	11	14
60 felett	11	15	19	16	13	22	14	36

Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a katolikus csecsemőhalottak aránya a 18. század végén mindkét nemnél túlságosan alacsony. Mivel a csecsemőhalandóság arányszáma a katolikusoknál ebben az időszakban igen magas, 435 ezrelék (8. tábla), ezért arra következtethetünk, hogy a nem a születési anyakönyvhöz képest hiányos a csecsemőhalottak anyakönyvezése, hanem mind a születési, mind a halálozási anyakönyvek pontatlanok a csecsemők tekintetében (csecsemőhalandósági arányszám = csecsemőhalottak száma/születések száma az adott időszakban).

8. A református halottak korösszetétele (%)

Korcsoport	Férfiak				Nők			
	1783– 1787	1831– 1835	1881– 1885	1931– 1935	1783– 1787	1831– 1835	1881– 1885	1931– 1935
1 év alatt	49	55	50	9	26	32	34	9
1–6 év	18	10	14	4	24	11	13	0
7–14 év	13	4	5	0	8	6	4	2
15–39 év	6	7	11	9	10	9	15	11
40–59 év	7	7	4	6	13	22	16	9
60 felett	7	17	16	72	18	21	18	68

A csecsemőhalandóság a 18. és 19. században óriási méreteket öltött, csak a század végén kezd jelentősen csökkenni ez a szám. A fertőző gyermekbetegségek pusztítása, az életkörülmények, lakásviszonyok mellett az orvosok és a szakképzett bábák hiánya is szerepet játszott ebben. A református gyülekezet esetében a csecsemőhalandóság szintén nagyon magas értékről indult. Az első időmetszet adatai véleményem szerint nem teljesen tükrözik a valóságot, mert a gyülekezet újjáalakulása után a népesség egy részét még a szomszédos gyüle-

kezetek anyakönyveibe jegyezték be. Különösen a református leány csecsemő-halandsági arányszám tűnik alacsonynak (117 ezrelék), valószínű, hogy a halotti anyakönyv csecsemőbejegyzései hiányosak a lányoknál. Ezzel szemben az 1831–1835-ig terjedő időszakban már hitelesnek tekinthetők az adatok. 1831–1835 között összesen 193 gyermek halt meg, ennek 74%-a csecsemő (0–1 év), és 26%-a gyermekkorú (1–6 év) volt. Ahogy haladunk előre az időben a meghalt gyermekek száma csökken (1881–1885: 125), de ezen belül az arányok változatlanok maradnak. A csecsemőhalandóság visszaszorítását az 1931–1935-ös periódus jól mutatja, hiszen ekkor mindössze 11 csecsemő-és gyermek halt meg.

9. A katolikus csecsemőhalandóság nemek szerinti bontásban

Mintaévek	1 éven aluli halottak		Születések száma		1000 születésre jutó halottak aránya		
	fiúk	lányok	fiúk	lányok	fiú	lány	összesen
1783–1787	48	35	92	99	522	353	435
1831–1835	30	33	152	131	197	252	233
1881–1885	66	74	297	268	222	276	248
1931–1935	45	38	243	251	185	151	168

10. A református csecsemőhalandóság nemek szerinti bontásban

Mintaévek	1 éven aluli halottak		Születések száma		1000 születésre jutó halottak aránya		
	fiúk	lányok	fiúk	lányok	fiú	lány	összesen
1783–1787	27	13	103	111	262	117	186
1831–1835	61	59	174	190	350	310	330
1881–1885	39	22	159	140	245	157	204
1931–1935	6	5	37	26	162	192	174

A csecsemőhalandóságról elmondható még, hogy általában a fiúknál és a katolikusoknál magasabb, mint a lányoknál és a reformátusok körében, de egyik megállapítás sem érvényesül következetesen, minden vizsgált periódusban. A csecsemő fiúk magasabb halandósága általánosan megfigyelt jelenség, ahol nem érvényesül, ott gyanakodhatunk a bejegyzések pontatlanságára. A katolikusok magasabb csecsemőhalandósága mögött pedig elsősorban eltérő (kedvezőtlenebb) szociális összetételük állhatott. Ha a csecsemő halottak arányát az összes halálesethez viszonyítjuk, akkor a 19. század végéig a reformátusoknál magasabb arányt találunk, minden bizonnyal a pontosabb anyakönyvvezetés következtében. A 30-as években viszont egyértelmű, hogy a reformátusoknál a csecsemő halottak száma a születésekkel együtt erősen lecsökkent, egyre kisebb hányadát teszi ki az összes halálozásnak, szemben a növekvő

katolikus népességgel, míg a csecsemőhalandóság mértéke a reformátusoknál magasabb.

A gyermekkori (1–6 év) halálozásnál már sokkal kiegyenlítettebbek az arányok. Mindkét nem esetében jelentős a 19. századi csökkenés, és itt sem érvényesül egyértelműen a fiúgyermek nagyobb halandósága, az 1930-as években pedig már minimálisra csökken a gyermekkori halálozás mindkét nem esetében.

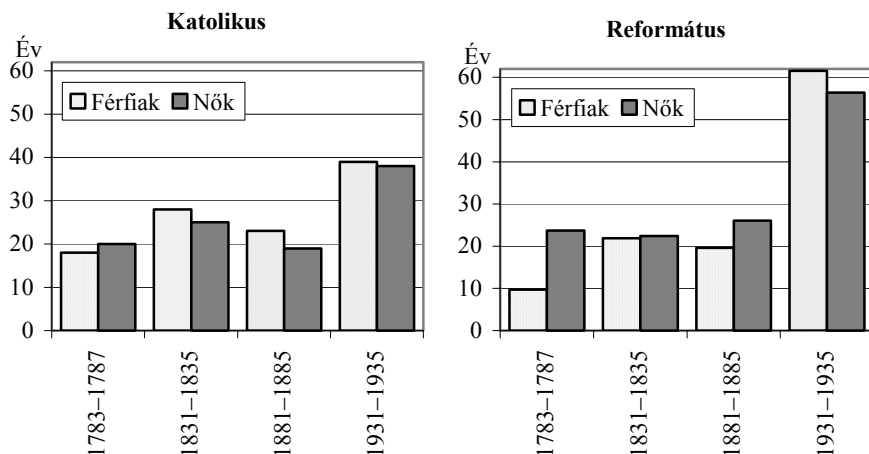
A további korosztályokhoz tartozó elhaltak aránya minden periódusban, mindkét nemnél és felekezetnél alacsonyabb, mint az előzőké. A 19. század folyamán nemek szerinti bontásban az értékek közelednek egymáshoz. A nők esetében minimálisan csökkenést, férfiak esetében növekedést tapasztalunk. A szülőképes korú nő halottak aránya mindkét felekezetnél magasabb, mint a férfiak értékei. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy ekkor sok gyermek születik még családonként, ami megviseli a nők szervezetét, ezen felül sokan bele is hálnak a szülésbe. A 20. század elején már jelentősen javultak a közegészségügyi állapotok, ennek megfelelően a halandóság is javult. A református nők esetében a 60 év feletti halottak aránya 68% lett, férfiaknál 71,6%. Itt jelentős eltérés mutatkozik felekezetenként: a katolikusok esetében ugyanis ezek az értékek jóval alacsonyabbak, a nők esetében 36%, a férfiak esetében 16%. Mindez magyarázható részben a katolikusok magasabb összehalandságával, de a reformátusok csökkenő születésszámával is, amely következtében korösszetételük elkezdett változni (csecsemők és gyerekek aránya csökkent, részesedésük a halottak között úgyszintén csökkent, az idősebb korosztályok súlya növekedett).

A halálozások átlagos életkora

A népeştudomány demográfiai átmenetnek, az orvostudomány epidemiológiai átmenetnek nevezi azt az évszázados folyamatot, amikor a csecsemőhalandóság lecsökken, az újszülöttek továbbélési esélyei növekednek, emiatt a születéskor várható átlagos élettartam jelentős mértékben megnő. Magyarországon az 1830–40-es években 24 év (Katus 1991. 26.) volt ez az érték, ami a nagyon magas csecsemőhalandóságnak, járványoknak, általános közegészségügyi állapotoknak volt köszönhető.

Az anyakönyvek halálozási adataiból számított átlagos életkorok csak részben tekinthetők hiteles értékeknek. Az első periódusnál nagyon kevés bejegyzés volt, szinte csak csecsemők, ezt az értéket túl alacsonynak találtam, valószínűleg itt hiányos a lista mindkét felekezetnél. Az 1830-as évek értékei mind a férfiaknál, mind a nőknél már jóval magasabbak, 22–26 év között alakul. A 19. század folyamán ez nem is emelkedik jelentős mértékben. A 20. század elejére kibontakozó jelentős egészségügyi, gazdasági, társadalmi változások az

utolsó időszakban csak a református felekezetnél mutatkoznak meg, a halálozások átlagos életkora a nőknél 56 évre, a férfiaknál 60 évre emelkedik. A katolikus népesség ettől jóval elmarad, a férfiak esetében 38 év, a nők esetében 37 év a halálozások átlagos életkora. A halálozások átlagos életkora a változó lélekszámú és korösszetételű településen természetesen nem felel meg a halandóságot mérő születéskor várható élettartamnak. Ugyanakkor a halottak átlagos életkora alapján is fogalmat alkothatunk a halandóság csökkenéséről és felekezetenkénti különbségeiről. Itt sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a jelentős felekezetenkénti különbséget részben a reformátusok alacsony születésszáma, az „egykézés” okozhatta.

XIV. A halálozások átlagos életkorának alakulása felekezetenként

A 19. században feljegyzett halálokok furcsán és idegenül hangzanak a mai fül számára. Olyan betegségeket jegyeztek fel – különösen a 19. század első felében –, melyeket ma már alig vagy egyáltalán nem használunk. Az első időmetszetben egyik felekezet halotti anyakönyvében sem adták meg a halál okát. A reformátusoknál a 19. század elején már megjelenik a halálokok, de a katolikusoknál csak az 1850-es évektől találunk ilyen jellegű feljegyzéseket. A településen 1850-ig nem volt orvos, tehát az ennél korábbi bejegyzéseket fenntartásokkal kell kezelni, nagy lehetett a bizonytalanság a halál okának megállapításában.

Az 1831-1835-ig terjedő időszakban elsősorban vérhast, hektikát, nyavalyatörést, rothadó hideglelést, sinlődözést, elszáradást, végelgyengülést tüntettek fel halálokként az anyakönyvekben. 1881-1885 között megjelenik a tüdőbaj

különböző formákban (tüdőlédag, tüdőgümőkór, tüdőlob), hagymáz (tifusz), görcsök, vízibetegség, agyszélhűdés, torokgyík, vérhas. A tüdőbaj terjedéséhez kapcsolódik egy idézet, mely jól mutatja a 19. század végi Somogy megye általános közegészségügyi helyzetét:

„Sajnálatos tünemény, hogy a tüdővész, tüdőgümőkór és ezekkel rokon mirigy- és csontbántalmak esetei évről évre szaporodnak nemcsak a városok, hanem a falvak és puszták lakói között is. Okozói és terjesztői ezen bajnak a rossz lakásviszonyok, zsúfolt együttlakás, hiányos táplálkozás.”⁸

Csecsemőknél elsősorban a sínlődözést, elszáradást, illetve a bizonytalan bejegyzést tüntetik fel. Az idős korosztálynál legtöbbször a végelgyengülést találjuk. A többi betegségfajta nemtől és korosztálytól függetlenül mindenhol megjelenik. Néhány furcsa nevet ma már egyáltalán nem használunk, vagy más értelemben. Erre egy-két példa: nyavalyatörés (epilepszia), idegláz, szárazbetegség (tüdőbaj), patéts (kanyaró), vízibetegség, szegezés (?), epimirigy nyavalya (kolera), kelevény, sorvadás. 1897-ben határozták meg pontosan azon halálokok körét, melyek felkerültek a képesített halottkém (nem orvos) használatára kiadott haláloki kimutatásba. Ha a felsorolt 24 halálok egyikét sem tudta a halottkém megállapítani, akkor a halált okozó betegség rovatba az „ismeretlen” szót kellett beírni.⁹ Ekkortól már egységesebbnek tűnnek a bejegyzések. Az 1931–1935-ös periódusban pedig már láthatóak és többségben is vannak a 20. század tipikus betegségei: a különféle rákos daganatok, szívinfarktus, agyvérzés, cukorbetegség.

A halálozási válságok kérdése

A demográfiai átmenet elmélete szerint a hagyományos népesedési modellt a születési és halálozási adatok erőteljes ingadozása jellemezte, és a halálozások száma ebben az időszakban gyakran meghaladta a születések számát. Ha a halálozás száma kiugróan magas arányban meghaladja a születések számát, akkor demográfiai katasztrófáról beszélhetünk. Általában háború, járvány, éhínség idézte elő, vagy külön-külön, vagy a három együttesen. A 19. század második felétől ezeket a katasztrófákat előidéző események fokozatosan megirritkultak, majd eltűntek (Katus 1991. 24–25.).

Az anyakönyvek szerint a kiugróan magas halálozási többleteket Nagybjomban minden esetben a járványok okozták. A 19. század elején a himlő időről időre felütve fejét Nagybjomban is sok áldozatot szedett. Az 1808-as járvány másfél hónapos leforgása alatt 40 halottat jegyeztek fel. Ezek mindannyian gyermekek voltak (1 hónaptól 8 évesig), de döntő többségük egy év alatti.

⁸ Széchenyi 1895. 3.

⁹ Népmozgalom 1900.

Ugyanez mondható el az 1818-as járványról is. Itt a halottak száma (20) ugyan alacsonyabb volt, de szintén a csecsemőkorúakat érintette leginkább.

A másik nagy járványokat okozó betegség a kolera volt. 1831-ben került Magyarország területére az „epemirigy nyavalya” és 1831-től 1873-ig rendszeresen pusztított az országban. Az 1849-es országos járvány a Dél-Dunántúlt is érintette. A korábbi években tapasztalt 43,6 ezrelékes halálozási arányszám a kolera következtében 61,3 ezrelékre emelkedett (Mádai 1990. 69.). Nagybajomban az első kolerajárvány szintén 1849-ben volt, ekkor három hónap leforgása alatt 55-en haltak meg korosztálytól és nemtől függetlenül. Ebben a közösségben a pusztítás mértéke a regionális átlagnál alacsonyabb volt.

Az igazi „nagy járvány”, amit Somogy megyében a nép emlékezete a legnagyobb katasztrófák között tartott számon, 1855-ben volt. A járvány májustól szeptemberig az egész ország területén elterjedt, Somogy megyében ekkor a nyers halálozási arányszám 76,1 ezrelékre emelkedett (Mádai 1990. 75.). Ezeket az adatokat figyelembe véve nem meglepőek az anyakönyvekben talált magas értékek sem. Júliusban és augusztusban csak a református gyülekezetben 159-en haltak meg, a katolikus felekezetenél pedig 73-an. A két adat közötti különbséget az okozhatta, hogy míg a reformátusok a település egy jól körülhatárolható részén egy tömbben éltek, addig a katolikus lakosság nagy része a települést övező pusztákon élt, kisebb csoportokban, távolabb egymástól.

Az utolsó nagy, magyarországi kolerajárvány, mely 1872 és 1874 között pusztított, s nagymértékben érintette Somogy megyét.

Az 1873-as évben a megye területén a halálozási arányszám 51,8 ezrelékre emelkedett (Mádai 1990. 83.). Nagybajomban a járvány minden évben jelentős számú áldozatot szedett. A korábbi kolerajárvánnyal ellentétben most a katolikus lakosságot érintette sokkal nagyobb arányban. Átlagosan 80–90 fő halt meg évente a kór következtében.

A 19. század második felében már csak szórványosan jelennek meg az e fejezetben említett betegségek, néhány halálesetet okoznak ugyan a gyülekezetekben, de járvány méretűvé már nem válnak.

Összegzés

A dolgozat célja Nagybajom népesedéstörténetének 1783-tól 1949-ig terjedő szakaszának felvázolása volt. Az adatok kigyűjtése és feldolgozása során beigazolódott, hogy érdemes volt felekezeti bontásban vizsgálni az adatsorokat. A népesedési folyamatok ismeretében egyértelműen látszik, hogy a felekezeti hovatartozásból és az egyén társadalmi helyzetéből adódóan sokkal árnyaltabb képet kaphatunk a közösségek demográfiai magatartásáról és az idők során bekövetkezett változásokról. Ha csak a település egészének adatait vettük volna figyelembe, akkor elmondhatnánk, hogy a helyi lakosság lélekszámának gyara-

podása, a növekedés üteme igazodik az országos tendenciákhoz. A felekezeti bontásból azonban kimutatható a református gyülekezetnél megjelenő nagyarányú születésszabályozás, s az egykerendszer létezése számszerűen is kitapintható. Pontos kezdetét az adatok alapján nem lehet ugyan megállapítani, de az 1860-as évektől már valószínűleg elterjedt. Ez a mentalitás, magatartás jelentős mértékű fogyást eredményezett a közösség lélekszámát illetően, amit azonban a katolikus népesség országos átlag feletti természetes szaporodásával elfedett. A katolikus felekezet nagymértékű számbeli gyarapodásának kezdete egybeesett a magyarországi népesség nagyarányú növekedésével.

A mintaidőszakok adatainak részletes vizsgálata után még inkább kirajzóldtak a felekezeti és társadalmi különbségek. A születések nemek szerinti arányában, a fogantatások és születések havonkénti eloszlásában nem voltak nagy eltérések az országosan jellemző képtől.

A házassághoz fűződő társadalmi, jogi szokások és gazdasági szempontok az idők folyamán változtak, amit jól meg lehetett figyelni a házassági anyakönyvek vizsgálata során. A házasságkötések szezonális ingadozásában a két felekezetnél nem látszott lényeges különbség. A paraszti életmód ciklikusságához igazodva elsősorban a téli és a kora tavaszi hónapok voltak a legnépszerűbbek a korai periódusokban, majd később a tavaszi-nyári időszak vált a legfontosabb házasságkötési időszakká. A házasságkötési kor illeszkedik a magyarországi átlaghoz, de a reformátusok általában 3-4 évvel korábban házasodtak, mivel esetükben a házasságkötés nem járt együtt feltétlenül új gazdasági egység létrehozásával. A házassági anyakönyvek vizsgálata során az endogámia több típusa is megfigyelhető volt. Mindkét felekezetre jellemző, hogy többnyire saját csoportján belül választ magának párt, a korai időszakban elsősorban Nagybjomból vagy a szomszédos településekről, a későbbiekben már bővül a kör és egyre nagyobb távolságokról érkeznek beházasulók. A lacímek alapján az is beigazolódott, hogy a községen belül térbelileg is elkülönülten éltek az egyes felekezetek.

A halálozások kapcsán az országos átlagtól eltérő, merőben szokatlan jelenséget nem lehetett megfigyelni, talán csak annyit, hogy a katolikusoknál halálozások átlagos életkora alacsonyabb. Ez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a közösség lélekszámának csaknem fele a Nagybjomot övező pusztákon élt rosszabb lakhatási körülmények között, orvos és szakképzett baba nélkül. A halálozások korszerinti megoszlását és átlagos életkorát ugyanakkor befolyásolhatta a két felekezet jelentősen eltérő termékenysége, korösszetétele is. Az adott időszakokra általánosan jellemző halálokok és a ciklikusan megjelenő országos járványok szintén kimutathatóak voltak az anyakönyvek alapján.

A dolgozat megírásakor alapvető cél volt Nagybjom népesedéstörténetének többoldalú megvilágítása, az egyes problémakörök vizsgálata során azonban adatok hiányában ez nem mindig lehetett teljes körű, de az eddigi eredmények is hozzájárulhatnak egy közösség múltjának jobb megismeréséhez.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

A Nagybajomi Református Egyház anyakönyvei:

- I. kötet: Vegyes anyakönyv 1783.
- II. kötet: Szülöttek, megkereszteltettek anyakönyve 1840–1857.
- III. kötet: Vegyes anyakönyv 1855.
- IV. kötet: Szülöttek, megkereszteltettek anyakönyve 1874.
- V. kötet: Szülöttek, megkereszteltettek anyakönyve 1890.
- VI. kötet: Házassági anyakönyv 1886.
- VII. kötet: Meghaltak és eltemetettek anyakönyve 1884.
- VIII. kötet: Meghaltak és eltemetettek anyakönyve 1910.

A Nagybajomi Katolikus Egyház anyakönyvei:

- I. Vegyes anyakönyv 1740–1790.
- II. Vegyes anyakönyv 1806.
- III. Házassultak anyakönyve 1850–1900
- IV. Halottak anyakönyve 1848–1873.
- V. Halottak anyakönyve 1874–1900.
- VI. Keresztelési anyakönyv 1850–1900.
- VII. Keresztelési anyakönyv 1912–1950.
- VIII. Halotti anyakönyv 1920–1950.
- IX. Házassági anyakönyv 1925–1955.

Állami anyakönyvek:

- I. Születési anyakönyv 1900–1912.
- II. Halotti anyakönyv 1900–1920.
- III. Házassági anyakönyv 1900–1925.

Ráday Kollégium Levéltára, Budapest, Archivum Agentiale, A-B. kötet 405–424. lap.

Somogy Megyei Levéltár: Conscriptio animarum 1828.

Veszprémi Érseki Levéltár: 14:7. Conscriptio animarum in distr. Següsd, 1757. Nagybajom, 488–517. p.

Veszprémi Érseki Levéltár: Egyházmegyei schematizmusok 1810–1940-ig.

Veszprémi Érseki Levéltár: Negotia religionaria. Nagybajom. Fasc. VII. No. 6. 2–3 p.

STATISZTIKAI FORRÁSOK

A népmozgalom főbb adatai 1975. *A népmozgalom főbb adatai községenként. 1828–1900. IV. kötet.* KSH, Budapest, 1975.

Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* KSH, Bp., 1960.

Kepecs József (szerk.) – Pálházy László (összeáll.) 1997. *Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949) II. kötet.* KSH, Budapest.

Sebők László (összeáll.) 2005. *Az 1869- évi népszámlálás vallási adatai.* Teleki László Intézet, Budapest.

- Népmozgalom 1900. *A Magyar Korona Országainak 1837. évi népmozgalmi statisztikája*. KSH, Budapest.
- Történeti statisztikai idősorok 1992. *Történeti statisztikai idősorok 1867–1992*. I. kötet, Népeség – népmozgalom. KSH, Budapest.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 2001. A dél-dunántúli egyke kutatás története. In Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti Demográfiai Tanulmányok*. Budapest, 13–29.
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 391–483.
- Fényes Elek 1842. *Magyarország statisztikája*. Pest, 47.
- Fényes Elek 1847. *Magyarország leírása I.-II.* Pest.
- Gönczi Ferenc 1937. *Somogyi gyermek*. Kaposvár, 1–37.
- Illyés Gyula 1936. *Puszták népe*. Budapest
- Katus László 1980. A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 2. 271–287.
- Katus László 1991: Volt-e demográfiai forradalom Magyarországon. *Rubicon*, 2. 24–25.
- Kumorovitz L. Bernát 1964. A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. In *Tanulmányok Budapest múltjából*, 16. kötet,
- Mádai Lajos 1990. Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. *Demográfia*, 33. évf. 1–2. szám, 58–75.
- Marek János 1970. „Egyke” a marcali járásban. In *Somogy megye múltjából, Levéltári Évkönyvek*, 1. kötet, Kaposvár, 116–124.
- Solymosi László – Mikóczi Alajos 1979. *Nagybajom története*. Nagybjom Nagyközségi Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, Kaposvár.
- Széchenyi Imre 1895: *Somogy megye*. (Megyei monográfiák sorozat II. kötet), MTA, Budapest. 1–40.

**A BRIEF ACCOUNT ON THE POPULATION
HISTORY OF NAGYBAJOM
(1783–1949)**

Summary

The paper briefly summarises the population history of the village of Nagybjom (South-Western part of Transdanubia, county Somogy) on the basis of the data of parish registers in the modern era. On the whole, the village fits well into the well-known preindustrial demographic pattern, where mortality and fertility were high and changed very slowly from the second half of the 19th

century. At the same time, the natural population growth was considerable in the examined period, which – together with migration – caused a significant growth rate in the 19th century. But having examined those demographic factors by denominational groups, it has become clear that the average values of the village conceal important differences between the demographic behaviour and conditions of the two main denominational communities living there (Calvinists and Roman Catholics). Among Calvinists, the high number and high rate of births began to decline in the second half of the 19th century and the well-known one-child-system, which was characteristic in many South-Transdanubian villages, had become the norm by the 20th century. As a consequence, the Calvinist community has showed a gradual decrease since the middle of the 19th century. It was clearly not the case among the Roman Catholics, where birth number did not decrease and population growth remained strong even in the early 20th century. At the same time, Calvinists got married earlier than Catholics, so the observed difference in birth number was caused mainly by the practice of birth control. Otherwise, the seasonality of marriages can be connected with the rhythm of the work on the fields without any considerable denominational differences. The mean age at death was higher among Calvinists than among Catholics. But this latter fact can refer to other factors, too: the structural differences between the two sub-populations. Calvinists lived in the centre of the village, they were of higher social status, possessed most of the land of the village and generally lived under much more favourable circumstances than Roman Catholics. It could be the main cause of the observed demographic differences: they tried to avoid the division of properties among the heirs, so they started practising birth control earlier than others. They were much more immobile than Catholics, they could marry earlier, they were richer and they had much fewer children than Catholics, so their age structure was older and the main age at death could be higher than among the latter group. Therefore, besides religion and mentality, one has to take the role of social structure into consideration when explaining demographic differences among denominational groups.

Tables:

1. Changes in the population size, Nagybjom, (1773–1930)

Heading: Population size; Village; Outskirts

2. Roman Catholic conceptions and births by month (%) in some periods

3. Calvinist conceptions and births by month (%) in some periods

4. *Changes in the number of illegitimate births by denomination*
Heading: Calvinists (Illegitimate births, Total number of births, Illegitimacy (%)); Roman Catholics (Illegitimate births, Total number of births, Illegitimacy (%))
5. *Marriages and mixed marriages by denomination*
Roman Catholic (Total, Mixed, Mixed in percentage); Calvinists (Total, Mixed, Mixed in percentage)
6. *Marriages and the number of spouses from other settlements*
7. *Age structure of the dead, Roman Catholics (%) by sex*
8. *Age structure of the dead, Calvinists (%) by sex*
9. *Roman Catholic infant mortality by sex*
Heading: Period; Deaths under age of 1; Number of births; Number of dead infants per 1000 births
10. *Calvinist infant mortality by sex*
Heading: Period; Deaths under age of 1; Number of births; Number of dead infants per 1000 births

Figures:

- I. *Changes in the denominational structure in Nagybjom (1773–1949)*
- II. *Number of births, Calvinists (1783–1949)*
- III. *Number of births, Roman Catholics, (1783–1949)*
- IV. *Number of deaths, Calvinists (1780–1949)*
- V. *Number of deaths, Roman Catholics (1790–1949)*
- VI. *Natural population growth, Calvinists (1783–1949)*
- VII. *Natural population growth, Roman Catholics (1806–1949)*
- VIII. *Seasonality of births Calvinists*
- IX. *Seasonality of births, Roman Catholics*
- X. *Seasonality of marriages, Roman Catholics*
- XI. *Seasonality of marriages, Calvinists*
- XII. *Marriages by denomination and marital status*
(Categories: bachelor-spinster, widower-widow, bachelor-widow, widower-spinster)
- XIII. *Sex distribution of the spouses from other settlements by denomination*
- XIV. *Mean age at death by denomination*

Appendix:

1. *Population size of the two denominational groups*
Heading: Year; Roman Catholic; Calvinist; Source

2. *Baptisms, burials and marriages by denomination*
Heading: Roman Catholics: Year; Baptisms (male, female, total, illegitimate); burials (male, female, total); Natural growth; Marriages (homogenous, mixed in terms of religion, total)
Calvinists: Year; Baptisms (male, female, total); burials (male, female, total); Natural growth; Marriages (homogenous, mixed in terms of religion, total)
3. *The fields of Nagybjom and the outskirts of the village in the first decades of the 20th century*
4. *Denominational groups by the place of dwelling in the village in the 1930s*
5. *Calvinist spouses from other settlements (1773–1783)*
6. *Calvinist spouses from other settlements (1831–1835)*
7. *Calvinist spouses from other settlements (1881–1885)*
8. *Calvinist spouses from other settlements (1931–1935)*
9. *Roman Catholic spouses from other settlements by their place of birth (1931–1935)*

MELLÉKLETEK

I. A felekezetek lélekszámának változása

Év	Római katolikus	Református	Forrás
1757	–	406	VÉL 14:7. Conscriptio animarum in distr. Següsd, 1757. Nagybjom, 488–517. p.
1773	800	906	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1774		971	Torkos Jakab-féle lélekösszeírás
1826	1289	–	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1828	1250	1633	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1830	1289	1633	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1840	1348	1600	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1841	1338	–	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1848	1722	–	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1850	1555	1683	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1856	1614	–	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1860	1684	1650	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1867	1575	–	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1870	1575	1611	Veszprémi Egyházmegye schematizmusa
1880	2244	1600	Népszámlálás
1890	2711	1583	Népszámlálás
1900	3182	1598	Népszámlálás
1910	3436	1360	Népszámlálás
1920	3555	1255	Népszámlálás
1930	4025	1239	Népszámlálás
1941	4272	1089	Népszámlálás
1949	4279	968	Népszámlálás

2. A katolikus és református felekezet népmozgalmi adatai abszolút számokban

Év	Katolikus										
	Keresztelés				Halálozás			Term. szap.	Esküvő		
	Férfi	Nő	Össz.	Törvénytelen	Férfi	Nő	Össz.		Tiszta	Vegyes	Össz.
1783	15	10	25	6	51	87	138	-113	-	-	-
1784	23	17	40	5	57	52	109	-69	-	-	-
1785	20	25	45	3	48	54	102	-57	-	-	-
1786	22	29	51	4	55	47	102	-51	-	-	-
1787	12	18	30	2	57	72	129	-99	-	-	-
1788	29	26	55	8	16	27	43	12	-	-	-
1789	33	26	59	5	-	-	-	-	-	-	-
1790	22	29	51	6	-	-	-	-	-	-	-
1791	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1792	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1793	-	-	63	-	-	-	-	-	-	-	-
1794	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1795	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1796	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1797	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1798	29	33	62	5	-	-	-	-	-	-	-
1799	40	40	80	6	-	-	-	-	-	-	-
1800	35	34	69	4	-	-	-	-	-	-	-
1801	34	28	62	4	-	-	-	-	-	-	-
1802	23	37	60	9	-	-	-	-	-	-	-
1803	32	28	60	7	-	-	-	-	-	-	-
1804	25	28	53	8	-	-	-	-	-	-	-
1805	29	28	57	6	-	-	-	-	-	-	-
1806	20	26	46	4	26	24	50	-4	38	0	38
1807	28	16	44	6	25	18	43	1	17	0	17
1808	29	26	55	7	30	28	58	-3	18	0	18
1809	30	25	55	3	20	11	31	24	13	0	13
1810	24	31	55	5	13	16	29	26	14	0	14
1811	45	41	86	8	12	18	30	56	28	0	28
1812	30	32	62	7	7	8	15	47	17	0	17
1813	33	30	63	6	6	9	15	48	13	0	13
1814	39	35	74	7	12	11	23	51	1	0	1
1815	25	35	60	9	16	14	30	30	7	0	7
1816	20	35	55	8	26	20	46	9	18	0	18
1817	26	29	55	10	33	25	58	-3	5	0	5
1818	20	18	38	3	27	32	59	-21	22	0	22
1819	33	35	68	8	25	17	42	26	22	0	22
1820	30	27	57	5	19	16	35	22	1	0	1
1821	35	44	79	6	15	16	31	79	15	0	15
1822	36	32	68	7	26	24	50	18	16	0	16
1823	40	36	76	9	17	20	37	39	18	0	18
1824	36	28	64	6	17	27	44	20	21	0	21
1825	33	36	69	7	25	18	43	26	10	0	10
1826	35	39	74	3	17	16	33	41	12	0	12
1827	31	30	61	10	17	21	38	23	11	0	11
1828	38	28	66	7	21	24	49	17	13	1	14
1829	34	28	62	8	15	24	39	23	18	0	18
1830	23	37	60	5	32	31	65	-5	9	0	9
1831	28	17	45	6	39	32	71	-26	16	2	18
1832	21	25	46	8	28	36	64	-18	22	4	26
1833	29	24	53	4	12	25	37	16	11	2	13

folytatás

Év	Katolikus										
	Keresztelés				Halálozás			Term. szap.	Esküvő		
	Férfi	Nő	Össz.	Törvénytelen	Férfi	Nő	Össz.		Tiszta	Vegyes	Össz.
1834	27	31	58	8	18	27	45	13	11	0	11
1835	41	34	75	8	24	35	59	16	18	0	18
1836	39	29	68	7	19	22	41	27	14	2	16
1837	32	35	67	7	26	13	39	28	4	0	4
1838	39	33	72	5	11	17	28	44	15	0	15
1839	43	33	76	6	25	41	66	10	9	0	9
1840	45	39	84	8	24	15	39	45	16	0	16
1841	50	34	84	6	17	19	36	48	12	0	12
1842	48	41	89	9	23	13	36	53	15	5	20
1843	44	38	81	10	13	20	33	48	21	2	23
1844	64	48	112	16	7	24	31	81	36	0	36
1845	52	41	93	6	15	24	39	54	17	0	17
1846	53	43	96	10	20	22	42	54	10	0	10
1847	47	42	89	9	29	40	69	20	10	1	11
1848	44	45	89	9	25	33	58	31	10	1	11
1849	30	33	63	6	46	56	102	-39	8	2	10
1850	33	51	84	6	40	34	74	10	15	0	15
1851	59	41	100	35	29	38	67	33	23	3	26
1852	45	58	103	11	36	20	56	47	10	3	10
1853	46	53	99	12	40	44	84	15	37	1	38
1854	33	38	71	2	33	43	76	-5	10	0	10
1855	41	46	87	10	72	73	145	-58	15	0	15
1856	39	40	79	10	30	23	53	26	14	0	14
1857	54	48	102	12	28	32	60	42	9	0	9
1858	45	64	109	14	41	43	84	25	5	0	5
1859	53	52	105	15	29	31	60	45	5	0	5
1860	36	52	88	15	32	35	67	21	8	0	8
1861	50	33	83	14	45	47	92	-9	16	1	17
1862	66	42	108	12	36	40	76	32	29	0	29
1863	55	54	109	20	35	23	58	51	27	0	27
1864	41	62	103	8	23	31	54	49	27	0	27
1865	47	48	95	10	30	20	50	45	30	0	30
1866	40	63	103	11	28	32	60	43	25	0	25
1867	54	74	128	9	45	41	86	42	35	0	35
1868	50	58	108	10	24	36	60	48	22	0	22
1869	58	63	121	12	32	43	75	46	23	0	23
1870	71	57	128	22	34	38	72	56	13	0	13
1871	82	40	122	13	53	36	89	33	17	0	17
1872	57	37	94	15	87	73	160	-66	24	0	24
1873	72	36	108	16	59	65	124	-16	23	0	23
1874	53	55	108	15	76	65	141	-33	25	0	25
1875	63	70	133	14	54	34	88	45	25	0	25
1876	48	59	107	21	33	34	67	40	22	0	22
1877	59	49	108	17	37	30	67	41	28	0	28
1878	48	47	95	13	43	41	84	11	30	0	30
1879	53	55	108	11	35	39	74	34	28	0	28
1880	39	50	89	6	45	27	72	17	23	0	23
1881	50	42	92	8	33	45	78	14	25	0	25
1882	60	53	113	9	46	28	74	39	23	0	23
1883	62	51	113	14	35	41	76	37	21	0	21
1884	68	59	127	11	26	28	54	73	23	0	23
1885	57	63	120	10	47	42	89	31	24	0	24
1886	75	55	130	19	54	30	84	46	27	0	27

folytatás

Év	Katolikus										
	Keresztelés				Halálozás			Term. szap.	Esküvő		
	Férfi	Nő	Össz.	Törvénytelen	Férfi	Nő	Össz.		Tiszta	Vegyes	Össz.
1887	67	56	123	15	54	31	85	38	30	0	30
1888	64	60	124	13	51	34	85	39	51	0	35
1889	67	62	129	9	31	30	61	68	31	0	31
1890	63	71	134	21	45	37	82	52	28	0	28
1891	49	63	112	11	38	38	76	36	30	0	30
1892	68	46	114	10	66	55	121	-7	36	0	36
1893	45	79	124	10	29	33	62	62	41	0	41
1894	56	68	124	15	43	32	75	49	23	0	23
1895	56	43	99	9	22	31	53	46	25	0	25
1896	54	60	114	15	37	32	69	45	25	1	26
1897	80	65	145	7	39	34	76	69	30	1	31
1898	61	59	120	9	27	27	54	66	24	2	26
1899	67	67	134	11	38	28	66	68	27	2	29
1900	70	62	132	12	37	27	54	78	28	5	33
1901	68	67	135	14	24	34	58	77	25	1	26
1902	69	66	135	11	43	37	80	55	25	2	27
1903	56	64	147	9	52	40	92	55	30	3	33
1904	71	64	135	12	54	36	90	45	31	0	31
1905	60	65	125	10	55	26	81	44	38	3	41
1906	74	67	141	7	39	34	73	68	19	2	21
1907	71	47	118	8	42	36	78	40	35	6	41
1908	80	71	151	14	48	36	84	67	33	6	39
1909	72	63	135	12	45	34	79	56	42	0	42
1910	80	72	152	13	38	32	70	82	28	6	34
1911	61	55	116	11	48	36	84	32	34	3	37
1912	70	62	132	10	37	36	73	59	24	3	27
1913	57	73	130	15	37	38	75	55	24	2	26
1914	79	66	145	16	38	45	83	62	27	2	29
1915	56	51	107	12	54	36	90	17	23	2	25
1916	37	42	79	11	43	35	78	1	19	2	21
1917	38	39	77	9	46	29	75	2	19	1	20
1918	39	38	77	12	55	49	104	-27	23	5	28
1919	58	59	117	13	31	30	61	56	76	5	81
1920	73	70	143	16	30	44	74	69	33	3	36
1921	68	69	137	12	33	40	73	64	44	7	51
1922	68	72	140	17	39	53	92	48	39	9	48
1923	69	57	126	16	55	26	81	45	37	7	44
1924	67	52	119	18	39	34	73	46	34	3	37
1925	61	61	122	17	36	35	71	51	34	5	39
1926	54	61	115	15	36	35	71	44	34	3	37
1927	45	50	95	12	38	30	68	27	35	5	40
1928	45	50	95	12	26	30	56	39	19	5	24
1929	52	46	98	14	41	33	74	24	22	8	30
1930	48	47	95	21	21	36	57	38	23	5	28
1931	52	57	109	12	34	27	61	48	31	8	39
1932	39	42	81	17	41	20	61	20	27	0	27
1933	64	64	128	18	30	32	62	60	22	5	27
1934	38	55	93	14	33	21	54	39	32	1	33
1935	50	33	83	10	31	31	62	21	43	0	43
1936	41	48	89	7	40	31	71	18	37	0	37
1937	46	47	91	17	41	39	80	11	53	0	53
1938	47	53	100	15	34	23	57	43	22	0	22
1939	47	49	96	12	35	33	68	28	41	0	41

folytatás

Év	Katolikus										
	Keresztelés				Halálozás			Term. szap.	Esküvő		
	Férfi	Nő	Össz.	Törvénytelen	Férfi	Nő	Össz.		Tiszta	Vegyes	Össz.
1940	49	49	98	21	30	26	56	42	17	4	21
1941	48	45	93	15	32	23	55	38	40	2	42
1942	18	86	104	29	28	22	50	54	25	2	27
1943	34	30	64	17	28	27	55	9	26	5	31
1944	44	40	84	16	36	27	63	21	28	3	31
1945	36	34	70	17	40	43	83	-13	23	6	29
1946	33	31	64	15	30	26	56	8	28	5	33
1947	40	32	72	14	33	26	59	13	33	9	42
1948	41	47	88	15	28	32	60	28	37	4	41
1949	39	42	81	12	28	27	55	26	20	3	23

Év	Református										
	Keresztelés			Halálozás			Term. szap.	Esküvő			
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.		Tiszta	Vegyes	Össz.	
1783	6	5	11	10	7	17	-6	0	0	0	
1784	33	27	60	22	18	40	20	1	0	1	
1785	21	25	46	14	7	21	25	3	0	3	
1786	18	21	39	10	19	29	10	15	0	15	
1787	25	33	58	29	39	68	-10	11	0	11	
1788	24	26	50	29	35	64	-14	16	0	16	
1789	29	26	55	30	33	63	-8	15	0	15	
1790	41	42	83	37	45	82	1	16	0	16	
1791	37	27	64	25	20	55	9	11	0	11	
1792	42	37	79	19	18	37	42	13	0	13	
1793	37	37	74	15	25	40	34	9	0	9	
1794	29	38	67	22	28	50	17	10	0	10	
1795	49	46	95	33	17	40	55	12	0	12	
1796	35	20	55	21	24	45	10	4	0	4	
1797	43	24	67	23	12	35	32	20	0	20	
1798	37	46	83	34	25	59	24	15	0	15	
1799	30	38	68	27	12	39	29	20	0	20	
1800	32	29	61	22	17	39	22	11	0	11	
1801	46	33	79	28	19	47	32	14	0	14	
1802	36	36	72	31	26	57	15	10	0	10	
1803	30	27	57	35	30	65	-8	5	0	5	
1804	25	24	49	57	51	106	-57	11	0	11	
1805	25	36	61	43	63	106	-45	22	0	22	
1806	17	31	48	37	55	92	-44	26	0	26	
1807	43	33	76	25	30	55	21	20	0	20	
1808	39	42	81	50	52	102	-21	20	0	20	
1809	46	41	87	32	23	55	32	14	0	14	
1810	22	33	55	20	22	42	13	17	0	17	
1811	45	43	88	22	23	45	43	17	0	17	
1812	29	42	71	30	37	67	4	24	0	24	
1813	43	43	86	22	12	34	52	11	0	11	
1814	39	36	75	24	17	41	34	6	0	6	
1815	39	19	58	27	17	44	14	2	0	2	
1816	25	39	64	37	45	82	-18	33	0	33	
1817	33	35	68	37	48	85	-17	18	0	18	
1818	37	25	62	39	36	75	-13	18	0	18	

folytatás

Év	Református									
	Keresztelés			Halálozás			Term. szap.	Esküvő		
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.		Tiszta	Vegyes	Össz.
1819	38	44	82	24	17	41	41	26	0	26
1820	38	46	84	27	31	58	26	18	0	18
1821	32	37	69	27	28	55	14	8	0	8
1822	37	39	76	33	38	71	5	5	0	5
1823	35	33	68	16	29	45	23	13	0	13
1824	32	39	71	20	22	42	29	21	0	21
1825	40	41	81	33	28	61	20	14	0	14
1826	42	38	80	28	20	48	32	14	0	14
1827	39	31	70	22	28	50	20	12	0	12
1828	25	39	62	25	22	47	15	11	0	11
1829	30	46	76	28	32	60	16	19	0	19
1830	26	33	59	39	37	76	-17	14	0	14
1831	40	39	79	40	50	90	-11	14	0	14
1832	31	38	69	33	47	80	-11	18	0	18
1833	33	44	77	32	39	71	6	28	0	28
1834	37	42	79	31	41	72	7	16	0	16
1835	33	27	60	38	49	87	-27	23	0	23
1836	59	38	97	29	19	48	49	18	0	18
1837	46	39	85	23	26	49	36	8	0	8
1838	50	36	86	21	24	45	41	20	0	20
1839	35	36	71	53	45	98	-27	13	0	13
1840	50	52	102	34	42	76	26	23	0	23
1841	32	31	63	35	22	57	6	33	0	33
1842	39	40	79	31	29	60	19	21	0	21
1843	31	30	61	32	25	57	4	23	0	23
1844	52	43	95	33	39	72	23	18	0	18
1845	44	38	82	32	41	73	9	27	0	27
1846	20	27	57	25	22	47	10	20	0	20
1847	35	36	71	27	38	65	6	19	0	19
1848	50	47	97	44	45	89	8	28	0	28
1849	31	30	61	70	70	140	-79	6	0	6
1850	47	35	82	30	22	52	30	21	0	21
1851	39	39	78	39	30	69	9	21	0	21
1852	45	38	83	18	23	41	42	20	0	20
1853	33	30	63	39	35	74	-11	11	0	11
1854	30	30	60	37	30	60	0	8	0	8
1855			55	106	96	202	-147	24	0	24
1856	38	30	68	24	27	51	17	18	0	18
1857	41	36	77	15	17	32	45	13	0	13
1858	31	20	51	33	24	57	-6	14	0	14
1859	35	42	77	18	24	42	35	6	0	6
1860	28	29	57	15	30	45	12	15	0	15
1861	28	32	60	30	29	59	1	12	0	12
1862	34	38	72	25	24	49	23	29	0	29
1863	34	57	85	31	26	57	28	15	0	15
1864	39	22	61	16	23	39	22	13	0	13
1865	30	35	65	21	30	51	14	16	0	16
1866	36	39	75	28	34	62	13	8	0	8
1867	25	25	51	24	24	48	3	12	0	12
1868	34	26	60	20	15	35	25	30	0	30
1869	40	34	74	20	28	48	26	21	0	21
1870	70	40	80	25	24	49	31	17	0	17
1871	30	26	56	34	48	82	-26	14	1	15
1872	24	28	52	31	31	62	-10	10	0	10
1873	30	35	65	34	48	82	-17	15	1	16

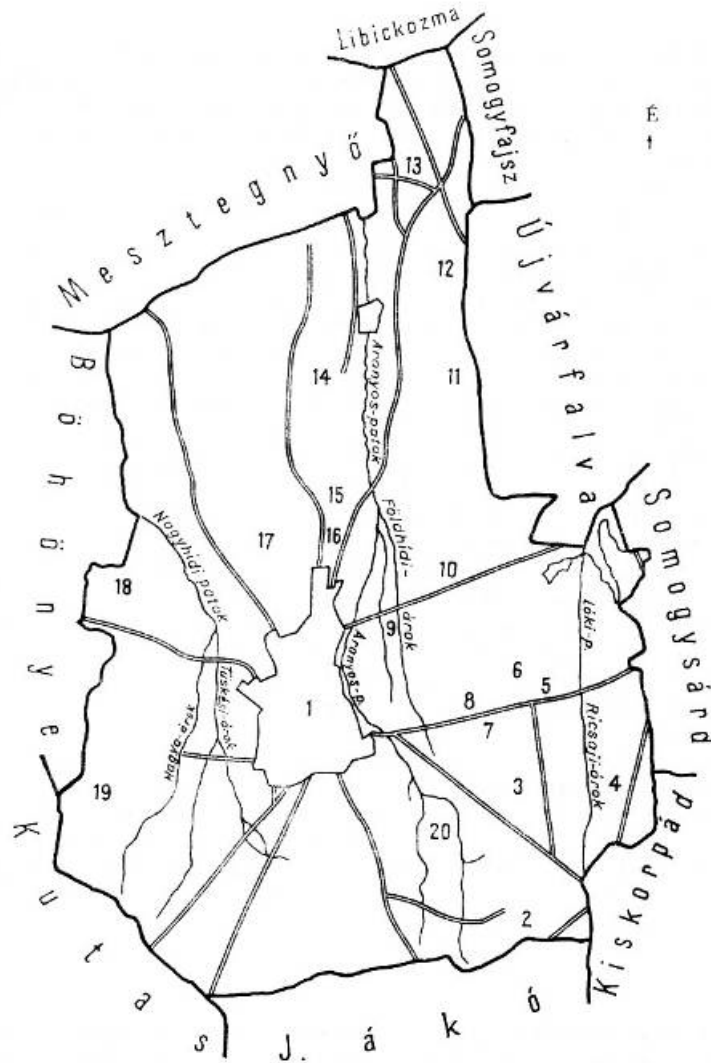
folytatás

Év	Református									
	Keresztelés			Halálozás			Term. szap.	Esküvő		
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.		Tiszta	Vegyes	Össz.
1874	33	17	50	48	53	101	-51	20	0	20
1875	41	31	72	52	38	90	-18	18	1	19
1876	43	30	73	27	31	61	12	18	2	20
1877	27	26	53	26	31	57	-4	11	1	12
1878	27	26	53	31	19	50	3	15	1	16
1879	38	38	76	33	27	60	16	26	1	27
1880	27	32	59	21	27	48	11	16	3	16
1881	31	26	57	27	33	60	-3	19	3	22
1882	27	28	55	19	18	37	18	17	2	19
1883	29	29	58	23	22	45	13	18	3	21
1884	40	34	74	28	27	55	19	11	3	14
1885	32	23	55	24	25	49	6	17	1	17
1886	23	30	53	23	23	46	9	20	2	22
1887	25	27	52	19	19	38	8	10	5	15
1888	28	32	60	24	17	41	19	8	0	8
1889	37	24	61	22	11	33	28	11	2	13
1890	24	27	51	12	22	34	17	13	0	13
1891	21	29	50	22	20	42	8	9	1	10
1892	22	24	46	25	30	55	-9	2	1	3
1893	16	30	46	25	27	52	-6	6	0	6
1894	25	24	49	17	23	40	-1	20	2	22
1895	24	20	44	22	17	39	7	10	1	11
1896	10	22	32	22	13	35	-3	4	6	10
1897	22	21	43	19	25	44	-1	7	0	7
1898	11	9	20	21	15	36	-16	14	2	16
1899	11	17	28	12	19	31	-3	22	0	22
1900	26	13	39	15	16	31	8	23	2	25
1901	20	16	36	10	16	26	10	13	1	14
1902	7	25	32	18	15	33	-1	16	2	18
1903	14	17	31	17	18	35	-4	9	1	10
1904	23	12	35	14	7	21	14	8	0	8
1905	13	12	25	20	29	49	-24	12	4	16
1906	15	17	32	18	13	31	1	9	4	13
1907	18	12	30	17	13	30	0	11	3	14
1908	16	9	25	24	23	47	-22	15	3	18
1909	18	8	26	17	11	28	-2	13	2	15
1910	10	15	25	18	21	39	-14	12	3	15
1911	9	9	18	17	19	36	-18	12	4	16
1912	14	14	28	12	10	22	6	9	1	10
1913	14	9	23	24	20	44	-21	14	2	16
1914	14	16	30	17	7	24	6	8	2	10
1915	8	4	12	15	9	24	-12	0	0	0
1916	6	5	11	13	11	24	-13	1	3	4
1917	7	6	13	11	18	29	-16	2	3	5
1918	6	10	16	9	18	27	-11	2	4	6
1919	13	9	22	12	6	18	4	19	4	23
1920	14	15	29	7	16	23	6	12	1	12
1921	10	9	19	13	8	21	-2	10	3	13
1922	10	10	20	12	11	23	-3	9	5	14
1923	6	9	15	7	12	19	-4	7	5	12
1924	9	10	19	11	18	29	-10	6	5	11
1925	7	7	14	8	7	15	-1	7	4	11
1926	3	13	16	10	12	22	-6	7	1	8
1927	4	6	10	7	6	13	-3	6	4	10
1928	7	4	11	9	13	22	-11	9	3	12

folytatás

Év	Református									
	Keresztelés			Halálozás			Term. szap.	Esküvő		
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.		Tiszta	Vegyes	Össz.
1929	3	5	8	11	9	20	-12	4	5	9
1930	6	8	14	14	7	21	-7	5	2	7
1931	11	4	15	12	9	21	-6	6	3	9
1932	4	3	11	8	10	18	-7	6	4	10
1933	8	5	13	19	15	34	-21	3	2	5
1934	8	6	14	12	12	24	-10	5	4	9
1935	6	4	10	8	4	12	-2	5	3	8
1936	8	7	15	13	11	24	-9	4	2	6
1937	7	3	10	10	12	22	-12	2	4	6
1938	9	3	12	12	8	20	-8	6	6	12
1939	4	3	7	8	5	13	-6	4	0	4
1940	5	5	10	17	17	34	-24	3	0	3
1941	4	6	10	14	9	23	-13	4	3	7
1942	8	3	79	11	7	72	-7	3	1	4
1943	2	4	60	13	18	87	-25	5	2	7
1944	3	4	97	9	12	48	-14	2	4	6
1945	3	2	85	27	23	49	-45	3	1	4
1946	9	4	86	16	5	45	-8	8	5	13
1947	6	6	71	6	9	98	-3	7	5	12
1948	11	11	102	15	11	76	-4	5	3	8
1949	8	6	63	6	2	57	6	3	6	9

3. Nagybjom határa és egykori pusztáinak elhelyezkedése a 20. század első évtizedeiben¹⁰

1 = Belterület, 2 = Balaskó, 3 = Pálmajor, 4 = Ricsaj, 5 = Lók, 6 = Égettakol,
7 = Csorbalók, 8 = Újház, 9 = Madár sára, 10 = Földhíd, 11 = Fehértó, 12 = Galabárd,
13 = Felsőkak, 14 = Lencsen, 15 = Alsókak, 16 = Sápá, 17 = Csikóta, 18 = Homok,
19 = Szőlődomb, 20 = Mészáros-tó-domb.

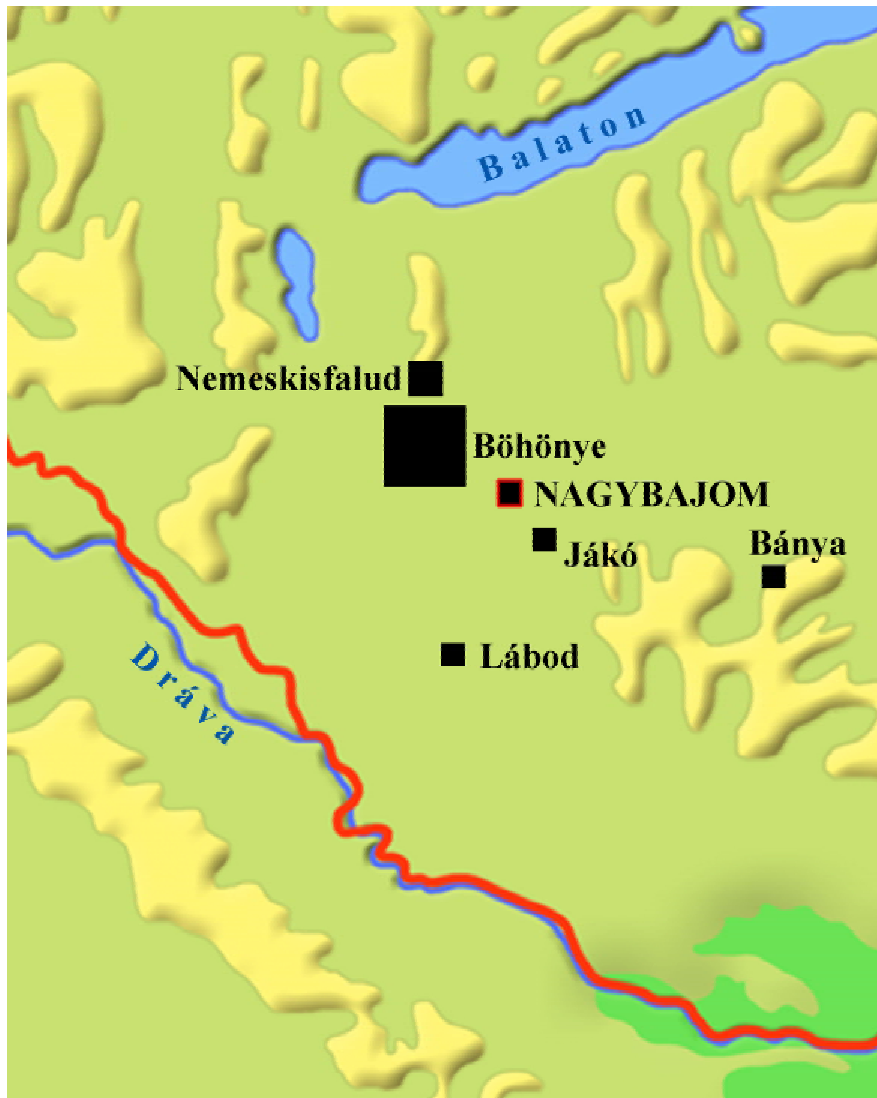
¹⁰ Solymosi – Mikóczy 1970. 41.

5. A Nagybajomba beházasuló reformátusok száma településenként
(1783–1787)

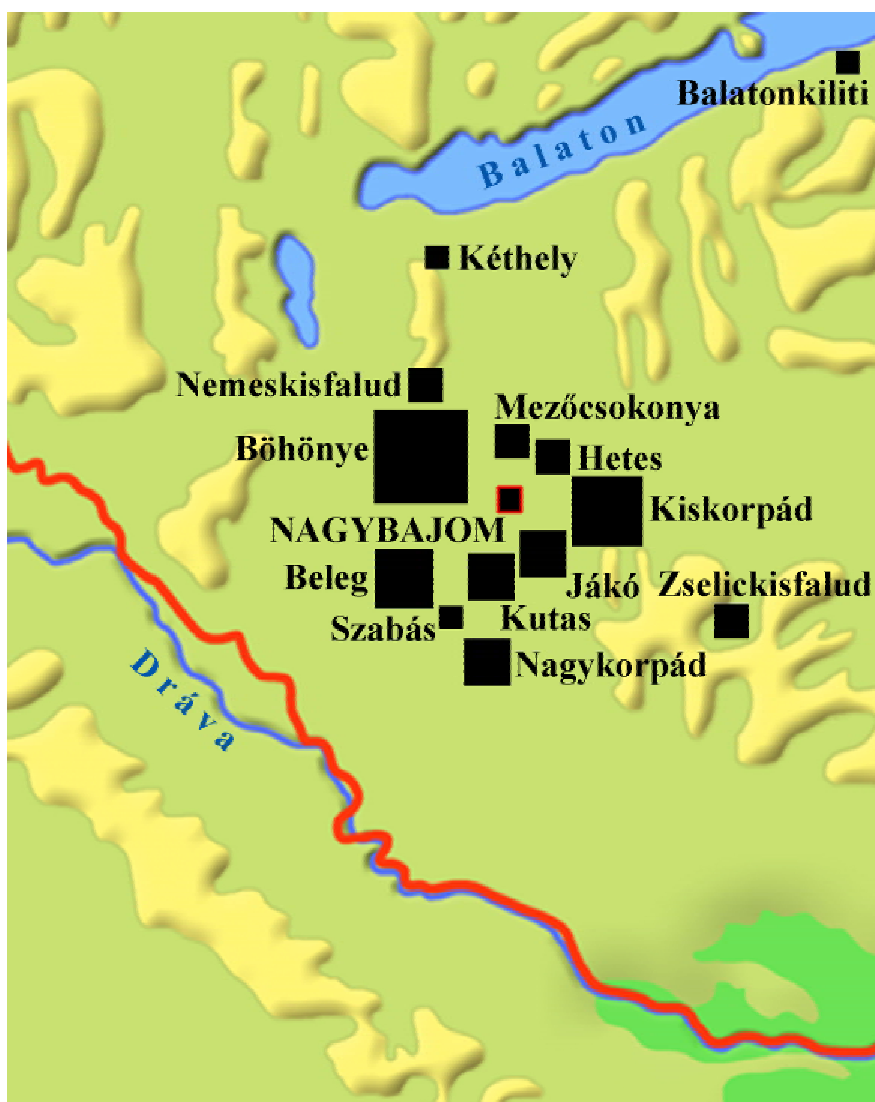
Jelmagyarázat: 1 fő = 4x4 mm, majd 2 mm-enként további 1 fő.

6. A Nagybajomba beházasuló reformátusok száma településenként
(1831–1835)

Jelmagyarázat: 1 fő = 4x4 mm, majd 2 mm-enként további 1 fő.

7. A Nagybajomba beházasuló reformátusok száma településenként
(1881–1885)

Jelmagyarázat: 1 fő = 4x4 mm, majd 2 mm-enként további 1 fő

8. A Nagybajomba beházasuló reformátusok száma településenként
(1931–1935)

Jelmagyarázat: 1 fő = 4x4 mm, majd 2 mm-enként további 1 fő.

ARCHÍVUM

MAGYARORSZÁG ÉRTELMIÉGI NÉPESSÉGE

*Írta Dobrovits Sándor dr.¹
hivatalos használatra a miniszterelnök megbízásából
(A béketárgyalás előkészületeihez)
1945 őszén²*

Kik tartoznak az értelmiséghez?

Az értelmiség jelenti a magasabb szellemi műveltségű népréteget. A magasabb műveltségnek ismertető jelei: magasabb *iskolai végzettség* és a *foglalkozásnak természete*.

A magasabb iskolai végzettség alapján a legalább 8 középiskolát végzetteket sorozzuk az értelmiségi népesség közé, foglalkozásuk alapján pedig azokat, akik túlnyomóan szellemi munkával járó kereső tevékenységet folytatnak.

Végül idetartoznak még a kereső értelmiségiek eltartottjai is (feleség gyermek stb.), akikkel együtt kapjuk az értelmiség társadalmi rétegének egész tömegét.

Az értelmiségi népesség száma

A mai Magyarországon a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező népesség száma a következőképpen alakult:

¹ Dobrovits Sándor (Pozsony, 1889. márc. 4. – Bp., 1963. ápr. 15.): statisztikus. Jogi tanulmányainak elvégzése után 1912-ben a Központi Statisztikai Hivatalban kezdte pályafutását. 1937-től a hivatal alelnöke, 1939-től 1945 júliusáig elnöke. Részt vett a magyar hivatalos statisztika újjászervezésében. Szerkesztője volt a *Magyar Statisztikai Szemlének*. A szakirodalomban elsősorban a statisztika szervezési kérdéseivel és nemzetközi statisztikai problémákkal foglalkozott. Fő művei: *Les services d'hygiène publique en Hongrie* (Genéve, 1924); *Budapest egyesületei* (*Statiszt. Közl.* 1936) Forrás: Életrajzi lexikon.

² A közlés során a szerző által használt központozást és rövidítési formákat őriztük meg (pld. u.n. máv.). A szótagok hosszúságát illetően egyébként a mai helyesírási szabályokat követtük. A szerkesztői megjegyzéseket, betoldásokat szögletes zárójelbe helyeztük, így: [a szerk.].

Év	Legalább 8 középiskolát végzettek száma
1920	209 866
1930	274 858
1941	325 771

Két évtized alatt tehát több mint 50%-kal növekedett a művelt magyarság száma. És míg 1920-ban minden 22. húsz évnél idősebb lakosra esett egy középiskolát végzett egyén, addig ma már minden 18. rendelkezik ily magasabb műveltséggel.

A foglalkozás alapján az értelmiségbe sorozható népesség számából – a foglalkozási viszony szerinti tagozódás alapján – megállapíthatjuk az értelmiség legnagyobb csoportjának, a *tisztviselőknek* számát.

Foglalkozási viszony	Kereső	Eltartott	Összesen
Önálló	1 189 657	1 899 738	3 089 395
<i>Tisztviselő</i>	<i>366 076</i>	<i>311 641</i>	<i>677 717</i>
Munkás	2 948 613	2 485 605	5 434 218
Foglalkozás nélküli és ismeretlen	–	118 662	118 662
Mindössze	4 104 346	4 815 646	9 319 992

A tisztviselői társadalom az értelmiségnek (a nyugdíjas tisztviselőket is beszámítva) több mint háromnegyed részét alkotja. Ezért annak fejlődéséről néhány visszatekintő adatot közlünk:

Év	A tisztviselők (nyugdíjasok nélkül)	
	száma	aránya a kereső népességben
1869	148 485	1,9
1890	161 322	2,5
1900	212 295	3,0
1910	284 424	
1920	219 315	5,8
1930	253 035	6,3
1941	366 076	8,1

A trianoni Magyarországon a lefolyt két évtized alatt a tisztviselők száma 67%-kal emelkedett. Különösen gyors volt a növekedés az utolsó évtizedben, amely idő alatt szinte ugrásszerűen 44%-kal emelkedett a tisztviselők létszáma.

Egybevetve a magasabb műveltség elterjedésének adatait a foglalkozási viszonyokra vonatkozó adatokkal látjuk, hogy a szellemi munkaerők iránt a szükséglet – vagyis az ily *munkahelyek száma* – jóval gyorsabban szaporodik,

mint a szellemi munkára általában alapminősítésnek tekintett a középiskolai végzettséget felmutatni tudó népesség száma.

Az értelmiség egész tömegét akként állapíthatjuk meg, hogy a tisztviselő népességhez hozzászámítjuk egyrészt azokat az önálló foglalkozásúakat, akiknek kereső munkája túlnyomórészt szellemi erőkifejtést kíván (szabadfoglalkozások, nagyobb ipari, kereskedelmi stb. vállalatok tulajdonosai, 100 holdon felüli földbirtokosok stb.), másrészt azokat az egyéb önállóakat és azokat a testi munkásokat, akik legalább 8 középiskolát végeztek és mindezeknek eltartottjait is.

A rendelkezésre álló adatok alapján a mai *Magyarország értelmiségi népességének lélekszáma* 1941-ben összesen 927 000-re, vagyis az ország egész népességének 10%-ára volt becsülhető, jelenleg pedig meghaladja az 1 000 000-t.

A kiegyezéskor értelmiségünk keresőinek száma a történeti Magyarországon alig volt több 200 000-nél. Az eltartottakkal együtt tehát kb. fele – 450–500 000 – lehetett a mai megkisebbedett ország értelmiségi tömegének. Az ország egész népességében pedig csupán 3% volt az intelligencia aránya. Viszonylagos súlya tehát 1/3-át sem érte el annak, amelyet országunk mai népességében képvisel.

*1. sz. tábla
Az értelmiségi népesség megoszlása 1930-ban*

	Kereső	Eltartott	Összesen
I. Tisztviselők			
a) a közszolgalatban és szabadfoglalkozásban	117 999	122 421	240 420
b) gazdasági és egyéb	135 036	135 442	270 478
c) nyugdíjas tisztviselők	34 183	43 475	77 658
Összesen	287 218	301 338	588 556
II. Önállóak			
a) a szabadfoglalkozásokban	19 735	22 651	42 386
b) a gazdasági és egyéb foglalkozásokban	38 181	51 700	89 881
Összesen	57 916	74 351	132 267
III. Munkások (segédszemélyzet 8 középisk. végz.)			
Mindössze	10 515	12 000	22 515
	355 649	387 689	743 338

A gazdasági és egyéb tisztviselők (I/b.) megoszlása

Östermelés	5 611
Bányászat	1 165
Ipar	43 372
Kereskedelem	40 398
Hitel	17 467
Közlekedés	21 124
Véderő	5 604
Egyéb	295
Összesen	<u>135 036</u>

Az értelmiségi népesség természetes szaporodása

Az utolsó két emberöltő alatt értelmiségünk gyökereiben, *a művelt réteg házasság termékenységében a sorvadásnak, sőt a kihalásnak egyre szembeötlőbb jeleit figyelhetjük meg.*

Az egészséges szaporodás biztosítása érdekében minden házaspárnak *átlagosan legalább három gyermeke kellene, hogy legyen*, mert hiszen a házasságban élőknek nemcsak saját személyük utánpótlásáról, hanem a házasságban nem élők kihalásának ellensúlyozásáról és továbbmenően az egész kilépő nemzedék helyébe egy erőteljesebb, nagyobb létszámú generáció létrehozásáról kell gondoskodniuk.

Az egybefonódó nemzedékek, a különböző foglalkozásúak között végbe menő átáramlások, az egyes foglalkozási ágak népszámának a természetes szaporodástól független megnövekedése stb. megnehezíti ugyan egy kiválasztott foglalkozáshoz tartozó népesség természetes népmozgalmának vizsgálatát és különösen azt, hogy a vizsgálatok alapján teljesen pontos számszerű megállapításokat tegyünk. A megfigyelhető tünetek egybevetése azonban mélyreható következtetésekre nyújt módot.

Értelmiségünk kihalásának tüneteit a statisztika három eljárásával lemérve mutatjuk be (lásd 2. sz. táblát). Az első két eljárás a házastermékenység adatait szolgáltatja. A nő halálával megszűnt házasságok (/A/ kimutatás) teljesen befejezett házasságokat jelentenek, így tehát már annak a háromon felüli gyermeklétszámnak kellene mutatkoznia, amelyet a népesség szaporodásának az érdeke megkíván. Ehelyett azt látjuk, hogy az értelmiségi családok gyermeklétszáma nemcsak a hármas számon alul van, hanem egyre csökkenve napjainkban *már pusztán csak a házasságban élők pótlására elegendő két gyermekes arányt közelíti meg.* A népszámlálások alkalmával népességünk viszonyait keresztmetszetszerűen egy adott időpontra vonatkoztatva tárjuk fel. A népszámlálás (I. /B/ összeállítás) megdöbbentően alacsony és szintén fogyó irányzatot mutató számai értelmiségünk kihalásának még határozottabb és nagyobb mértékű tüneteit

szemléltetik. Az egy férjes nőre eső átlag 1,5 gyermeklétszám alig egy-két generáció alatt az értelmiségi családok kihalását jelentené, ha a helyzetképet nem tenné némileg derűsebbé az a körülmény, hogy a népszámlálás jelentős részben még befejezetlen házasságokra vonatkozik, vagyis olyanokra, ahol még a gyermeklétszám szaporodása remélhető. Természetesen, ha a további népszámlálások is hasonló, vagy pláne még rosszabb termékenységi számokat produkálnak, a régi értelmiségi réteg kipusztulása tekintetében a diagnózist már nagyobb biztonsággal lehet megállapítanunk. Ha az értelmiségi népességnek itt közölt adatait akár az országos átlaggal, akár az őstermelő népesség megfelelő adataival összevetjük, szintén látjuk ezt a kihalási tendenciáját az értelmiségi rétegnek. A nemzetet fenntartó népi erőt nyilván az őstermelő lakosság adja, amely dacára a termékenységben bekövetkezett csökkenésnek Magyarország népességének – bár igen szerény mértékű – szaporodását még biztosítja. A szaporodásnak a születések és a halálozások egybevetése után fennmaradó többletét látjuk a C) táblából. Az egyes foglalkozási ágakra vonatkozó szaporodási arányszámot csak a népszámlálások évében lehet megközelítő pontossággal kiszámítani. Mivel mennél inkább távolodunk a népszámlálás időpontjától, annál jobban eltorzítja az arányszámot az a körülmény, hogy időközben a foglalkozások között végbemenő átáramlások miatt az egyes foglalkozásoknak a viszonyításnál alapul veendő tényleges lélekszáma már lényegében eltér népszámlálásnál megállapított lélekszámtól. Különösen áll ez az értelmiségi rétegre, amelynek lélekszáma amint fentebb már említettük egy évtized alatt 44%-kal növekedett.

2. sz. tábla

A) A nő halálával megszűnt házasságban született gyermekek átlagos száma

	1920	1930	1939
Közszolgálati és szabadfoglalkozási értelmiség	2,85	2,60	2,50
Ebből tisztviselő	2,38	2,29	2,03
Őstermelő	4,11	4,16	4,26
Országos átlag	3,87	3,82	3,64

B) Egy férjes nőre átlag esett gyermek

	Összesen		Életben levő	
	1920	1930	1920	1930
Közszolgálati és szabadfoglalkozási értelmiség	2,35	1,87	1,77	1,50
Őstermelő	4,08	3,79	2,51	2,48
Országos átlag	3,62	3,27	2,29	2,21

C) Ezer lakosra esett szaporodás

	1900/1	1910/1	1921	1930/31
Közszolgálati és szabadfoglalkozási értelmiség	10,8	8,3	(1,5)	2,2
Östermelő	13,1	11,4	12,1	9,7
Országos átlag	12,4	11,0	10,6	8,5

A régi értelmiségi népesség pusztulásának folyamata már generációkra nyúlik vissza. Azért óvatos számítással is *alig valamivel többre, mint felére becsülhetjük a századforduló előtt élt értelmiségünk ivadékaiknak mai számát.*

A házasság termékenységi adatok rávilágítanak arra, hogy az értelmiségi rétegnek mégis állandóan növekedő tömege honnan nyerheti utánpótlását. Elsősorban *a mezőgazdasági népesség az, amely nagy tömegével és viszonylag még mindig legkedvezőbb házassági termékenységgel az értelmiség kihalása által támadt űrt betölteni* és a szellemi munkapiacon mutatkozó keresletet kielégíteni képes. Azáltal, hogy a mezőgazdasági népesség feleslegének egy jelentős része az ipari foglalkozások körében helyezkedik el, természetesen lehetővé válik, hogy az ipari munkásság köréből is jelentős számú utánpótlást nyerjen értelmiségi rétegünk anélkül, hogy ez iparosodásunk ütemére kihatna és ott munkaerőhiányt okozna.

1930-ban a kereső értelmiségi népességnek 71%-a a tényleges alkalmazási tisztviselők tartozott. (Lásd 1. sz. táblát.) A nyugdíjasokkal együtt fix fizetésű szellemi munkások a magyar értelmiségnek több mint 80%-át alkotják. A statisztika a foglalkozások tárgyi természete szerint csoportosítja a népet és azért a közszolgálati és a magántisztviselők kategóriái pontosan nem választhatók szét. Így pld. a közlekedési tisztviselők között a posta és a máv. tisztviselői együtt szerepelnek a magánvállalatok tisztviselőivel. Ennek a körülménynek figyelembevételével a közszolgálati tisztviselők (állami, önkormányzati, katonai, egyházi stb.) száma 140 ezerre, a magántisztviselők száma pedig 113 ezerre tehető. A magántisztviselők száma gyorsabban emelkedik mint a közszolgálatiaké. 1920 és 1930 között az előbbiek 33%-kal, az utóbbiak mindössze 4,8%-kal szaporodtak.

Szám szerint viszonylag csekély, de a műveltség és a társadalomban elfoglalt helyzeténél fogva jelentős a szabadfoglalkozásúaknak csoportja (5,5%).

A gazdasági (kereskedő, iparos stb.) önálló foglalkozások nem tulajdonképeni értelmiségi munkakörök és azért azt idetartozó népességből csak úgy mint a munkásokból csak azokat soroljuk az értelmiség közé, akiknek magasabb iskolai képzettségük van.

Az 1941. évi népszámlálás részletes eredményei még nem állnak rendelkezésre és így a tisztviselők számáról, valamint a magasabb iskolai műveltség terjedéséről már közölt adatokra támaszkodva számítottuk ki az értelmiségiek

létszámát, amely 1941-ben 496 000 keresőre és 432 000 eltartottra, vagyis összesen 928 000 főre tehető.

A nők térfoglalása a szellemi munka terén

A múlt század végén a kereső értelmiség még ritkaság számba ment. A statisztika által idesorozott nők számottevőbb csoportjait az apácák, bábák, nevelőnők és postai alkalmazottak alkották, kik iskolai végzettségüket tekintve nagyrészt a 8 középiskolai osztály végzettségénél alacsonyabb értelmiségi színvonalat képviseltek. A közigazgatási szolgálatban a nők akkor még szinte teljesen hiányoztak. Így pl. az 1880. évi népszámlálás 35 000 köztisztviselő között csak 210 női alkalmazottat mutat ki az egész Nagymagyarországon. 1890-ben a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban még egyetlen női alkalmazott sem szerepel. A magasabb műveltséget jelentő középiskolai végzettséget a pedagógiai intézeten kívül általában csak mint magántanulók szerezték meg egyes ambiciózus lányok. A középiskolák kapuinak megnyitásával, külön leányintézetek létesítésével indult meg a nők térfoglalásának nagyobb lehetősége az értelmiségi munkapiacon. Hogy mily mértékben éltek a nők ezzel a lehetőséggel azt legjobban mutatja az, hogy 1910-ben az érettségizetteknek még mindössze 1,7%-a volt leány, míg 1938-ban arányuk már 27%-ra szökött fel.

Elhelyezkedésüket az értelmiségi pályákon az első világháború tette nagymértékben lehetővé és szükségessé. *A hadbavonult férfimunkaerők pótlása* adta az első nagyobb lökést a nők betódulásának a kereső pályákra. A háború után ennek a folyamatnak állandósulását előmozdította a háború által a munkaképes korban levő férfiakban okozott nagy veszteségek. Azonkívül közrejátszott abban, hogy a háborús szükségmunkára bevont nők a háború után tovább is helyükön maradtak az a körülmény is, hogy a tisztviselői réteg egyre súlyosbodó anyagi helyzete miatt továbbra is rászorult női családtagjainak keresetére. Ezzel egyidejűleg a társadalomnak régebbi idegenkedése, sőt lebecsülése a kereső értelmiségi nővel szemben megszűnt.

Az értelmiségi pályákon elhelyezkedett nők száma ily módon a történeti Magyarországon 1880-ban számba vett 16 000 fővel szemben a mai Magyarországon 1930-ban, tehát 50 év múlva 81 000-re emelkedett. *Arányuk ugyanakkor a férfi értelmiségi keresőkhöz viszonyítva 13%-ról 30%-ra nőtt.*

Figyelmet érdemel, hogy *a nők általában sokkal alacsonyabb iskolai végzettséggel lépnek az értelmiségi pályákra, mint a férfiak.* A tisztviselők között túlnyomó nagy tömegük a kezelői állásokban dolgozik. Így pl. a közszolgálati pályán, ahol a férfi tisztviselők 82%-ának van középiskolai végzettsége, a női tisztviselőknek csak 46%-a bírt ezzel a képesítéssel. Már nagyobb eltérést látnunk a közlekedési ágazatban (posta, máv. stb.) alkalmazott férfi és női tisztviselők iskolai végzettsége között. Itt a 8 középiskolás férfiak 64%-ával szemben

a hasonló képzettségű nőknek csupán 0,6%-a áll. Végeredményben az összes köz- és magántisztviselők között a férfiak 71%-a, a nőknek pedig 31%-a végzett középiskolát. A főiskolai végzettséget tekintve a férfiak aránya 28%, a nőké 0,6%.

Az iskola statisztika arra enged következtetni, hogy *ez a nagy különbség, amely a tisztviselő pályán dolgozó férfiak és nők felkészültsége tekintetében az utóbbiak hátrányára ma még mutatkozik, a jövőben lényegesen enyhülni fog.*

Közvetlenül az első világháború előtt a történeti Magyarország középiskolai tanulóinak csupán 3%-a volt lány és mindössze 250 leánytanuló szerzett ebben az időben érettségi bizonyítványt. Az összeomlás után (1921/22.) a lányok aránya már 17% és alig másfél évtizeddel később már 25%-ig emelkedik, vagyis minden negyedik középiskolai tanuló a női nemhez tartozott. Az 1935/36-ban érettségizett nők száma már meghaladja a másfél ezret (23%), vagyis több mint hatszor annyi, mint ahány lány az első háború előtt Nagymagyarországon érettségit nyert.

Az értelmiségben és különösen a tisztviselői munkakörben dolgozó nők ma még viszonylag alacsony műveltségi színvonalának általános emelkedése természetesen csak a jelenlegi létszám kiválásának illetőleg az értelmiségi réteg bővülésének mértékében történhetik. Az iskolák által évről évre növekvő számban a szellemi munkapiacra bocsátott érettségizett nők elhelyezkedésével kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy vajon a jelenleg túlnyomóan csekélyebb képesítéssel általuk elfoglalt munkahelyeknél a minősítés feltételei szigorítottasnak-e, ami elkerülhetetlenül költségesebbé teszi ezeknek a munkáknak (pld. gépírás és egyéb kezelési teendők) ellátását, vagy pedig az érettségizett nők tömege inkább azokon az állásokon találjon magasabb iskolai képzettségének megfelelő alkalmazást, amelyeket eddig túlnyomóan férfiak töltöttek be. Ebben az esetben ugyanis *a férfi szellemi munkaerők elhelyezkedésének problémája lényegesen megnehezülne.*

A magasabb iskolai műveltség elterjedése

A XX. század küszöbétől világszerte észlelhetjük a magasabb iskolai műveltségnek egyre szélesebb körű elterjedését. *Az írni-olvasni tudás a művelt nemzeteknél ma már általánosság vált és így elterjedtségének százaléka többé nem fokmérője valamely kultúrnép műveltségének. E helyett korunkban a nemzetek kultúrszínvonalát a közép- és a főiskolai műveltség elterjedésének mértéke jelzi.*

Minden állam arra törekszik, hogy népességének minél nagyobb tömege számára megadja a magasabb művelődés lehetőségét. Különösen nagy hatást gyakorolt ebben a tekintetben *az ingyenes oktatásnak széles körű kiterjesztése a felső iskolákra* is. Így pld. Amerikában, az Egyesült Államokban, ahol a közép-

iskolai oktatás ingyenes, a középiskolai tanulók száma 1900-tól 1926-ig közel tízszeresre, 580 700-ról 4 370 000-re emelkedett. Angliában szintén a tandíjmentesség kiterjesztésének hatása alatt 98 000-ről (1904) két évtized alatt 368 000-re szökött fel a középiskolások száma. Japánban 1900-ban 83 000, 1927-ben 559 000, Svájcban 1900-ban 10 000, 1922-ben 27 000 számuk stb.

A történeti Magyarországon a háború előtt (1913/14) az érettségi oklevelet adó középiskoláknak kerekén 100 000 tanulója volt, a 10–17 éves népességnek ez 32%-e. 1930-ban a mai Magyarországon a középiskolások száma 74 000, vagyis a 10–17 éves népesség 67%-e. Közvetlenül az ország átmeneti megnagyobbodása előtt számuk már a 83 000-et meghaladta. Az azóta lefolyt hét esztendőnek adatai a területi változások miatt az összehasonlításra nem alkalmasak ugyan, mégis megállapítható belőlük, hogy a középiskolákba tódulás folyamata tovább erősödött. Kétségtelen azért, hogy ma már több tanuló jár a megkisebbedett Magyarországon középiskolába, mint alig egy emberöltő előtt a történeti Magyarországon, és hogy a *népességhez viszonyított arányuk közel háromszor akkora, mint volt 1913-ban.*

Érettségi vizsgát tett tanulók

Év	Száma
1901	4 540
1911	7 381
1921	6 781
1931	8 299
1938	9 014
(1942)	11 77)

Annak ellenére, hogy a középiskolai tanulók létszáma Magyarországon lényegesen emelkedett és állandóan növekedik az érettségizett diákok száma is, *a fejlődést mégsem tarthatjuk kielégítőnek* sem az utóbbi idők nemzetközi adatainak megvilágításában, sem pedig az értelmiségi foglalkozások megszorodásával kapcsolatosan növekvő utánpótlási szükséglet kielégítése szempontjából.

Míg a tisztviselők létszáma a legutolsó évtized alatt 253 000-ről 366 000-re emelkedett, vagyis 44%-kal szaporodott, addig a 8 középiskolát végzetek száma 275 000-ről 326 000-re nőtt, vagyis 19%-kal lett nagyobb. Igaz ugyan, hogy a tisztviselői állások több mint 40%-ában nem érettségizett egyének foglalnak helyet. Adataink azonban azt mutatják, hogy a tisztviselő állásoknál egyre nagyobb mértékben van szükség a magasabb iskolai műveltségre. Így pld. az iparban alkalmazott 1000 tisztviselő közül 1920-ban 409-nek, 1930-ban pedig már 466-nak volt érettségije.

Egybevetve az értelmiség fejlődésével kapcsolatos szükségletet és a jelenlegi kerekén fél milliónyi értelmiségi kereső tömegnek kb. 2½%-os évi természe-

tes fogyását ellensúlyozó *utánpótlási szükségletet*, megállapíthatjuk, hogy középiskolai oktatásunk tekintetében nemcsak hogy *túl-produkcióról nem lehet szó*, hanem ellenkezően a szellemi munkahelyek ellátása érdekében az évente *érettségizők számának lényeges növelése kívánatos*.

Az érettségizett tanulóknak kb. fele a *főiskolákon* folytatja tanulmányait. A történeti Magyarországon a főiskolai hallgatók létszáma fokozatosan emelkedve 1914-ben a 17 000-es létszámot érte el. Az összeomlás után a Magyarországon tanuló főiskolai hallgatók száma nem csökkent. A háborúval és annak kimenetelével összefüggő körülmények hatása alatt átmenetileg torlódtak a különböző évfázatok hallgatói (1922: 21 000 hallgató). Az egyetemekre való tódulás azonban továbbra is igen jelentős volt és az elhelyezkedési nehézségekre tekintettel történt létszámkorlátozások ellenére egész 1934-ig a 15–16 000-es létszám körül mozgott. Közvetlen a mostani világháború kitörése előtt bizonyos csökkenés volt észlelhető (13 200 hallgató 1937/8-ban), az átmeneti terület megnagyobbodások azonban újból felszöktették főiskoláink hallgatóinak számát (1942/43: 21 700).

A történeti Magyarországon 100 000 lakosra eső 97,3 főiskolás (1913) képviselte a csúcslétszámot, míg a mai Magyarországon ez az arányszám 180–256 között ingadozott. Az egyetemi hallgatók számának növekedése túlnyomórészt az ifjúságnak a *praktikus pályák iránti fokozódó érdeklődésének* következménye. Különösen a műegyetemi és az orvostudományi karok hallgatóinak létszáma emelkedett, míg a jogi karon másfél évtized óta állandóan 5000 körül mozog a hallgatók létszáma.

A főiskolai oklevéllel rendelkező népesség 1920-tól 1941-ig 73 000-ről 103 000-re, vagyis több mint 40%-kal emelkedett.

*A diplomások száma és az évente kiadott főiskolai oklevelek
(1930/31-től 1937/38. évig)*

Az oklevél neve	A diplomás keresők		Az évente kiadott oklevelek száma	Utánpótlási felesleg (+) hiány (-)
	száma	évi fogyása		
Jogi	22000	660	1129	+369
Orvosi	8000	240	393	+153
Gazdász	5200	150	107	-43
Mérnöki	9200	270	285	+5
Középiskolai tanári	9000	270	409	+139

A fenti számítások az 1930. évi népszámlálás alkalmával kereső foglalkozásban talált diplomások állományának alapulvételével történetek. A népszámlálás időpontja körül – 1928-ban – a szellemi munkásokról végzett külön adatgyűjtés eredményei szerint a diplomások közül sokan már nem tudtak elhelyezkedni, szakértői vélemények szerint, azért ebben az időben az országnak szük-

ségele diplomás munkaerőkben teljesen kielégítettnek volt tekinthető, és a kereső diplomások akkori létszáma általánosságban megfelel az ország egyszerű szükségletének.

Részletesen vizsgálva az adatokból szembeszökően kiemelkedik a túltermelés *jogi* diplomákban. Évente átlag 369 jogász doktorral több hagyja el az egyetemeket kapuit, mint ahányra a szellemi munkahelyeken az ennek a képzettségnek megfelelő munkakör ellátása céljából szükség van.

Az *orvos* doktorok utánpótlási feleslege ugyan számszerűen kisebb, de hivatásuk természetére tekintettel annál figyelemre méltóbb. A szellemi proletariátus a jogi szakmában a társadalmi és politikai életre, az orvosi szakon az emberi életre nézve jelent veszélyt.

Jelentős többletet adnak ki egyetemeink *középiskolai tanári* oklevelekből is.

A *mérnöki* szakon általában kiegyensúlyozottnak látszik az évente az életbe kilépő okleveles mérnökök száma és a velük szemben megnyilvánuló kereslet.

A magyar föld szakszerű kihasználását magasabb gazdasági szaktudással rendelkező irányító és vezető réteg nélkül bajosan lehet elképzelni. Éppen azért feltűnő, hogy ezen a téren a főiskolai oktatás elterjedése helyett visszaesés mutatkozik. Évente 43 *gazdász* oklevéllel kevesebben adnak ki az akadémiák, mint ahányra az utánpótlás biztosítása érdekében szükség lenne. Nyilvánvaló, hogy az a létszám, amelyet 1930-ban okleveles gazdák tekintetében a népszámlálás kimutat, nem tudott az országban megfelelő munkakört kapni. Bizonyítja ezt az adatunk is, hogy 1928-ban 1100 okleveles gazda, tehát az összes okleveles gazdák kerekén 20%-a, nem végzett tulajdonképpeni szellemi munkát, hanem képzésével össze nem egyező munkakörben dolgozott. 1930-ban összesen 6410 egyénnek volt gazdasági akadémiai oklevele. 1941-ben a bécsi döntések utáni, közel két akkora területen már csak 6123 egyénnek volt ily oklevele. A legmagasabb gazdasági műveltség terén tehát Magyarországon határozott visszaesés mutatkozik. Ez a körülmény a földbirtokreformmal kapcsolatos irányító, nevelő stb. teendők elszaporodásának időszakában különösen figyelmet érdemel.

Az iskolai műveltség a szellemi és testi munkások körében

A szellemi munkások jelentős részének nincs középiskolai végzettsége és viszont a testi munkások között számos érettségizett, sőt főiskolai diplomával rendelkező egyént találunk. Mind a két csoportot, ahol a műveltség és a foglalkozás kritériuma nem is találkozik, az értelmiséghez számítjuk. Idetartoznak tehát azok a tisztviselők (díjnokok stb.) és szabadfoglalkozásúak (óvónők, művészek stb.) is, akiknek nincs 8 középiskolájuk.

Az értelmiség tehát nem alkot elkülöníthető társadalmi osztályt. Értelmiségiek vannak mind az önálló egzisztenciákból álló u.n. polgári középosztályban,

mind pedig a túlnyomórészt testi munkát végző szorosan vett munkásság sorában is. Pusztán az *iskolai végzettség alapján* tehát nem merülhet fel az a kérdés pl., hogy valaki a parasztsághoz, vagy az értelmiséghez tartozik-e. (A Győrffy-kollégiumban legutóbb tárgyalt vitakérdés.) Ugyanígy a munkásságot nem lehet szembeállítani az iskolai műveltség alapján az értelmiséggel. Kívánatos – és a fejlődés útja arra mutat –, hogy a magasabb iskolai végzettség nemcsak a kifejezetten szellemi munkával foglalkozó tisztviselőknek és szabadfoglalkozásúaknak legyen sajátja, hanem minél szélesebb körben elterjedjen a testi munkát végző önálló polgárság (kisbirtokosok, kisiparosok stb.) és a szorosan vett munkásság között is. A külföldön pld. Svédországban, Svájcban, Dániában a diplomával rendelkező önálló kispolgár, vagy alkalmazott munkás, egyáltalában nem tartozik a ritkaságok közé.

A magasabb iskolai műveltségnek foglalkozások szerinti megoszlását nézve azt látjuk (lásd 3. sz. táblát), hogy *a középiskolai és a főiskolai diplomák több mint kétharmada (67,8%) a tisztviselők kezében van*. Mindazonáltal a magyar szellemi munkások a legnagyobb létszámú csoportjában csupán 59%-nak van érettségije. Viszonylag legműveltebb a szabadfoglalkozásúak alig 20 000 főnyi csoportja, amelyben a 75%-ot is meghaladja a diplomások aránya. A szellemi foglalkozások közé sorolható nagy- és középbirtokosok csoportja anyagi lehetőségeihez mérve csak csekély számban törekedett magasabb műveltségre. 1000 közül mindössze 280-nak van maturája. A nyugdíjasok kategóriájában szellemi és testi munkások vegyest szerepelnek. Kétségtől megállapítható azonban, hogy *az országnak igen jelentős szellemi tőkéje kerül a nyugdíjazás folytán mondhatnók kiselejtezésére*. Hiszen közel 30 000 érettségizett – ezek között 900 főiskolai diplomás – egyén, vagyis *oklevéllel rendelkező kereső népességünk 13,3%-a nem teljesít tényleges szolgálatot*.

3. sz. tábla
A magasabb műveltségű kereső népesség foglalkozások szerint 1930-ban

Foglalkozás	Kereső népesség száma	%	Főiskolai	Közép-iskolai	Együtt szám szerint	%	1000 keresőre legalább középisk. végzettségű
			végzettségű				
Tisztviselő	233 035	6,3	53 876	94 834	148 710	67,8	587,7
Szabadfoglalkozású önálló	197 35	0,5	12 961	2 046	15 007	6,9	750,3
Nagy- és középirtokos Kisirtokos (100 h. aluli)	10 836	0,3	1 643	1 436	3 081	1,4	280,1
Mezőgazdasági munkás	1 227 323	30,7	667	1 833	2 500	1,1	2,0
Iparos, kereskedő stb. önálló	788 681	19,7	9	184	193	0,1	0,2
Ipari, forgalmi stb. munkás	309 876	7,7	1 925	10 459	12 384	5,7	40,1
Közszolg. altiszt	1 100 834	27,5	307	7 059	7 366	3,4	6,7
Egyéb (nyugdíjas) stb.	58 078	1,5	73	667	740	0,3	12,7
	230 784	5,8	9 407	19 978	29 385	13,3	127,2
	3 999 242	100,0	80 870	138 496	219 366	100,0	54,7

Az önálló iparosok és kereskedők műveltsége közelíti meg leginkább az országos átlagot. Sajnos a statisztika nem választja külön a túlnyomórészt szellemi munkát folytató nagy- és középvállalatok tulajdonosait a kisiparosoktól, kiskereskedőktől és így nincsen módunkban megállapítani, hogy az iparforgalmi önálló foglalkozásokban a testi munka mily mértékben párosul magasabb iskolai műveltséggel.

Az őstermelő népesség körében igen ritka az érettségizett egyén. A kisirtokosoknak és az őstermelő munkásságnak két milliós tömege az ország kereső népességének felét képviseli. Ezzel szemben csupán 1,2%-a a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező népességnek tartozik körükbe. A kisirtokosok között az iskolai műveltség sokkal ritkább (2‰), mint az ipari munkásságnál (6,7‰). Ez utóbbiaknál már szám szerint tekintélyes tömegben találunk magasabb iskolai végzettséggel rendelkező egyéneket: 7366 ipari munkásnak volt érettségije s közülük 307 főiskolai diplomával is rendelkezett.

Viszonylag magas a közszolgálati altisztek iskolai műveltsége. Ezer altiszt közül közel 13-nak van érettségije.

A közép- és a főiskolai tanulók származása

A közép- és a főiskolai tanulók (hallgatók) szüleinek foglalkozásáról a századforduló óta gyűjtünk adatokat és így már egy nemzedéket jóval meghaladó időn át figyelhetjük meg, hogy az iskolákból jövő utánpótlással mely társadalmi rétegekből kerül friss vér intelligenciánkba.

A középiskolákba járó gyermekek szüleinek foglalkozására vonatkozó adatok már visszatükrözik a művelt középosztály házas termékenységének sorvadását.

Szülők foglalkozása	Az értelmiségi keresők %-ában	Középiskolai tanulók %-ában	Főiskola tanulók %-ában
Közszolgálati és szabadfoglalkozású értelmiségi	38,7	29,2	31,1
Gazdasági (ipari stb.) tisztviselő	37,9	16,3	14,9
Nyugdíjas tisztviselő	9,6	5,7	13,0
Gazdasági (közép- és nagyüzem), önálló	6,8	9,9	6,8
Szellemi munkások összesen	93,0	61,1	65,8
Gazdasági (kisüzem) önálló	4,0	20,6	18,2
Munkás	3,0	19,2	16,0
Testi munkások összesen	7,0	39,8	34,2
Mindössze	100,0	100,0	100,0

A szellemi munkát folytató értelmiségiek a középiskolákban csupán 61%-át és a főiskolákban is csak 65%-át adják az utánpótlásnak. *A középiskolák tanulóinak tehát közel kétötöde, a főiskolaiaknak pedig egyharmada a testi munkáscsaládok köréből kerül ki.*

Az iskolai utánpótlás tehát évről évre számottevő eltolódást idéz elő értelmiségünk származás szerinti összetételében. Honnan jönnek az új erők?

A népi eredetű tanulók száma (1938)

Szülők foglalkozása	Középiskolások	%	Főiskolások	%	Kereső népesség (1900 %)
Kisbirtokos, bérlő	4 823	5,8	1 281	9,7	30,8
Gazdasági munkás, cseléd	430	0,5	168	1,3	19,8
Kisiparos, kiskereskedő	12 244	14,8	1 117	8,5	7,8
Ipari, forgalmi munkás	7 274	8,6	841	6,3	27,5
Közszolgálati altiszt	3 954	4,8	272	2,1	1,4
Más foglalkozások	4 349	5,3	839	6,3	3,9
Népi eredetű összesen	33 074	39,8	4 518	34,2	91,2
A tanulók összes száma	82 963	100,0	13 228	100,0	

A magyar népi erő ősi forrása, a földműves népesség táplálja tudvalevően magasabb születési aránya révén az ország egész dolgozó társadalmát. A keresők minden foglalkozási ágában évről évre tömegesen helyezkednek el östermelő szülők gyermekei. Így pld. 1920 és 1930 között több mint fél millió östermelő szülőtől származott gyermek hagyta el ősi foglalkozását és kereste más foglalkozási ágban boldogulását. (Ugyanezért az östermelő lakosság száma csak kis mértékben növekedik és az ország népességében elfoglalt arányszáma állandóan csökken. Figyelmet érdemel, hogy az ezer éven keresztül östermelő többségű Magyarországon most az 1941. évi népszámlálás idején veszítette el östermelő rétegünk abszolút többségét. Aránya az ország népességének 47,8% volt.) A magyar falu gyermekbőségét tekintve *alacsonynak mondható a parasztság két milliós tömegéből a középiskolába kerülő gyermekek száma (5353)*. Annál inkább kell ezt a számot kevesellnünk, mert a múlthoz viszonyítva ez a szám szinte stagnál, viszonylag pedig – a középiskolai ifjúság egész tömegének bővülése miatt – érezhetően csökken. Különösen szembeszökő ez a csökkenés, ha az östermelő gyermekeknek a történeti Magyarország középiskoláiban elfoglalt arányát tekintjük, amely a század elején több mint két akkora volt (15%) mint napjainkban. Igaz ugyan, hogy a történeti Magyarországon a földműves réteg nagyobb volt és ezért a magasabb műveltségre képes és arra törekvő gyermekek száma is jelentékenyebb, de viszont figyelembe kell venni, hogy a régi Magyarország értelmiségi rétege kisebb volt mint a mai országé és ezzel az elhelyezkedési lehetőségek is kisebbek. Mindezeknek a körülményeknek figyelembevételével megállapíthatjuk tehát, hogy *a történeti Magyarországon sokkal erősebb volt az értelmiségnek és a földműves népnek a keveredése, mint az utolsó évtizedekben a trianoni országban*.

Az östermelő szülők gyermekeinek ritkulása a középiskolák padjaiban némi ellensúlyozást nyer azáltal, hogy a polgári iskolákban számuk jelentékenyen gyarapodik. Az értelmiség népi összetételének vizsgálata szempontjából rá kell

itt mutatnunk arra a körülményre is, hogy tekintettel arra a nagy tömegre, amely az őstermelő foglalkozást az ipari foglalkozással cseréli fel (1920–1930-ig kb. egy negyed millió) az őstermelő gyökerű fiatalságnak egy része nyilván már iparos szülőktől származóként szerepel.

Arra is mutat az őstermelő gyermekek csökkenő középiskolai aránya, amely egybe esik az értelmiségi pályákon való boldogulás megnehezülésével, hogy a kiskgazdának gyermeke általában főként azért törekszik középiskolai képzettségre, hogy tisztviselői, vagy szabadfoglalkozású pályára léphessen, és nem kívánja Svájc, Svédország, Dánia kiskgazdáinak mintájára a magasabb műveltséget saját földjén maradva élvezni és hasznosítani.

Abból a körülményből egyébként, hogy a kisbirtokosoknak fiai a főiskolai hallgatók között jóval nagyobb aránnyal (9,7%) vannak képviselve, mint a középiskolások között (5,8%), arra lehet következtetni, hogy *a kiskgazda ifjak* a tanuló ifjúság körében mutatkozó *átlagnál lényegesen nagyobb tehetséggel és szívóssággal igyekeznek új pályájukon előre jutni.*

Népi elemet hoznak az értelmiségbe a túlnyomórészt vidéki, földmunkával is foglalkozó *kisiparosok és kiskereskedők* gyermekei is. Arányuk a középiskolások között igen jelentős (14,8%); jóval nagyobb mind a kereső népességben kimutatott számarányuk (7,8%). Minthogy bizonyára túlnyomórészt a gazdasági pályákon maradnak, kevésbé törekednek főiskolai műveltség elnyerésére.

A több mint egy milliós *iparforgalmi munkástömeget* 7274 középiskolai diák (8,6%) és 841 főiskolai hallgató (6,4%) képviseli a feltörekvő fiatalság sorába.

A *közszolgálati altisztek* kategóriája népességi arányának (1,4%) több mint háromszorosával (4,3%) szerepel a középiskolai tanuló ifjúság szülői között. A főiskolákban már viszonylag lényegesen kevesebb (2,1%) altiszti gyermek tanul, ami szemben a kiskgazda ifjakkal mondottakkal azt mutatja, hogy az altisztek gyermekei viszonylag kisebb anyagi háttérrel és kisebb tehetséggel és szívóssággal törekednek az értelmiségi állásokban elhelyezkedni.

4. sz. tábla*
*A középiskolai és főiskolai tanulók szülei foglalkozása szerint
 az 1937/38. évben*

A szülők foglalkozása	A tanulók száma			
	a középiskolákban	%	a főiskolákban	%
<i>Az őstermelés:</i>				
nagy-, középirtokos és bérlő	1905	2,3	348	2,6
kisbirtokos és bérlő	4823	5,8	1281	9,7
tisztviselő	1292	1,6	201	1,5
gazdasági munkás és cseléd	430	0,5	168	1,3
összesen	8450	10,2	1998	15,1
<i>A bányászat és ipar:</i>				
önálló iparos	9630	11,6	1140	8,6
tisztviselő	2641	3,2	480	3,6
egyéb alkalmazott	2926	3,5	375	2,9
összesen	15197	18,3	1995	15,1
<i>A kereskedelem, hitel és közlekedés:</i>				
önálló kereső	77544	9,1	535	4,0
tisztviselő	99571	11,5	1195	9,0
egyéb alkalmazott	4348	5,3	466	3,5
összesen	21463	25,9	2196	16,6
<i>A közszolgálati és szabadfoglalkozás:</i>				
köztisztviselő, katonatiszt	11766	14,1	1759	13,3
pap, tanár, tanító	5753	6,9	1416	10,7
más önálló és tisztviselő	6796	8,2	945	7,1
közszolgálati altiszt	3954	4,8	272	2,1
összesen	28269	34,0	4392	33,2
<i>Más foglalkozások:</i>				
nyugdíjas tisztviselő	4691	5,7	1739	13,0
egyéb nyugdíjas	1795	2,2	729	5,5
tőkés, járadékos, magánzó	544	0,7	69	0,6
külön meg nem nevezett napszámos	99	0,1	23	0,2
árvaház, szeretetház	204	0,2	-	-
egyéb és ismeretlen	2251	2,7	87	0,7
összesen	9584	11,6	2647	20,0
<i>Mindössze</i>	82963	100,0	13228	100,0
<i>Ebből népi származású:</i>	33074	39,8	4518	34,2

* A felsőkereskedelmi és mezőgazdasági iskolákkal együtt.

*Értelmiségünk származása*³

A magyar értelmiség származását kutatva a legrégebbi adalékokat a tisztí címtárakból kaphatjuk, amelyek a kiegyezés óta rendelkezésre állnak és legtekintélyesebb értelmiségi csoportunknak név- és szolgálati adatait tartalmazzák. Ezekből az adatokból mindenekelőtt megállapítható, hogy a különböző társadalmi osztályok leszármazottjai nem egyenletesen helyezkedtek el a korszerű állami feladatainak elvégzésére berendezkedő magyar közigazgatásban.

A minisztériumok és az egyéb központi hatóságok a kiegyezéskor a m. kir. helytartó tanács megfelelő ügyosztályaiból és hivatalaiból alakultak. *Idegen származású* személyzetüknek túlnyomó része helyén maradt, a megüresedett és újonnan rendszeresített állásokra pedig a legnagyobb számban az elszegényedett *nemesi osztály* tagjai foglalták el. Hasonlóképp ennek az osztálynak ivadékaik lelik el az újból alkotmányos életre tért ország vármegyei közigazgatásának állásait is. A nemesi osztály tagjai ezekre a köztisztviselői állásokra szinte elsőbbségi joggal bírtak. Így volt ez különösen Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején (1875-től 1890-ig). Az 1875. évi tisztí címtárban szereplő nevek szerint pl. a belügyminisztérium tisztviselői közül nemesi neve volt 53%-nak, idegen neve 37%-nak és népi hangzású magyar neve 10%-nak.

Ezzel szemben ugyancsak névelemzés alapján a tisztí címtárak kötetéből megállapíthatjuk, hogy a fent említett *minisztériális és vármegyei állásoktól eltekintve* a magyar *közalkalmazottak túlnyomó nagy tömege a kispolgárság és a mezőgazdasági népesség* sorából származott. Már a közvetlen kiegyezés utáni névtárakból látjuk a városi polgárság özönlését a tisztviselő pályákra. Városaink népi összetételének megfelelően az idegen nevek nagy tömege is mutatja ezt. Míg a városokban székelő hivatalokban az idegen származású polgári elem a túlnyomó, addig a községi adminisztrációban a magyar hangzású népi nevek alkotják a nagy többséget, és csak elvétve találunk oly tisztviselő nevekre, amelyek nemesi származásra utalnának.

Végeredményben a névelemzés alapján kitűnik, hogy a *kiegyezés utáni időben*, amikor a korszerű magyar közigazgatás alapjai kialakultak, közfunkciót

³ A népszámlálások 1900-ig csupán a népesség legelemibb műveltségéről, az írni-olvasni tudásról gyűjtöttek adatot. A magasabb iskolai műveltségre vonatkozóan a népszámlálások számlálólapjai 1910 óta tartalmazznak kérdőpontokat. Ezért a múlt századbeli értelmiségi rétegre vonatkozó adataink csupán az értelmiségi *foglalkozásúak* tömegére szorítkoznak, és nem terjednek ki a magasabb *műveltségük* alapján az értelmiséghez sorozható népességre. Megfelelő adatok híján az egész értelmiségi réteg származását így statisztikai pontossággal csak a legutóbbi évtizedek óta figyelhetjük meg, és azért kénytelenek vagyunk megelégedni értelmiségünk múltjának vizsgálatánál azokkal a tájékoztató adatokkal, amelyek értelmiségünknek egy – bár kétségkívül legtekintélyesebb – részéről, a köztisztviselőkről rendelkezésre állnak.

végző értelmiségünknek 5–10%-a volt nemesi származású. kb. 30%-a magyar népi származású és 55–60%-a idegen eredetű.

Látjuk tehát, hogy amily mértékben vonzották az államhatalom gyakorlásával járó egyes kiváltságos megbecsülést élvező állások a nemesi osztályt a tisztviselői pályák felé, oly mértékben mellőzték a közszolgálatnak egyéb ágait. Oktató személyzetünk, lelkészeink, közegészségügyi, pénzügyi stb. alkalmazottaink között csak jelentéktelen számmal vannak képviselve. Azok a köztisztviselői pályák, az u.n. „úri” pályák, amelyeken a nemesi osztálynak részben földbirtokukat vesztett tagjai elhelyezkedtek, bár az állami hatalom gyakorlása szempontjából a legjelentősebbek, létszám szerint a közszolgálati állásoknak csak viszonylag kis hányadát jelentik és természetesen még kisebb számbeli értékük az értelmiségnek egész tömegében. Aránytalanul nagy közhatalom fűződik azonban ezekhez az állásokhoz, melyeknek birtokosai természetesen kiemelkedő pozícióhoz jutottak ezzel az értelmiségiek táborában. Nyilván ez a körülmény is okozhatta, hogy értelmiségünknek viszonylag csekély számú, feudális gyökerű rétegében látta a közvélemény és különösen a külföld az egész magyar köztisztviselői karnak, sőt a magyar értelmiségnek is reprezentánsait.

A névmagyarosítás, mely értelmiségünk, de különösen közalkalmazottaink körében igen gyakori volt, megakadályozza azt, hogy értelmiségünk származását pusztán névelemzés alapján a későbbi időkben tovább kövessük. Különösen a nemesi származás megállapítása ütközik az ilyen tömegszámlálásnál leküzdhetetlen nehézségekbe, mert a névmagyarosításnál előszeretettel cserélték fel az idegen nevet régies nemesi nevekre, és a köztisztviselők rendszerint engedélyt kaptak arra is, hogy újonnan felvett magyar nevüket régiesen (Y, ss stb.) írhasák. A különböző címtárak alapján azért csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a mai Magyarország értelmiségében bár kisebb mértékben, mint ahogyan azt a kiegyezés utáni időknél láttuk, de mégis igen jelentékeny számmal szerepelnek az idegen hangzású nevek viselői. A legutóbbi címtárakban a magyar nevek száma átlag 60% körül mozog és 40% az idegen eredetű közfunkcionárius.

A névelemzések bizonytalan talaja helyett a legutóbbi nemzedék származását illetően már a népszámlálás által nyújtott biztosabb alapon mozoghatunk. Azt a változást, amely a magyar értelmiség származása tekintetében egy nemzedék alatt végbement, az 1930. évi népszámlálásnak a kereső népesség szüleinek foglalkozására vonatkozó adataiból lehet áttekinteni (lásd 5. sz. tábla).

A több mint *negyedmillió tisztviselő közül mindössze 76 000, tehát csak 30% származott tisztviselő szülőitől.* Ha figyelembe is vesszük, hogy a népszámláláskor ma az önállók között szereplő szülők egy része korábban tisztviselő volt, és hogy az önállók között egyébként is szép számmal foglalnak helyet olyanok, akik részben foglalkozásuk természete, vagy pedig magasabb műveltségük miatt az értelmiséghez sorozhatók, mégis ennek az adatnak alapján megállapíthatjuk, hogy értelmiségünknek jóval több mint a fele műveltség szempontjából alacsonyabb rétegből származik.

A nem tisztviselő szülőtől származó közel 180 000 tisztviselő nagyobb része az u.n. kispolgári, vagyis az önálló testi munkásrétegből származik. A kisiparosok és kiskereskedők, akiknek túlnyomórésze városokban és nagyobb községekben lakik, és így gyermekeiket könnyebben tudják iskoláztatni, viszonylag jóval nagyobb arányban frissítik fel az értelmiséget, mint a kisbirtokosok.

Kereken 37 000 tisztviselő testi munkás szülőtől származott. Az előző nemzedék munkásrétegből kerül tehát ki az 1930. évi tisztviselői társadalomnak közel 15%-a. Itt is megfigyelhető, hogy a falusi földműves munkások gyermekei jóval kisebb arányban lépnek az értelmiségi pályákra, mint a túlnyomórészt városi iparforgalmi lakosság gyermekei. A mezőgazdasági munkásság milliós tömegéből ugyanis alig 6000-nek gyermeke került az értelmiségiek közé. A mezőgazdasági munkásság társadalmi emelkedését nyilván az önálló birtokosok kategóriájába való jutásban keresi. A földműves munkások egyötödének gyermeke, kereken 200 000 lélek, került így egyik nemzedékről a másikra a munkássorból a kisbirtokos rétegbe.

A férfi és nő tisztviselők származása tekintetében a leglényegesebb eltérést az ipari munkások gyermekeinél látunk. Míg a férfi tisztviselőknek csupán 4,7%-a származik ipari munkás szülőtől, addig a női tisztviselők közül több mint kétszer annyi (8,5%). Viszonylag jelentős a községi altisztvezetők feltörekvő gyermekeinek aránya. Az altisztvezetőknek 40%-a, vagyis kétötöde a községi szolgálatban már mint tisztviselő helyezkedik el. Többségük nyilván csak a kezelési pályán működik, amit a tisztviselők között kimutatott leánygyermekeiknél (57%), a fiú gyermekeknél (33,3%) jóval magasabb arányszáma jelez.

A magyar értelmiség egyes csoportjainak származását vizsgálva egyébként azt látjuk, hogy *az egyetemi tanárok és a bírák a legtörszörösebb értelmiségiek*. Itt találjuk ugyanis a tisztviselő leszármazottaknak viszonylag legnagyobb százalékát.

Viszont a leginkább népi származású értelmiségi csoport *a szerzeteseknek és a papoknak csoportja*. Több mint egyharmad részük kisbirtokos és földmunkás szülőtől származik. Tisztviselő családok gyermekeit a legritkábban találjuk közöttük.

A községi tisztviselők is kiemelkedően östermelő és számottevő arányban paraszti származásúak.

Az értelmiségi nőknél *a tanszemélyzet* az, amely *leginkább értelmiségi származású* és egyben a népszámlálásnál tett bevallása szerint a legkisebb arányban származik munkás családból. Az elemi iskolai tanítónőknek 9054 főnyi csoportjában a legnagyobb számmal a tisztviselők, még pedig a túlnyomórészt köztisztviselők (3129), továbbá kisiparosok (1095) és kiskereskedők (739) leányai foglalnak helyet.

Az irodalom és a művészet csoportjában leginkább népi eredetűek a színésznők. Közel ezer főnyi létszámuknak majdnem egyhatoda (16,3%) származik munkás szülőtől, mégpedig túlnyomórészt ipari munkás környezetből. Ér-

dekes, hogy a férfi színészeknek számszerűen ugyanakkora a tábora (976), majdnem pontosan azonos származás szerinti összetételben (munkás szülők gyermeke 16,2%).

Legnagyobb mértékben népi eredetűek még a szülésznők, kiknek mindössze 2,7%-a származik értelmiségi szülőtől és 40,8%-a munkáscsaládból, 56,3%-a pedig kigazda és kisiparos eredetű.

5. sz. tábla
A magyar értelmiség származása
(1930)

Szülők foglalkozása	Tisztviselő		Szabadfoglalkozású		Együtt szám szerint	%
	férfi	nő	férfi	nő		
<i>Tisztviselő</i>	52 704	23 843	3 790	1 112	81 449	29,8
<i>Önálló</i>	102 275	36 864	10 060	2 900	152 099	55,8
Ebből:						
Szabadfoglalkozású	4 302	1 668	1 646	329	8 145	2,9
Östermelő	21 566	5 608	1 914	691	29 779	10,9
Iparos	27 433	12 432	1 729	916	42 510	15,6
Kereskedő	20 661	6 182	2 840	469	30 152	11,0
Nyugdíjas	26 870	10 258	1 809	441	39 378	14,4
<i>Munkás</i>	22 249	15 100	718	1 155	39 222	14,4
Ebből:						
Östermelő	3 727	2 110	119	633	6 589	2,4
Ipari munkás	7 428	6 462	175	222	14 287	5,2
Kereskedelmi munkás	1 837	1 122	74	32	3 065	1,1
Közszolg. altiszt stb.	2 275	1 405	73	68	3 821	1,4
Közlekedési altiszt stb.	4 520	2 596	130	78	2 324	2,7
Összesen	177 228	75 807	14 568	5 167	272 770	100,0

Az értelmiségi népesség származását társadalmi tagozatban jobban kifejezi az az összeállítás, amely az értelmiségi szülőket egybefoglalva mutatja ki. Ide tartoznak ugyanis a tisztviselőkön kívül a szabadfoglalkozásúak, a nyugdíjas tisztviselők, nemkülönb az egyéb foglalkozásúak közül is mindazok, akik foglalkozásuk természete, vagy magasabb műveltségük miatt a szellemi munkások közé számíthatók. Szakértői becslés alapján a nyugdíjas szülőknek 70%-t vesszük értelmiséginek, az egyéb foglalkozású értelmiségi szülőket megfelelő támpont híján mellőzzük. Az így kialakuló kép a következő:

A szülő foglalkozási viszonya	Értelmiségi kereső	
	száma	%-a
Értelmiségi	116 394	42,7
Gazdasági önálló	117 054	42,9
Munkás	39 222	14,4
Összesen	272 770	100,0

Az értelmiség több mint háromnegyed részéről rendelkezésre álló ezek a származási adatok végeredményben azt mutatják, hogy a magyar értelmiségnek 57,3%-a nem értelmiségi származású. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a gazdasági önálló foglalkozásúak tömegében a túlnyomórészt szellemi munkát folytató nagyobb vállalatok, üzemek, földbirtokok tulajdonosai számszerűen viszonylag csak kis létszámmal szerepelhetnek, úgy bátran állíthatjuk, hogy az *1930. évi népszámláláskor megszámlált magyar értelmiségnek fele testi munkájából élő szülőktől származott*. Vagyis egyik nemzedékről a másikra kimutatható intelligenciánknak erősen népi karaktere.

A társadalmi rétegek gyors keveredését látjuk akkor is, ha egy pillantást vetünk azokra az adatokra, amelyek tájékoztatnak minket *az értelmiségi szülők gyermekeinek elhelyezkedéséről*. Itt mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy a statisztika az 1930-ban számba vett 253 000 tisztviselővel szemben, csak 153 000 tisztviselői leszármazottat talált, vagyis olyan keresőt, akinek apja tisztviselő volt. Ennek a két számnak az egybevetése jelenti egyrészt a tisztviselői rétegnek erős bővülését, másrészt a régi tisztviselő generáció elsorvadását. A tisztviselők gyermekei egyébként csak felerészben szerepelnek a tényleges tisztviselői létszámban. Megközelítően 15%-uk a nyugdíjasok sorában van kimutatva. *A tisztviselő gyermekek tehát kétharmad részben követték szüleik pályáját. Közel 20%-uk testi munkával keresi kenyerét*. A fennmaradó hányad önálló foglalkozásra tért át. Legnagyobb részük iparos és kereskedő lett. Szabadfoglalkozásra alig 3%-uk lépett. 1,1%-uk pedig a földbirtokosok között szerepelt.

Összegezve az elmondottakat látjuk, hogy a magyar értelmiség a kiegyezés után túlnyomórészt *idegenszármazású elemekből (55–60%)*, kisebb ([...] félakora) arányban magyar népi származású tisztviselőkből (30%) és viszonylag a legkisebb részben – de egyes központi hivatalokban igen jelentős arányban – a *nemesi osztály tagjaiból (5–10%)* tevődött össze.

A további nemzedékek folyamán, de különösen a századforduló óta, értelmiségünk fejlődését a következő körülmények befolyásolták:

Az értelmiség házas termékenysége erősen csökkent. *Az értelmiségi családok kihalásának* egyre általánosabb tünetei mutatkoznak.

A magasabb műveltséget biztosító *iskolák tanulóinak* csak átlag 60%-a származik értelmiségi szülőktől, míg 40%-a népi gyökerű fizikai munkás (kisgazda, kisiparos, munkás stb.) gyermeke.

Az állami feladatok megnövekedésével és az iparosodással kapcsolatosan az *értelmiségi foglalkozások rendkívül megszorodtak*.

A népszámlálási adatok szerint *a szülők foglalkozását tekintve mai értelmiségünknek több mint fele népi származású* (kisgazda, kisiparos gyermeke közel 40%, munkásé 14,4%).

Tekintettel arra, hogy a népi szülőknek értelmiségi pályára lépett gyermekei a következő generációban már mint értelmiségi szülők szerepelnek a fentebb

közölt adatokból megállapíthatjuk, hogy abban az esetben, *ha a második nemzedékig, vagyis a nagyszülőkig megyünk vissza*, úgy a magyar intelligenciának kétségtelenül *több mint 70%-át tekinthetjük népi származásúnak*.

Az *idegen nevek* viselői még ma is igen tekintélyes arányban szerepelnek az értelmiségünkben. Míg azonban a kiegyezéskor az abszolutizmus alatt működött és a nemzettől idegen közigazgatásnak a magyar közigazgatásba átvett alkalmazottai szerepelnek túlnyomórészt az idegen nevet viselő közalkalmazottak között, addig a mai idegen nevű értelmiség nagy többsége a városi kispolgárság nemzedékek óta megmagyarosodott családjainak leszármazottja.

A múlt század óta tehát a magyar értelmiség gyökeresen átalakult. A népi elem 30%-ról 70%-ra szaporodott. A régi idegen eredetű intelligencia – amely egyébként az elmúlt nemzedékek során névmagyarosítás és házasság révén is, mind jobban beolvadt a magyarságba – nemzedékről nemzedékre megfogytakozott. Hasonló a sorsa a feudális nemesi származású értelmiségnek, amely különben szám szerint soha sem volt jelentős, hanem inkább kedvező elhelyezkedése miatt emelkedett ki. A címtárak adatai azt mutatják azonban, hogy az a kasztszerű elszigeteltség is, amely egyes hivataloknak, különösen minisztériumoknak személyzetét jellemezte, az utolsó évtizedekben egyre inkább feloldódott és a friss népi erővel telített utánpótlás annak nyomait fokozatosan elmossa.

Az állami tisztviselők

A köztisztviselők kérdésének elbírálásánál mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk, hogy az állami személyzet létszáma ésszerű arányban áll-e azoknak a teendőknél a mennyiségével, amelyeknek ellátására hivatottak, azután pedig mérlegelnünk kell, hogy az állami feladatoknak vállalása nem haladja-e meg az ország teherbíró képességét. Azért az alábbiakban tárgyaljuk az állami teendők megnövekedésére, a tisztviselő létszám alakulására és az állami kiadások mértékére vonatkozó adatokat.

Az állam feladatkörének bővülése

A népsűrűség gyors növekedése, az iparosodás, a szociális gondolkodás kimélyülése stb. a XIX. században Európa-szerte rendkívül megnövelte azoknak a feladatoknak számát és méreteit, amelyeket a társadalom csak állami szervezete segítségével tudott ellátni. Régebben az állam feladatköre alig terjedt túl a honvédelem, az igazságszolgáltatás, a rendészet és az adóztatás adminisztrációjának területén. A francia forradalom eszméinek és a technika fejlődésének hatása alatt vált szükségképpen állami feladattá a szociális gondosko-

dásnak és a gazdasági beavatkozásnak az a ma már hatalmasan felduzzadt komplexuma, amellyel a közigazgatásnak ma meg kell birkóznia. Rendező, szabályozó, sőt közvetlenül alkotó tevékenysége kiterjed a mezőgazdasági termelés, az állattenyésztés előmozdítása; az ipar fejlesztése, új iparágak meghonosítása; a külkereskedelmi forgalom szabályozása; utak, hidak, vasutak építése és fenntartása; a vízszabályozás; iskolák; tudományos intézetek, kórházak létesítése és fenntartása; a közegészségügy előmozdítása; a testgyakorlás fejlesztése; szociális téren a munkaközvetítés szabályozása, munkabérek irányítása, a társadalom biztosítás, csecsemő- és gyermekvédelem stb., stb. számtalan sok kérdésére.

Az új munkák mennyisége szinte évről évre növekedett és ezzel szemben arra, hogy valamely téren az állam feladatköre lényegesen összeszűkült volna és ezzel az adminisztratív teendők csökkentek volna, csak szórványosan van példa.

A közigazgatási munka mennyiségének megnövekedését számszerűen kifejezni nem lehet. Még kevésbé lehet statisztikai úton meghatározni a megnövekedett ügyforgalom ellátásához szükséges személyzet számát. Az ügyek természete, a felek magatartása, a tisztviselő személyi kvalitásai stb. oly tényezők, amelyeknek számszerű kifejezésére, összegzésére nincs mód. Csupán a legegyszerűbb kezelési teendők alapján készíthetünk ily statisztikát, amely némi tájékoztatást nyújt a bekövetkezett munkaszaporulatról. Ez a statisztika a minisztériumokban iktatott ügyiratok számára vonatkozik és a kiegyezés óta újra rendelkezésünkre áll.

A minisztériumok ügyforgalma a kiegyezés óta állandóan emelkedik. Az első világháború végén, az összeomlás évében az ügyforgalom szinte ugrásszerűen szökkent fel, főleg a honvédelmi minisztériumnak nyilván a leszereléssel is kapcsolatos igen nagy igénybevétele miatt. 1918. év rendkívüli forgalmától eltekintve a trianoni Magyarország minisztériumainak ügyforgalma az összeomlás után nem csökkent, ellenkezőleg jelentékenyen meghaladta a Magyarország ügyeinek közigazgatásával kapcsolatosan a legutolsó békeévek alatt kimutatott forgalmat. A létszámredukciók és a szanálás időszakában (1924–1926-ig) a racionalizáló intézkedések hatása ugyan a minisztériumok ügyforgalmának csökkenésében is átmenetileg kifejezésre jut. A következő években azonban az ügyiratok száma már ismét emelkedik és ez az emelkedés megszakítás nélkül tart napjainkig. Az ügyiratok számának a mennyisége természetesen nem azonosítható az elintézésére fordított munkaidő nagyságával. Egy iktató szám alatt szereplő valamely néhány perc alatt elintézendő ügy és ugyancsak egy számot nyer az előadó munkaerejét napokra is lekötő ügyirat. Mégis a forgalom egész tömegének hullámozása az egész személyzet munkájának mennyiségével kétségkívül összefügg, a minisztériumok ügyforgalmának állandó emelkedéséből azért a redukált személyzet egyre súlyosbodó megterhelésére lehet következtetni.

A minisztériumok központi igazgatásának ügyforgalma

Év	Iktatott ügyiratok száma ezer darab	Év	Iktatott ügyiratok száma ezer darab
1867	245	1919	1000
1870	272	1920	2000
1880	395	1921	1904
1890	687	1922	1978
1900	886	1923	1939
1910	1119	1924	1545
1911	1141	1925	1501
1912	1201	1926	1529
1913	1318	1927	1606
1914	1255	1928	1753
1915	2000	1929	1754
1916	2000	1930	1763
1917	2000	1931	
1918	3000	1932	
		1933	1774
		1934	1846
		1935	1878
		1936	2001
		1937	2266
		1938	2477

6. sz. tábla
Az állami alkalmazottak száma

Év	Tisztviselők (tiszttek)	Tiszteletdí- jasok, kezelők; díjnokok	Altiszttek, szolgák és egyéb alkalmazot- tak	Őrszemélyzet	Összesen
1870	9 503	1 543	8 735	3 492	23 273
1880	18 031	3 204	22 991	4 100	48 326
1890	24 180	5 001	36 767	9 477	75 425
1895	29 545	6 871	54 227	12 988	103 631
1899	36 845	8 349	66 206	14 533	125 933
1903	41 338	9 402	75 715	15 352	141 807
1904	43 743	9 688	77 263	15 402	146 096
1909	50 253	11 395	91 520	18 912	172 080
1911	53 252	15 392	99 819	19 515	187 978
1913	57 942	15 904	109 378	21 016	204 240
1914/15	60 201	16 163	112 401	21 225	209 990
1917/18	62 554	21 030	123 926	21 465	228 975
1921/22	57 589	10 399	57 171	41 168	166 327
1922/23	53 393	10 413	58 707	32 557	155 070
1923/24	50 685	8 873	55 583	32 279	147 420
1924/25	47 738	8 545	54 076	28 845	139 204
1925/26	44 486	7 459	50 260	26 965	129 170
1926/27	42 323	6 446	48 276	26 669	123 714
1927/28	42 025	6 325	47 344	26 617	122 311
1928/29	42 821	6 350	47 980	26 617	123 768
1929/30	42 873	6 232	48 128	26 617	123 850
1930/31	42 861	6 195	47 891	26 400	123 347
1931/32	42 788	5 842	47 497	26 365	122 492
1932/33	42 125	5 746	46 299	26 359	120 529
1933/34	41 787	5 654	47 080	26 219	120 740
1934/35	41 418	5 532	46 031	26 219	119 200
1935/36	40 761	5 452	44 157	26 174	116 544
1936/37	41 146	5 501	43 688	26 174	116 529
1937/38	41 850	5 529	43 539	27 027	117 945
1938/39	43 230	5 327	42 400	29 639	120 596
1939/40	58 316	16 188	46 326	23 322	144 152
1941	66 962	69 567	53 313	23 892	153 774
1942	89 627	89 983	68 726	30 122	200 440

A tisztviselők számának alakulás 1867 óta

A kiegyezés után alig 20 000 főnyi személyzettel s ebből 10 000 főnél alacsonyabb tisztviselői státussal fogott hozzá a magyar állam a korszerű állami adminisztráció feladatainak ellátásához. Azóta a történeti Magyarországon a közalkalmazottak létszáma egyre nőtt. A létszámszaporítás különösen a századforduló óta öltött nagy méreteket. 1895-ben még alig valamivel több mint 100 ezer alkalmazottja volt az államnak, az 1917/18. évi utolsó költségvetési évében pedig már 229 ezer főnyi személyzet látta el a történeti Magyarország közszoállítását. Az összeomlás után a népességnek csak 37%-a és a régi ország területének 29%-a maradt a magyar uralom alatt. Ezzel szemben a gazdaságilag leromlott, kimerült, megszálló idegen csapatoktól kifosztott és jóvátételi kötelezettségekkel megterhelt trianoni Magyarországon az állami alkalmazottak létszáma a régi nagy ország státusának csupán 72%-ára csökkent (166 ezer). Még szembetűnőbbé válik az aránytalanság, ha az állami alkalmazottak különböző kategóriáinak létszámát elkülönítve nézzük. Ekkor látjuk, hogy az összes alkalmazottaknak alig valamivel több mint 60 000 főnyi fogyása a túlnyomórészt megszállott területeken visszamaradt altiszteknek, szolgáltnak és munkásoknak (jelentős részben MÁV alkalmazottaknak) a magyar állami szolgálatból való kiválásából adódott, régi létszámuknak (124 000) ugyanis csak 46%-a (57 000) maradt a trianoni országban. A kezelők és díjnokok státusában is jelentős volt a fogyás, közel 50%. Ezzel szemben az őrszemélyzet létszáma nyilván ebből a két kategóriából történt minősítés folytán is majdnem megkétszereződött és 21 000-ről 41 000-re emelkedett. Ezeknek az alkalmazotti csoportoknak a kikapcsolásával kitűnik, hogy az állami tisztviselőknek tömege szinte teljes egészében (92%) a trianoni országhatárok között, illetve idemenekülve az állam szolgálatában maradt.

Az ország szétdarabolása után nyilvántartásba vett 350 000 menekült (kereső, eltartott asszonyok, gyermekek stb.) közül 44 000 volt közalkalmazott és ezek közül 35 000 állt állami, a többi önkormányzati szolgálatban. Minthogy a fentebb közölt adataink szerint a kezelők és a díjnokok, de különösen az altisztek és a szolgálak túlnyomó nagy része szolgálati helyén maradt, a menekültek nyilvántartásának részletesebb adatai híján is megállapíthatjuk, hogy a menekült közalkalmazottak zöme tisztviselő volt. A régi Magyarország 63 000 főnyi tisztviselő létszámának legalább 40%-ára becsülhető tehát a menekült tisztviselőknek száma. Ez a tömeg, amelynek fizetését a magyar államkincstár tovább folyósította, és amelyet az állam jórészt továbbra is alkalmazott, nyilván megközelítette a szolgálati beosztásuk szerint a mai Magyarországon volt tisztviselők létszámát. *A menekült tisztviselők tehát a trianoni Magyarországon alkalmazott tisztviselők létszámát közel megkétszerezték.*

Egy másik jelentős oka volt az összeomlás után az állami tisztviselő apparátus túlméretezettségének az a körülmény, hogy a minisztériumok és egyéb központi szervek, melyek Magyarország testéhez voltak szabva, természetesen nagyobb személyzettel rendelkeztek, mint amennyire a megkisebbedett ország ügyeinek ellátására ésszerűen szükség volt. A magyar közigazgatást egyébként is a nagyfokú központosítás jellemezte. Aránylag jelentéktelen ügyek elintézése is végső soron az országos hatóságok ügykörébe tartozott, amelyeknek székhelye szinte kizárólag az ország fővárosába volt. A régi Magyarország nagy központi ügyforgalmának ellátására szolgáló és Budapesten összpontosított személyzet számottevő része tehát csak felesleges megterhelését jelentette a szűkebb határok közé szorított ország háztartásának és azzal, hogy létjogosultságát újabb munkakörök kialakításával is igazolni törekedett, fokozta a közigazgatásnak a már addig is túlzott központosítását. Míg 1910-ben a Magyarbirodalom fővárosában az ország népességének 4%-a, az állami tisztviselőknek pedig 13%-a lakott, addig 1920-ban a trianoni Magyarország fővárosában a népességnek 12%-a, az állami tisztviselőknek 30%-a élt. A népességnek és az állami adminisztrációnak rendkívül nagyarányú tömörülését jelentik ezek a számok. Az állami és a társadalom organizmusának ez a Budapesten kialakult hipertrófiája nyilván egészségtelen méretű volt és az ország talpra állását hosszú években át megnehezítette.

Minisztérium neve	A minisztériumok központi tisztviselőinek száma az				
	1917/18.	1921/22.	1925/26.	1936/37.	1942.
	évben				
Miniszterelnökség	31	40	30	40	62
Belügyminisztérium	346	632	374	320	412
Pénzügyminisztérium	484	568	468	363	420
Kereskedelemügyi min.	281	286	295	124	247
Földművelődésügyi min.	238	427	308	218	349
Vallás- és közoktatásügyi min.	455	493	331	211	327
Igazságügyminisztérium	177	250	197	165	214
Honvédelmi minisztérium	124	132	501	414	189
Külügyminisztérium	–	134	160	126	164

A fenti adatok rendkívül szemléltetően mutatják a háború utáni központi igazgatás személyzetének rendkívüli megszorodását és a felduzzadt tisztviselőknek a takarékosági intézkedések hatása alatt bekövetkezett csökkenését. A létszám redukciók eredményeit összevetve az ügyforgalomnak megnövekedésével, melynek adatait fentebb ismertettük, megközelítő képen kapunk az 1921/22. évi létszám túltengő nagy méreteiről. De tanulságul szolgálhatnak ezek az adatok arra is, hogy felfigyeljünk a minisztériumok státusának 1942-ben kimutatott rendkívüli megnövekedésére.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az összeomlás után a mai ország tisztviselői státusa nem az állami feladatok gazdaságos elvégzéséhez szükséges sze-

mélyzeti létszám gondos mérlegelése alapján alakult ki, hanem az elvégzendő munkák mennyiségétől és minőségétől teljesen független kényszerű körülmények hatása alatt. Kétségtelen az is, hogy ez a státus túlméretezett volt mind a közszolgálat ellátásának személyi szükséglete, mind az állam teherbíró képessége szempontjából.

Az ország pénzügyi egyensúlyának helyreállítása érdekében azért elkerülhetlenné vált a személyi kiadások csökkentése, nevezetesen a személyzet redukálása és átcsoportosítása. Ezt a célt szolgálták az u.n. B/ listás törvények és az azok alapján kibocsátott kormányrendeletek.

Az első ilyen törvény az 1920. évi XI. t. c., mely az 1918. évi október hó 31-e után kinevezett és a forradalmi magatartásukra való tekintettel távozásra kényszerített közalkalmazottak elbocsátása, illetve végelbánás alá vonása iránt intézkedett.

Az 1922. évi I. t. c. a létszámfeletti állások és alkalmazások megszüntetéséről rendelkezett.

Az 1923. évi XXXV. t. c. elrendelte az egyes igazgatási ágazatok 1922/23. évi költségvetési előirányzatában felvett összes létszámuk 20%-kal csökkentését és a felesleges munkaerőknek legkésőbb 1923. évi december hó 31-ig elbocsátását. Az elbocsátott alkalmazottak végelbánásban részesültek. Tehát vagy nyugdíjat, vagy végkielégítést kaptak.

Az 1924. évi IV. t. c. (szanálási törvény) utasította a kormányt, hogy a korábbi törvény alapján már végrehajtott vagy még végrehajtandó létszámcsökkentésen felül a közalkalmazottaknak az 1923/24. évi költségvetésben előirányzott létszámát 1926. évi június hó 30-ig további 15 000 fővel apassza. Ezt az apasztást elsősorban akként kellett elérni, hogy a bármely okból megüresedett állásokat a létszámapasztás teljes végrehajtásáig nem volt szabad betölteni. A törvény végrehajtása tárgyában kibocsátott 1925. évi 7000/M. E. sz. rendelet megállapította minden közigazgatási ágazat végleges személyzeti létszámát (A/ lista). Azokat az állásokat, amelyeket tekintettel a törvény rendelkezésére törölni kellett, elkülönített nyilvántartásba vették (B/ lista). Az A/ listán megüresedett helyeket elsősorban B/ listában sorozott tisztviselőkkel kellett betölteni, akiknek ily módon megürült állását törölték.

A létszámcsökkentő törvények végrehajtásának eredményeként a közalkalmazottak száma az 1921/22. évi 166 000-ről 1926/27-ig 123 000-re csökkent, vagyis 43 000 fővel az összlétszám 26%[-kal] lett kisebb. A tisztviselők száma 57 000-ről 42 000-re csökkent.

A következő (1926–1936-ig) tíz esztendő alatt igen beható és alapos munkálatok folytak a közigazgatás gazdaságos és célszerű megszervezése érdekében. Racionalizálási kormánybiztos bízott meg a közigazgatás rendjének alapos felülvizsgálatával és a szükséges reformok előkészítésével. Takarékosági bizottság tárgyalta a munkateljesítmény fokozásának lehetőségeit és az így elérhető megtakarítások iránt javaslatot tett a kormánynak. Az évi költségvetések

összeállítására kiadott utasítások évről évre további megtakarításokra vonatkozó intézkedéseket tartalmaztak. Különösen szigorúan tiltották a személyzeti kiadásoknak növelését, és ezért a létszámnak lehető csökkenését írták elő.

Ily módon az alkalmazottak létszáma tovább lemorzsolódott és az 1936/37. években érte el mélypontját (115 509). Az állami tisztviselőknek is akkor volt a minimális létszáma (40 761).

A bécsi döntések alapján történt területi megnagyobbodás természetesen maga után vonta az állami személyzet létszámának lényeges növekedését is. Nincsenek adataink arról, hogy mily mértékben történt a visszacsatolt területeken az idegen uralom alatt működött közalkalmazottak átvétele. A költségvetési kimutatások arról sem számolnak be, hogy a megnövekedett személyzet mekkora része teljesített a visszacsatolt területeken szolgálatot. Végül azt sem tudjuk, hogy a most újból elszakadt területekről hány menekült tisztviselő nyert beosztást a mai Magyarországon. Ezeknek az adatoknak a híján nem lehet természetesen felbecsülni, hogy a területi változások hatása alatt az állami közigazgatásnak szervezetében, mely 1937-ben már teljesen kiegyensúlyozottnak látszott, mily mértékben történtek kóros elváltozások.

Célszerűnek látszik azért, hogy az 1938. évnél megállva a trianoni Magyarország egy lezárt korszakának tapasztalatait leszűrjük és azokat a ma ismét a trianoni határok között működő állami közigazgatásunk viszonyainak vizsgálatánál hasznosítsuk.

Mekkora tisztviselői létszámra van az államnak normális időkben szüksége?
Erre a kérdésre külföldi szakértők bevonásával végzett gondos számítások alapján már a szanalási törvény igyekezett választ adni. A törvény előírásai szerint végrehajtott létszámredukció után kereken 42 000 főre apadt volna az állami tisztviselői státus. A törvény rendelkezéseinek végrehajtását neves gyakorlati gazdasági szakférfiú (Smith Jeremias) ellenőrizte. A tapasztalat azt mutatta, hogy ez a létszám az egyidejűleg elrendelt takarékosági intézkedések végrehajtása után is alig volt elégséges az állami feladatok ellátására.

Az Országos Takarékosági Bizottság szinte tétléről tételre a legszigorúbban felülvizsgálta az állami költségvetést. Különösen a személyzeti kérdéseknél igyekezett minél nagyobb megtakarításokat elérni és azért a legrészletesebben revidálta az egyes alkalmazottakra eső munka mennyiségét. A Bizottság 1925–1929. évek alatt végzett működéséről tett jelentésében számos javaslatot tett egyes hivatalok megszüntetése, összevonása, az eljárások egyszerűsítése stb. tekintetében is. Indítványára külön tárcaközi bizottság is alakult azzal a feladattal, hogy a fennálló jogszabályokat abból a szempontból vizsgáljuk felül, hogy az összes közhivatalok az anyagi és alaki jogunkban gyökerező minden nemű felesleges teendőktől mielőbb intézményesen tehermentesítenek. Feladata volt továbbá ennek a bizottságnak a közigazgatási eljárások rendszeres átvizsgálása alapján javaslatot tenni arra, hogy közintézményeink igazgatását és ügyvitelét minden vonatkozásban egyszerűbbé, gyorsabbá, szóval korszerűvé

és gazdaságosabbá alakítsuk át. A kormány az említett bizottságok munkásságánál minél eredményesebbé tétele érdekében és azért, hogy az általuk tett javaslatok a gyakorlatban minél hatályosabban érvényesüljenek, országos racionalizálási kormánybiztost nevezett ki, akit igen széles hatáskörrel ruházott fel.

Mindezeknek a szerveknek a munkája jelentős gyakorlati eredménnyel is járt. Ez az eredmény az állami költségvetések összeállításánál, különösen a személyzeti illetmények csökkentésénél jutott leginkább kifejezésre, de a közigazgatási eljárás egyszerűsítése tekintetében is érezhető volt.

A nagyarányú létszámapasztást, illetve azzal egyidejűleg a racionalizálás terén tett erélyes intézkedéseket kétségkívül az a körülmény tette sürgősen szükségessé, hogy a redukált személyzettel a közigazgatási munkák ellátása mind nehezebbé vált. Az állami organizmus, amelyet 1923-ban a hazai és a külföldi közigazgatási szakértők átvizsgáltak, és amelynek szükségletét a szanálási törvényben megállapították, tovább élt és tovább fejlődött. Az államra újabb és újabb feladatok hárultak. A törvénytárnak és a rendeletek tárának vas-tag kötetei, a kormányjelentések stb. mutatják az állami céloknak és a közigazgatási teendőknek bővülését.

Így történt, hogy alig egy évtizeddel a létszámcsökkentés befejezése után a felesleg helyett a hiány tünetei mutatkoznak közigazgatásunk személyi gépezetében. A személyzet mind nehezebben birkózik meg az egyre növekvő munkamennyiséggel. Az elintézés késedelmessé válik, a hátralékok elszaporodnak. A személyi hiány pótlására a hivatalok ideiglenes kiegészítő munkaerőket alkalmaznak. Illetményeik folyósítása a költségvetési szabályok megkerülésével az átmeneti, a dologi hitelek, sőt gyakran az állandó személyzet támogatására szánt jutalmak és segélyek hitelösszegének terhére történik.

De figyelembe kell venni azt is, hogy a szanálás óta az ország népessége állandóan növekedett és ez is természetesen szaporítja a közigazgatás ügyforgalmát. Magyarországon 1921-ben egy köztisztviselőre átlag 139 lakos esett. 1926-ban, amikor a létszámredukció már nagyjában befejeződött, egy tisztviselőre 200 lakos jutott. 1937-ben pedig szinte ugyanakkora tisztviselői létszámnál a népszaporodás folytán már 220-ra emelkedett az egy állami tisztviselőre eső lélekszám.

Az állami feladatok elszaporodása és a népesség számának növekedése miatt a külföldön is az állami adminisztrációs személyzet létszámának növekedését látjuk. Így pld.:

Belgiumban az állami polgári alkalmazottak létszáma:

1920-ban	53 568
1928-ban	61 407
1934-ben	119 941

Svájcban a közigazgatás és a közüzemek alkalmazottainak száma:

1900-ban	19 877
1910-ben	62 323
1920-ban	75 614
1930-ban	77 653

Az Amerikai Egyesült Államok szövetségi alkalmazottainak száma:

1930-ban	608 915
1934-ben	661 094

Az elmondottak alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az állami tisztviselőknek 1936/37. évi státusa – kerekén 41 000 tisztviselő – azt a létszámot képviseli, amelyre az országnak a legtakarékosabb gazdálkodással is feltétlenül szüksége volt. Az állami feladatok körének lényeges bővülése és a népesség szaporodása mértékében indokolt ennek a létszámnak arányos emelése. Így pld., ha a népszaporodás nyers számát vesszük figyelembe, akkor ahhoz, hogy az egy tisztviselőre eső lélekszám megfeleljen az 1937. évi 220-nak, az 1944. évközepi 9 és fél milliónyi (trianoni Magyarország) népességének megfelelően a tisztviselők létszámát 43 200-ra kellene emelnie. Az ország újjáépítésének, nemkülönben a demokrácia elvének érvényesítése érdekében a kormányprogramba foglalt új feladatoknak zavartalan ellátása céljából szinte elengedhetetlennek látszik az állami tisztviselői létszámnak bizonyos fokú emelése.

Az adminisztráció pénzügyi terhei. Az alábbiakban a tisztviselő létszám alakulását a fennálló állami feladatok keretében vizsgáltuk. Más kérdés azonban, hogy vajon Magyarország gazdasági helyzete lehetővé tesz-e az állam feladatkörének ily széles területre kiterjesztését és az államháztartás egyensúlyának biztosítása nem követeli-e a minimálisnak jelzett közalkalmazotti státusnak további redukálását. Ami hogyha kis mértékben válik csak szükségessé egyes nélkülözhető állami feladat elvégzésének elejtése árán talán elérhető. Ha azonban lényegesebb redukcióra van pénzügyi szempontból szükség, így ez nyilván csak társadalmi és gazdasági életünknek leegyszerűsítésével, igényeink leszállításával és általában az ország kultúr színvonalának süllyedésével érhető el.

Az ország erőforrásainak nagysága és ezek alapján teherbíró képességünk mai helyzetünkben még alig állapítható meg. Kérdés, hogy vajon az újjáépítés utáni Magyarország termelése, annak értéke, általában nemzeti jövedelme és annak eloszlása mekkora változást teremt az ország teherbíró képessége szempontjából a háború előtti állapothoz viszonyítva. De nem tudjuk áttekinteni ma még azt sem, hogy a demokrácia elvein felépített Magyarországon az állami

feladatok miként fognak módosulni és azok bővítésének vagy szűkítésének mi lesz költségvetési kihatása. Mégis kiindulási pontul az állami alkalmazottak kérdésének tárgyalásánál a háború előtti helyzet adatai felhasználhatók.

Magyarország nemzeti jövedelme a háború előtt 4–6 milliárd pengő volt. Az állami bevételek összege valamivel meghaladja az 1 milliárd pengőt. Már ennek a két számnak nyers egybevetése is igen fejlett állami berendezkedésre mutat. Ugyanakkor, amikor a Magyarország nemzeti jövedelme 27%-ának megfelelő összeget fordított állami kiadásokra, Ausztria, Olaszország, Németország és Franciaország állami kiadásai nemzeti jövedelmüknek csupán 19%-a körül mozgott, Svájcban pedig 15% volt. A mi közterhünknek jövedelmünkhöz való viszonya kb. akkora volt, mint az angoloké. De amikor nálunk egy emberre átlag 700 pengő jövedelem jutott és ebből költöttünk államháztartásunk fenntartására kerekén 190 pengőt, akkor az angol ember átlag 2260 pengős jövedelemből fizetett ugyanennek az aránynak megfelelően kb. 600 pengőt az állami kiadásokra.

Mellőzve itt az adózási rendszer arányosságának, az adómorálnak stb. szempontjából kínálkozó észrevételeket és csupán az adott helyzetből következtetve megállapíthatjuk, hogy az adózásnál mutatkozó hátralékok jelentős összegei, az adóvégrehajtások tömege, a lakosság körében, a sajtóban és a közvélemény megnyilvánulásának minden fórumán a túlságosan nagy adóterhek miatt elhangzó panaszok is azt bizonyítják, hogy az államnak a háború előtti költségvetése az ország teherbíró képességének határán mozgott.

Az állami költségvetés jelentősebb kiadásai közül az államadósságok törlesztésére előírányzott összeg egyoldalúan meg nem változtatható kötelezettségeken alapul. A közgazdasági természeti dologi kiadások (beruházások, támogatások stb.) csökkentése gyengíti az ország teherbíró képességét is. Racionális megtakarítást tehát csak azoknál a dologi kiadásoknál lehet nagyobb mértékben elérni, amelyek közvetlenül közigazgatási alkalmazottak munkájának lehetővé tételét szolgálják. Ezek a kiadások természetesen összefüggnek a közigazgatási személyzet létszámával. A költségvetésben előírányzott dologi kiadások között is gazdaságos megtakarítás csak a személyzeti apparátus egyszerűsítésével kínálkozik.

Nyilvánvaló tehát, hogy abban az esetben, ha az államháztartás költségei az ország teherbíró képességét meghaladják, az egyensúlyt legelső sorban a személyzeti kiadások apasztásával lehet helyreállítani.

A B/ listás törvények a személyzeti kiadások csökkentését főként létszámredukcióval kívánták elérni. S ebből a célból két eljárást alkalmaztak: 1. a megüresedett állások törlése (kinevezési tilalom), 2. elbocsátás (nyugdíjazás, végelbánás).

A kinevezési tilalommal az alkalmazottak létszáma a nyugdíjazás és elhalálozás folytán a szolgálatból évente kiváló tömeggel, vagyis kb. 3%-kal csökkenthető. A 42 000 főnyi tisztviselő létszámnál tehát 1250 főnyi létszámcsök-

kenést jelent ez évente. A redukció ily módon viszonylag gyorsan megy végbe. Ennek az eljárásnak azonban nagy hátrányai vannak. Ezek különösen az utánpótlás szempontjából súlyosak, mert lehetetlenné teszik éveken keresztül a fiatalságnak az állami szolgálatban elhelyezkedését. Azzal pedig, hogy az alkalmazottaknak szolgálati idő szerint való egyenletes megoszlását megzavarja és bizonyos korosztályokat túlsúfol, másokat meg gyérít, nemzedékeken keresztül érezteti ennek a rendszernek káros hatását. Amikor egy túlsúfolt korosztály szolgálati ideje ennek lejártával kiválik, az ifjúság nagy száma részére nyílik meg elhelyezkedési lehetőség és azért kevésbé alkalmasak is bekerülni az állami tisztviselői karba. A kinevezési tilalom időszakában és annak generációról generációra periodikusan ismétlődő idejében a legtehetségesebb ifjak számára is megnehezül az elhelyezkedés. Különösen oly időben, amikor az állami életet új eszmék szolgálatába kívánjuk állítani, annak szervezetét friss erőkkel kívánjuk telíteni, a kinevezési tilalom alkalmazásától el kell tekinteni.

A létszámredukció másik módja az idő előtti nyugdíjazás. Ennek természetes hátránya, hogy a szolgálatban begyakorolt, szakképzett erőket távolítja el munkahelyükről és kényszeríti dologtalan életre, vagy olyan munkára, amelyre kevésbé alkalmasak. A nemzet munkaerő-gazdálkodásának ésszerű elveibe ütközik ezzel. Társadalmi szempontból is veszélyt rejt ez magában, mert szaporítja a helyzetükkel elégedetlen értelmiségiek számát. Azok az aggályok, amelyeket a munkanélküli értelmiségiek elszaporodása keltett, vezettek a '30-as évek első felében a munkanélküli diplomások elhelyezését célzó akciókra, melyek során az állam szükségletét és teherbíró képességét meghaladó mértékben bővítette – a szellemi munkanélküliek elhelyezése érdekében – személyzete létszámát.

Állampénzügyi szempontból tekintve az időelőtti nyugdíjazással járó megtakarítások átmenetileg is alig számba vehető mértékben csökkentik az állami kiadásokat. Abban az esetben pedig, ha magasabb állásban idő előtt történik nyugdíjazás nem létszámredukció, hanem a fiatalság gyorsabb elhelyezése érdekében történik és az egyik oldalon a nyugdíjazott tényleges szolgálati illetményei és a nyugdíjjárandóságai között mutatkozó megtakarítás, a másik oldalon pedig a helyének betöltésével kapcsolatban történő fokozatos előléptetések és az új munkaerővel betöltött kezdő állás illetményeit, mint többkiadást egymással összevetjük, az időelőtti nyugdíjazások lényeges többkiadást jelentenek. Szakértő számítások szerint az 1934. évi illetmények alapján kalkulálva, egy öt évvel szolgálati idejének lejártá előtt nyugdíjazott miniszteri tanácsos az államkincstárnak 32 484 pengő többkiadást okoz.

A nyugdíjterhek alakulása egyébként is figyelmeztet arra, hogy ebben a vonatkozásban a legóvatosabban kell eljárunk és a leggondosabban mérlegelni minden olyan intézkedést, mely nyugdíjkifizetések összegének emelkedését jelenthetné. Adataink mutatják, hogy közvetlenül az első világháború előtt és még inkább a háború alatt rendkívül megnövekedett az állami alkalmazottak

száma. A tisztviselőknek túlnyomó része a trianoni Magyarországon maradt, illetve ide menekült. Amiként akkor az aktív tisztviselők száma szökött fel, úgy várható 30–40 év leteltével a nyugdíjasok tömegének felduzzadása. Létszámuk egyedül a szabályszerű nyugdíjazások révén évről évre jelentősebb számmal fog szaporodni. És előreláthatóan 1950–1956 között fog kulminálni. Természetesen a nyugdíjasok számának növekedését párhuzamosan kíséri a nyugdíj illetmények összegének emelkedése.

7. sz. tábla

A tényleges és nyugdíjas állami alkalmazottaknak fizetett összegek

Év	Tényleges	Nyugdíjas	Együtt összesen	A nyugdíja- sok a tényle- gesek %-ában
	alkalmazottak illetményei			
	millió pengő			
1928/29	427	195	622	45,5
1929/30	441	201	642	45,5
1930/31	444	206	650	46,4
1931/32	436	213	649	48,7
1932/33	388	195	583	50,2
1933/34	370	225	595	60,7
1935/35	361	228	589	63,1
1935/36	362	232	594	63,9
1936/37	363	238	611	65,7
1937/38	365	244	609	66,9

A tényleges alkalmazottak illetményei (lásd a 7. sz. táblát) a háború előtti évtizedben kisebb ingadozásokkal az összes állami kiadások 30% körül mozgottak. A nyugdíjak terhe ugyanakkor 14%-ról az állami kiadások közel 20%-ára emelkedtek. A személyes kiadások együttes összege így az évi költségvetés 50%-át is eléri, amelyen belül a nyugdíjak részesedése állandóan növekedve a tényleges tisztviselői fizetések kétharmadát is meghaladják.

Táblázatunk adatai azt is mutatják, hogy az 1931/33-ban végrehajtott illetménycsökkenéseknek hatását a nyugdíjterhek növekedése szinte illuzóriussá tette. A személyi kiadások a nyugdíjasoknak kifizetett összegek állandó emelkedése miatt mindinkább megközelíti a csökkentés előtti szintet.

A nyugdíjterh könnyítését célzó intézkedések közül a leghatásosabbnak látszik a szolgálati idő meghosszabbítása. Ez az intézkedés önmagában az ifjúságnak és általában a friss demokratikus erőknek az állami szolgálatban való elhelyezkedését megnehezítené. Ennek a hátránynak ellensúlyozását célozza az a javaslat, hogy az utánpótlás az évenként bekövetkezett üresedésektől függetlenül történjék. Az új kinevezések száma ehelyett a szolgálatból nyugdíjazás és elhalálozás folytán kilépő tisztviselőknek egy generációra kiszámított arányszámban eszközöltessék. Így pl. a 42 000 főnyi tisztviselői létszámot és évi

átlagban 3%-os fogyást véve alapul, a kezdő állásokra minden évben 1260 új tisztviselő neveztessek ki. A tisztviselői létszámban ez az eljárás átmenetileg bizonyos hullámzást idézne elő, ha végeredményben azonban a státus szintje átlagosan nem módosulna. Egy további korrektívuma ennek a javaslatnak az volna, ha az újjáépítés korszakában és oly időben, amikor az állami tisztviselők körében új eszmeáramlatoknak érvényesítése ezt szükségessé teszi, az egy generációra kiszámított ciklusnak kezdő éveiben magasabb arányban történjenek, amelyet a későbbi évek egyre fogyó arányszámai ellensúlyoznának. Így pl. 1945-ben az összlétszámnak 9%-a, 1946-ban 6%-a, 1947-ben 5%-a kerülne kinevezésre. Ez az arányszám hosszabb időn keresztül ezután 3%-ban állandósulna, majd az utolsó években 2%-kal zárulna. Az ilyen kinevezési rendszerrel elkerülhetők volnának mindazok a nehézségek, amelyeket fentebb a tisztviselő kar egyenlőtlen koreloszlását illetően a kinevezési tilalom rendszerével kapcsolatosan említettünk és az államháztartás egyensúlyát ez az eljárás a legmesszebben biztosítaná.

*Magyarország értelmiségi népessége című tanulmányhoz
felhasznált forrásmunkák⁴*

(Könyvtári példányok)

- Magyar Stat. Közlemények. Új folyam, 22. kötet.
[*A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalma.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1899. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 22.)]
- Magyar Stat. Közlemények. Új sorozat 27. kötet.
[*A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása X. rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1909. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 27.)]
- Magyar Stat. Közlemények. Új sorozat 76. kötet.
[*Az 1920. évi népszámlálás VI. rész Végeredmények összefoglalása.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1929. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 76.)]
- Magyar Stat. Közlemények. Új sorozat 79. kötet.
[*A szellemi munkások összeírása 1928.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1930. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 79.)]
- Statisztikai Közlemények. 63 (IV. sz. kötet. /Zentay/)
[Zentay (Hoffmann) Dezső: *A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. Budapest, 1932. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 63/4.)]
- Társadalomtudomány. 1931. évi XI. évf.
- Magyarország tiszti cím- és névtára. 1879.
- A nemzetgyűlés irományai. VI. kötet. 1922. június havi.
- A mai magyar társadalom. Weisz István.
[Weisz István: *A mai magyar társadalom.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930.]
- Magyar Gazdák Szemléje. 1935. évi XI. évf. (Bernát István emlékezete)
- A magyar értelmiség válsága. Rajniss, Trettina, Mandorff, Acsay.
[Rajniss Ferenc – Trettina Jenő – Mandorff Emil – Acsay Tihamér: *A magyar értelmiség válsága.* Kir. Magyar Egyetemi Ny. Budapest, 1931.]
- Az értelmiség válsága. A Magyar Társadalomtudományi Társulat értekezlete [1930. Budapest, 1931. (Társadalomtudományi füzetek 14–16.)]

⁴ Az eredetiben a tartalomjegyzékkel együtt a szöveg elején áll. (A Szerk.)

Merre? Két magyar sorsprobléma. I. Középosztályvédelem és szellemi telepítés. II. Magyarság, germánság és szlávtság Közép-Európában. Kürthy Sándor.
[Kürthy Sándor: *Merre? Két magyar sorsprobléma. I. Középosztályvédelem és szellemi telepítés. II. Magyarság, germánság és szlávtság Közép-Európában.* Székely Ny. Budapest, 1937.]

A parasztság és az értelmiség viszonya. Veres Péter.
[Veres Péter: *A parasztság és az értelmiség viszonya.* Budapest, 1936. (Különlenyomat a *Válasz* 1936. július-augusztusi számából)]

A középosztály önvédelme. Münstermann Győző.

Reflexiók az októberi forradalomhoz. A középosztály és a zsidóság szerepe. Radisics Elemér.
[Radisics Elemér: *Reflexiók az októberi forradalomhoz. A középosztály és a zsidóság szerepe.* Pfeifer Ferdinánd, Budapest, 1919.]

System des Internationalen Minderheitenrechtes. Dr. Ernst Flachbart.
[Flachbart Ernő: *System des Internationalen Minderheitenrechtes.* Budapest, 1937.]

(Idegen könyvek)

Közgazdasági Enciklopédia. J-M. (Zentay)
[*Közgazdasági Enciklopédia.* J-M. – Zentay Dezső szócikkei]

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 114. (Mike)
[*Az 1930. évi népszámlálás VI. rész Végeredmények összefoglalása.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1941. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 114.)]

(Saját példányok)

A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930. Laky Dezső.
[Laky Dezső: *A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1931. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 87.)]

A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1930/31. tanévben. Asztalos József.
[Asztalos József: *A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1930/31. tanévben.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 88.)]

- A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1931/32. tanévben. Janik Gyula.
[Janik Gyula: *A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1931/32. tanévben.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1933. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 89.)]
- A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1932/33. tanévben. Közp. Stat. Hivatal.
[Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1934. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 90.)]
- A magyar középiskolások statisztikája az 1932/33. tanévig. Asztalos József.
[Asztalos József: *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33. tanévig.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1934. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 91.)] Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 92. kötet.

[A magyar főiskolák statisztikája az 1933-34. tanévben . Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1935. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 92.)]
- Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 74. kötet.
[*Az 1919-1925. évi népmozgalom.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1929. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 74.)]
- Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 97. kötet.
[*A magyar korona országainak 1926 - 1932. évi népmozgalma.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal., Budapest, 1937. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 97.)]
- Magyar Statisztikai Évkönyv. 1930. évi.
Magyar Statisztikai Évkönyv. 1938. évi.
Magyar Statisztikai Évkönyv. 1942. évi.
- Gazdacímtár. 1935. évi.
[*Magyarország földbirtokosai és földbérlei. (Gazdacímtár.) a 10 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján.* Összeáll. a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Pesti könyvny. Budapest, 1937.]
- Magyar Statisztikai Szemle. 1930. évi I. félév.
Magyar Statisztikai Szemle. 1935. évi I. félév.
[Áfra Nagy János: Az értelmiségi foglalkozású keresők száma Magyarországon 1890 óta. *Magyar Statisztikai Szemle* 1935 (13, no. 6). 501-515.]
- Magyar Statisztikai Szemle. 1943. évi 5–6. szám.
Magyar Statisztikai Szemle. 1943. évi 9. szám.

- Statisztikai Közlemények. 93. kötet. 2. szám. (Hollós)
[Hollós István: *Akózszoigálati alkalmazottak nyugdíjkérdése és a megoldási lehetőségek*. Bp. 1940. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 93/2.)]
- Statisztikai Közlemények. 60. kötet. 4. szám. (Zentay Dezső).
[Zentay Dezső: *Amunkanéküliség alakulása a szellemi pályák körében*. Bp. 1930. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 60/4)]
- Statisztikai Közlemények. 60. kötet. 2. szám. (Szél).
[Szél Tivadar. 1930. *A házasságok termékenysége Budapesten*. Bp: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 60/2.)]
- Beszélő számok. XIII. kötet. (Zentay).
[Zentay Dezső: *Világtörténelem. A mai Magyarország. Az utolsó nagybirtoikosok*. Egyetemi Ny. Budapest, 1945. (Beszélő számok XIII.)]
- Die ungarische Erhebung über die Bevölkerungsschicht mit höherer Schulbildung. (Dobrovits).
- A házasságok termékenységének statisztikája Magyarországon. Kovács Alajos.
[Kovács Alajos: *A házasságok termékenységének statisztikája Magyarországon*. In: Emlékkönyv Kenéz Béla negyedszázados professzori munkásságának évfordulójára. Műegyet. Ny. Bp. 1932. Klny.]
- A társadalmi emelkedés a statisztika szemüvegén át. Kovács Alajos.
- Beszélő számok. XI: kötet. (Zentay).
[Zentay Dezső (szerk.) *Világtermelés. A megnagyobbodott Magyarország szellemi arisztokratái*. Franklin, Bp. 1943. (Beszélő számok, XI.)]
- Tanulmányok a nyugdíjkérdéshez. Ratkovszky Károly.
[Ratkovszky Károly: *Tanulmányok a nyugdíjkérdéshez 1-2. r.* Pécsi Egyet. Kiadó és ny. Bp. 1935-1940.(A Magyar Közigazgatástudományi Intézet kiadványai 17., 31.)]
- A magyar közigazgatás racionalizálása. Magyary Zoltán.
[Magyary Zoltán: *A magyar közigazgatás racionalizálása*. Budapest, 1930.]
- Mezőgazdasági üzemi eredmények 1943-ban és az 1943. évi értékesítési, beszerzési és pénzforgalmi eredmények. Omge. [A Magyar Könyvészet csak az 1941-1942. évi kiadást ismeri.]

Magyarország értelmiségi népessége

	Oldal
Az értelmiségi népesség fogalma és száma	1
Az értelmiségi népesség természetes szaporodása	6
A nők térfoglalása	10
Az iskolai műveltség	
A magasabb iskolai műveltség elterjedése	12
Az iskolai műveltség a szellemi és a testi munkások körében	17
A tanulók szüleinek foglalkozása	20
Értelmiségünk származása	25
Az állami tisztviselők	
Az állami feladatok növekedése	33
Az állami alkalmazottak létszámának alakulása (B/lista)	37
Hány tisztviselőre van szüksége az államnak?	42
Az ország teherbíró képessége	46

Utószó

A tanulmány a KSH Könyvtár kézirtárának abból a részéből származik, melyet átadtak a KSH Levéltárnak. Utóbbi intézményt 2008. év folyamán megszüntették, és anyagát átadták a Magyar Országos Levéltárnak, ahol most valószínűleg átrendezésre vár. Forrásközlésünk egyik célja az emlékéllítés: emlékezünk a béke-előkészítés nehéz munkájába – biztos, hogy nem mindig önszántukból – bekerült statisztikusokra, az értelmiséggel kapcsolatos vagy kapcsolatba hozható statisztikai adatgyűjtésekre, valamint a KSH Levéltár több évtizedes működésére.

A közlést azonban tartalmilag is fontosnak gondoljuk. A tanulmány miniszterelnöki felkérésre készült 1945 őszén a béke-előkészítési munkálatok során – mindez egy, a kézirat mellett fekvő papírszeletből tudható. Szerzője, Dobrovits Sándor, a KSH néhány hónappal korábban nyugalmazott elnöke. Írása tudomásunk szerint először összegzi azt a tudást, amely 1945 körül a hivatalos statisztikai adatgyűjtések alapján az értelmiségről szakszerű módon, az ideológiáktól, illetve romantikus felhangoktól mentesen megszerezhető volt. Bár a tanulmányt létrehozó miniszterelnöki felkérés/utasítás pontos tartalmát nem ismerjük, a szövegből kivehető, hogy a kormányzat a hatalomváltás után át kívánta alakítani a közszolgálat személyi állományát – nyilván ezek között elsősorban az államapparátusban foglalkoztatott tisztviselői kart – és ehhez kért részletesebb információkat.

Dobrovits írásából véleményünk szerint több érdekes, a hazai értelmiség történetével foglalkozó irodalom által nem igen tárgyalt folyamatról is képet kapunk. Gondolunk itt arra, hogy az értelmiség, mint populáció, alacsony termékenysége miatt nem volt képes önmaga újratermelésére, ezért személyi utánpótlását folyamatosan más társadalmi csoportokból származó fiatalokból kellett kiegészítenie. Általánosabban fogalmazva a problémát: az írás felhívja a figyelmet arra, hogy egy társadalmi csoport zártsága vagy nyitottsága nem pusztán az egyének aspirációitól, a csoport befogadó hajlandóságától, avagy intézményi szabályozásoktól függ, hanem hosszabb távon át nem léphető reprodukciós tényezői is vannak.

A szerző másik érdekes megfigyelése – mely az előző problémától nem független – a magyar értelmiség társadalmi háttérével, származásával kapcsolatos. Eszerint a csoporton belül, részben a fent említett kényszerűségből jóval magasabb a fizikai munkát végző szülőktől származók aránya, mint ahogy azt korábbi társadalom- és értelmiségtörténetünk ábrázolni szokta. (Főként a kisiparos – kereskedő és munkás rétegek azok, amelyek fiait magasabban reprezentáltak, a paraszti rétegek létszámukhoz képest Dobrovits adatai szerint is alulreprezentáltak – ezt azonban ő nem hangsúlyozza.) Szerző állítása szerint a „népi elemek” aránya a kiegyezés környéki 30-ról 70 százalékra nőtt, és mind

az 1870 körül még 60 százalékot kitevő idegen származásúak, mind a nemesi gyökerűek aránya jelentősen visszaszorult.

A harmadik érdekes, a szerző által felvetett szempont viszont a kampányszerű, politikai alapon végrehajtott személycserék lehetséges korösszetételei következményeire, illetve egy foglalkozási csoport természetes utánpótlási folyamatainak ilyen alkalmakkor lejátszódó torzulására hívja fel a figyelmet. Emlékezetünk szerint a társadalmi változások szociológiai és társadalomtörténeti megközelítése során ez sem igen szokott tárgyalásra kerülni.

Természetesen nem állítjuk azt, hogy a tanulmány felfordítja a hazai értelmiség történetéről eddig kialakított képet, de úgy véljük, hogy új, eleven színekkel gyarapítja azt.

A kézirat közlése során az eredeti írásmódot néhány apróbb változtatástól (a központosítást illetve az egybe- és különírást néhány esetben módosítottuk) eltekintve megtartottuk. Mindössze az eredetileg a dolgozat elején közölt irodalomjegyzéket alakítottuk át. A címeket kiegészítettük, hogy a hivatalos statisztikai publikációkban nehezebben kiigazodó olvasóink is könnyebben megtalálhassák azokat, és az így módosított szöveget a tanulmány végére helyeztük.

Faragó Tamás – Őri Péter

ISMERTETÉSEK

Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2006. 567 oldal.

A kötet Benda Gyulának (1943–2005), a magyar társadalomtörténet-írás kiemelkedő alakjának válogatott tanulmányait tartalmazza. A szerző halálát követően az Osiris Kiadó, kollégái, tanítványai, barátai és családtagjai közösen határoztak arról, hogy a gazdag életműből válogatva tanulmánykötetet hoznak létre. A kötet ennek megfelelően a szerző történészi és oktatói pályafutásának méltó összegzését kínálja. Hüen tükrözi a szerkesztők azon törekvését, hogy az életmű legfontosabb darabjait egymás mellett és egymással összefüggésben tegyék az olvasó számára elérhetővé. A kötet jelentősége a szellemi örökség ébren tartásában rejlik, gyakorlati haszna a történelemoktatásban és történészképzésben egyaránt felbecsülhetetlen.

A válogatás szempontjairól, valamint az életmű darabjainak összefüggéseiről a kötet utószavában Kövér György részletesen beszámol. Eszerint a szerkesztők Benda Gyula történetírói teljesítményében három fő irányt tartottak meghatározónak, és ennek megfelelően a kiválasztott tanulmányokat is három nagyobb fejezetben tették közzé. Az első és második részben, amely a „*Historiográfia*”, valamint a „*Statisztikai forráskritika és agrártörténet*” címet viseli, hét, illetve kilenc tanulmány kapott helyet. A harmadik, terjedelmesebb rész „*Társadalomtörténet – mikrotörténet*” címmel 14 tanulmányt foglal magába. A kötetet a már említett utószó és Benda Gyula publikációinak válogatott bibliográfiája zárja.

A könyv fontosságát növelik a nyomtatásban először itt megjelenő előadás-szövegek (szám szerint hatról van szó). A recenzens számára – akinek alkalma volt Benda Gyula egyetemi óráit látogatni – ezek a szövegek az elhangzott előadások tartalmi és intellektuális pezségét idézték. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a nyomtatásban megjelent munkái mellett a tanári tevékenység – bizonyos tekintetben nehezebben rekonstruálható folyamata – a történészi munka talán legfontosabb részét képezte Benda Gyula életében. Éppen ezért örvendetes, hogy a kötet szerkesztői felkutatták és közreadták az íróasztal fiókjaiban levő előadás-szövegeket.¹

Benda Gyula széles körű tájékozottsága, történetírói munkásságának gazdagsága miatt nem vállalkozhatunk a kötetben közölt összes írás áttekintésére.

¹ Örömmel tapasztaljuk, hogy különböző folyóiratokban, évkönyvekben újabb előadás-szövegek, elkészült tanulmányok, a keszthelyi társadalomtörténeti vizsgálat egyes fejezetei látnak napvilágot (Benda 2005; Benda 2006). Jó hír az is, hogy az Annales-iskoláról szóló tanulmány – eredeti céljának megfelelően – a történetírói iskola legjelentősebb írásait tartalmazó magyar nyelvű válogatás előszavaként is napvilágot látott (Benda – Szekeres 2007).

Ehelyett az alábbiakban a szerzőnek egy szűkebb tudományterület, a történeti demográfia és az ahhoz szorosan kapcsolódó családtörténet területén elért eredményeit, a népesség, gazdaság és társadalom múltbeli kölcsönhatásairól, a család történeti szerepéről alkotott képét vizsgáljuk részletesebben. Figyelmünket elsősorban a „*Statisztikai forráskritika és agrártörténet*” című fejezet tanulmányaira, valamint a keszthelyi vizsgálat egyes eredményeire összpontosítjuk.

*

A múltban élt emberek életkörülményeinek – mai divatos szóval életszínvonalának – vizsgálata kapcsolja össze az agrártörténeti és statisztikai forráskritikai tanulmányokat. Minden bizonnyal ez a szempont is közrejátszhatott abban, hogy a hetvenes évektől kezdődően Benda Gyula az agrártörténet, és azon belül az élelmiszertermelés és fogyasztás kérdései felé fordult.² Szemléletére ekkor alapvetően a malthusi társadalmi elmélet hatott, vagyis többek között az érdekelte, hogy a múltban a gazdasági feltételek változásai hogyan befolyásolták az emberek mindennapjait. Amellett érvelt, hogy a mezőgazdasági termelés ciklikussága a múltban az élet számos területét meghatározta, és amennyiben a mindennapoknak ezt az alapvető jelenségét – az élelmiszertermelést és fogyasztást – vizsgáljuk, a társadalomra vonatkozóan is új tudásra tehetünk szert. A gazdasági átalakulás és az élet más területei közötti kölcsönhatás elemzésénél első helyre a gazdaság és a népesedési folyamatok közötti kapcsolatokat teszi, tág teret hagyva ugyanakkor az élet más területeinek (mentalitás, politika, társadalmi mozgalmak) is.

A gazdasági, majd később a demográfiai és egyéb – a gazdasági folyamatokkal összefüggésbe hozható – történeti adatok hosszú idősorainak felállítása, valamint az ezek között fellelhető összefüggések kvantitatív, társadalomtudományos módszerekkel történő elemzése alapvető történészi célkitűzésként fellelhető a hetvenes években keletkezett szövegekben. A feladat megvalósítása nagyon nehéz, hiszen az iparosodás előtti időszak termelésre és fogyasztásra vonatkozó történeti adatai rendkívül hiányosak, felkutatásuk és használhatóvá tételük még manapság is fáradtságos, több ember erőfeszítését és szilárd intézményi háttérrel igénylő vállalkozásnak bizonyulhat. Hogy Benda Gyula miként képzelte el a feldolgozást – akár egyetlen megyére, régióra leszűkítve – arról egy Somogy megyei példával szolgál: „(...) megvizsgáljuk a művelt terület és azon belül az egyes művelési ágak (szántó, rét stb.) nagyságát és időbeli változását, a szántóföldi növénytermesztés szerkezetét, a hozamok fejlődését, a gazdaság, illetve a termelők által elfogyasztott gabona mennyiségét stb. Mindezen

² E tekintetben legfontosabb műve: Benda 1973.

mennyiségek, arányok összefüggéseinek, mozgásának megmagyarázására pedig segítségül hívhatjuk a közgazdaságtani és agrárgazdasági irodalmat” (140.).

Az említett kérdések tanulmányozásának alapfeltétele a megfelelő forrásadottságok feltérképezése volt. Emellett még ki kellett dolgozni azokat a módszereket, amelyekkel a felhasználásra alkalmassá tett adatokat elemezni lehetett. Ennek megfelelően születtek a kötetben szereplő forráskritikai tanulmányok, többek között Bárándy János és Fényes Elek statisztikai munkáinak forráskritikai elemzése, valamint a mezőgazdaság-történet forrásainak (pl. a „*Tabellae procreationis frugum*” – 18. századi termésjelentések) egy-egy megyére és rövidebb időszakokra vonatkozó feldolgozással egybekötött forráskritikai ismertetése. Benda Gyula hetvenes években írt gazdaságtörténeti munkáinak jelentőségét elsősorban ebben a forrásfeltárássra irányuló kritikai szemléletben találhatjuk meg. A kilencvenes évek végén is állandóan hangoztatta, hogy Magyarországon hiányoznak a gazdaságtörténeti, statisztikatörténeti, történeti demográfiai alap kutatások; a szükséges forrásfeltáró, forráskritikai munkát nem végezték még el. A kötet vonatkozó írásait olvasva világossá válik, hogy törekvése ezeknek a hiányoknak a szisztematikus felszámolására irányult. Az egyik legsikerültebb forráskritikai vizsgálata – Fényes Elek statisztikai munkáinak elemzése – során figyelmeztet arra, hogy a történész nem takaríthatja meg az elsődleges források (egyházi szemelvények, mezőgazdasági statisztikák stb.) felkutatásához és feldolgozásához szükséges munkát (113–129.). Bárándy János és Fényes Elek munkáinak, valamint a bécsi statisztikai igazgatóság évkönyveinek („*Tafeln*”) statisztikáival kapcsolatban hangsúlyozza, hogy azok tulajdonképpen a 18. század utolsó harmadában, a felvilágosodott abszolutizmus által létrehozott adatoknak a felfrissítései. „Számadataik nem vizsgálhatók a forrásként szolgáló kimutatások, statisztikai munkák ismerete nélkül, csak egy statisztikatörténeti fejlődési folyamaton belül értékelhetők” (114.).

Az élelmezési válságok, őséves évek vizsgálata – különösképpen az 1816–17. évi őséves – adja az alkalmat a termésösszeírások feldolgozási lehetőségeinek ismertetésére. Benda Gyula többek között arra a kérdésre keresi a választ, hogy a vetés- és termésösszeírások megbízható adatokat nyújtanak-e a mezőgazdasági termelékenységre vonatkozóan, illetve hogy a korabeli termelékenység, közlekedési, szállítási és kereskedelmi viszonyok közepette lehetséges volt-e egyáltalán az emberek számára az évi élelmiszerszükséglet biztosítása. A Tolna megyei 1769 és 1785 közötti évekből fennmaradt vetés- és terméskimutatások (*Tabellae procreationis frugum: A mezőgazdasági-történet forrásai 1769–1790*) és a Somogy megyei 1816. évi termésjelentések (*A Somogy megyei adózók termése 1816-ban*) vizsgálata során arra a megállapításra jut, hogy a fennmaradt adatokból megközelítő pontossággal kiolvasható a jó és rossz évek váltakozása, képet kaphatunk a termés mennyiség évenkénti ingadozásának nagyságáról, valamint a népesség ellátottságáról is.

Ami a feldolgozásokat illeti, Benda Gyula a forráskritikai munkákkal párhuzamosan elsősorban előadásokkal és kisebb tanulmányokkal jelentkezett. E munkák – melyeket olykor Faragó Tamással, olykor John Komlossal együtt készített – a most kiadott kötetben hozzáférhetőek. Kiemelem közülük azt a kis tanulmányt, amelynek Faragó Tamás a társszerzője, és amelynek témája közvetlenül érinti az általam választott szempontot. A „*Népesség és mezőgazdaság Magyarországon*” című előadás (203–213.) kézírata az 1980-as bukaresti történészkonferenciára készült. Az alig 10 oldalas tanulmány alapos statisztikai anyagra támaszkodva rajzolja meg Magyarország 1740–1830 közötti népese-
déstörténetének vázlatát. A szerzők két, egymástól világosan elkülönülő periódust, ugyanakkor ezeken belül regionális eltéréseket mutatnak ki. Elemzésük szerint a 18. századi kedvező gazdasági konjunktúrával párhuzamosan rendkívül gyors népességnövekedés zajlott le Magyarországon, amelyet egyértelműen a népesség természetes szaporulatának tulajdonítanak. A magas születésszámot a korai és teljes körű házasságkötéssel hozzák összefüggésbe, illetve erre alapozva feltételezik az összetett háztartások, a „nagycsaládok” dominanciáját. A 18. század végétől viszont 1816-ig élelmezési válságok jelentkeztek, csökkent a natalitás és tovább terjedtek az összetett háztartások, amelynek hátterében a szerzők szerint a mezőgazdasági termelés és a népességnövekedés közötti kényes egyensúly felbomlása állhatott. Kimutatják továbbá, hogy a sajátos regionális gazdasági fejlődés következtében a népesség és a megművelt földterület viszonyának tekintetében a 18–19. század folyamán egymás mellett léteztek túlnépesedett és alulnépesedett régiók.

A gabonatermelésben jelentkező földrajzi megosztottság, valamint a mezőgazdasági termelés és a népességnövekedés közötti szoros összefüggés a tárgya a „*Gabonatermelő vidékek – inségvidékek*” (214–222.) című, 1976-ban Gödöllőn elhangzott előadásnak. Az 1816. évi terméseredmények megyénkénti adatai alapján Benda Gyula térképen ábrázolta a gabonatermelésben jelentkező regionális eltéréseket, majd ezeket összevetette a megyék népességnövekedési ütemével. A kirajzolódó kép egyértelműen igazolja, hogy az élelemtermelés mennyisége nagyon fontos tényezője volt a népességnövekedésnek a korabeli Magyarországon.

A statisztikatörténeti forráskritika és az agrártörténet témaköréhez kapcsolható tanulmányokban Benda Gyula kísérletet tett arra, hogy a mezőgazdasági termelés és fogyasztás forrásaira felhívja a figyelmet, illetve hogy olyan információkat hozzon felszínre, amelyek feldolgozása révén egy teljes terület (egy ország, egy megye, egy uradalom) hosszú időtartam alatti gazdasági – és olykor népesedési – folyamatait értelmezni lehet. Az alap kutatások elvégzésére törekedett, és a magyarországi történeti demográfia területén a mai napig aktuális feladatok elvégzését sürgette. Úgy véljük, hogy továbbra is szükség van a múltbeli gazdasági folyamatok regionális és országos szintű ismeretére, a népesedési adatok összegyűjtésére, hogy ezek alapján kísérletet tehessünk a népese-

dési folyamatok rekonstruálására, a népesség és a gazdaság hosszú távú együttmozgásának felrajzolására. Annak ismeretében hangsúlyozzuk a fentieket, hogy a fejlettebb országok (Svédország, Belgium, Olaszország, Egyesült Államok, Japán stb.) történeti demográfusai az elvégzett alap kutatásoknak köszönhetően ma már a válságos évek azonosításán túlmenően a krízisek okainak megállapításában is jelentős ismeretekre tettek szert. Vizsgálataik kiterjednek arra, hogy demográfiai értelemben mely népességcsoportok szenvedték meg a válságokat, illetve melyek tudtak hasznot húzni a gazdasági változásokból; továbbá hogy a társadalmi-gazdasági intézmények milyen mértékben tudták a gazdasági válságok hatásait kivédeni. A nemzetközi kutatások alapján ma már elegendő bizonyítékunk van arra nézve, hogy az agrártársadalomban élő emberek életét nagymértékű bizonytalanság jellemezte. A népesség egy jelentős része képtelen volt ugyanis arra, hogy a számára szükséges élelmiszer mennyiséget folyamatosan biztosítani tudja. Ennek következtében a gyengébb termésű években a népesség jelentős része kényszerült szegényesebb étrendre (Bengtsson – Saito – Reher – Campbell 1998). Az utóbbi évek történeti demográfiai, történeti szociológiai munkáinak java új malthusi perspektívákat rajzol meg, amelyben a gazdaság, a népesedés és a társadalom múltbeli összefüggéseinek vizsgálata továbbra is nagy hangsúlyt kap. A „régitípusú válság” elemzése mellett az élelmiszerárak és bérek ingadozásával mérhető rövid távú gazdasági változásoknak az egyéni, családi és háztartási szintű demográfiai válaszokban megnyilvánuló hatásait vizsgálják, és hangsúlyozzák az erőforrások elosztásáról hozott mindennapi döntések ismeretének fontosságát (Bengtsson – Campbell – Lee et al. 2004). A Benda Gyula által elkezdett kutatások folytatása nélkülözhetetlen a fentiekhez hasonló gazdaságdemográfiai és történeti demográfiai kérdések jövőbeni magyarországi vizsgálatához.

*

Benda Gyulát foglalkoztatták az adatok hiányosságaiból fakadó elemzés korlátai, ugyanakkor törekedett arra is, hogy a magyarországi gazdaság- és társadalomtörténet makroszintű eredményeit más léptékben is megvizsgálja: figyelmét egyre hangsúlyozottabban a kisebb területi egységek, a „lokális szint” felé irányította. A keszthelyi kutatás és az egyházi anyakönyvek adatainak családrekonstitúciós feldolgozása ismét közvetlen közelbe hozta a történeti demográfia – ezúttal hangsúlyosan családtörténeti és mikrotörténeti vonatkozású – kérdéseinek vizsgálatát. Ez a munka teremtett számára lehetőséget arra, hogy a magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatokról összegzést készítsen. „*A magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatok mérlege*” (67–76.) címmel a Hajnal István Kör gyulai konferenciáján 2001-ben elhangzott előadásának legfontosabb megállapítása az, hogy továbbra is szükség lenne a monografikus családrekonstitúciós kutatások tervszerű megsokszorozására. Az adatok hiá-

nyosságából fakadó problémák – pl. a rekordok összekapcsolásában tapasztalható bizonytalanság – súlyának csökkentését kiegészítő források – lélekösszeírások, végrendeletek, iskolai anyakönyvek – felhasználása révén tartja elérhetőnek, a rekonstrukció folyamán pedig a nemzedéki egymásutániségot, az egyének életútjainak pontosabb nyomon követését emeli ki.

A korábbi vizsgálatokkal kapcsolatos forráskritikai észrevételeivel alapvetően egyetértünk, itt mégis meg kell jegyeznünk, hogy az eddig elkészült magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok jelentős része a számítógép előtti korszakban készült. A jelenlegi lehetőségekkel kapcsolatban három dolgot érdemes hangsúlyozni. Egyrészt ki kell használni azokat a lehetőségeket, amelyeket a számítógép a családlapok összeállításában kínál, vagyis alapvető adatbázis-kezelési ismeretekre van szükség, amely révén felgyorsítható az egyének és családok élettörténeti adatainak összekapcsolása.³ Másrészt technikai problémaként kezelhetők azok a kérdések is, amelyek a családrekonstrukciós vizsgálat korlátait érintik. Az adatszelekció és adatvesztés, amelyek révén jelentős mennyiségű információ megy veszendőbe, a többváltozós elemzés korlátai, valamint az egymás utáni események kezelésének nehézségei manapság az új statisztikai módszerek, mint pl. az „*event-history*” vagyis eseménytörténeti elemzés révén kezelhetőnek látszanak.⁴ Harmadsorban tökéletesíteni kell a demográfiai kérdésfeltevéseket és elemzési módszereket, valamint törekedni kell arra, hogy jó minőségű adatfeldolgozás révén egy-egy demográfiai jelenséget alaposabban feldolgozzunk. A monografikus kutatások eredményeinek reprezentativitása és általánosíthatósága továbbra is aktuális kérdés marad, amelyre a megfelelően végiggondolt mintaválasztás lehet az egyik megoldás.

Másfajta logikát és jóval átfogóbb perspektívát választ Benda Gyula a keszthelyi kutatás során, hiszen a 18–19. századi makroszintű népesedési, gazdasági és társadalmi átalakulások helyi vetületeit (társadalmi mobilitást, vagyoni felhalmozást stb.) próbálja megragadni. Ennek érdekében aprólékos és türelmes munkával, a nominális források összekapcsolása révén építette forrásanyagát, rekonstruálta a családokat és háztartásokat, vizsgálta a gazdálkodás módját, és térképezte fel az örökösödési, vagyonátadási gyakorlatot. A keszthelyi kutatás eredményeit közlő tanulmányaiban egyértelműen tükröződik az a törekvése, hogy az egyéni cselekedetek összességén keresztül próbálja megérteni a kisvárosi társadalomban zajló folyamatokat.

A keszthelyi kutatás eredményeit olvasva úgy látjuk, hogy a történeti demográfiai fejezetek a legkidolgozottabbak. Közülük a kötetben csupán a háztar-

³ A nemzetközi történeti demográfiai szakirodalomban léteznek erre vonatkozó leírások: pl. Gutmann 1973.

⁴ Az „*event-history analysis*” (eseménytörténeti elemzés) alkalmazására a családrekonstrukciós vizsgálatokban lásd: Alter – Gutmann 1993.

tásrekonstrukció eredményei, valamint egy kisebb, a házasságkötésekkel foglalkozó tanulmány kapott helyet.⁵

A keszthelyi háztartások szerkezetének a Laslett–Hammel-féle háztartástipológia alapján történő leírása lehetővé tette Benda számára, hogy bemutassa a társadalmi csoportonként eltérő együttélési egységek belső működését. A Laslett–Hammel-féle háztartástipológiával szemben megfogalmazott kritikák – miszerint pillanatszerű, fényképfelvételhez hasonlítható ábrázolást nyújt – ismeretében Benda a háztartásképződés dinamikájának a leírására törekszik. A háztartásrekonstrukcióban alkalmazott történetírói eljárás során kiegészítő forrásokhoz fordult. A dinamika így valójában a végrendeletek felhasználása révén valósul meg, hiszen ezáltal sikerül megragadnia a háztartásképződés folyamatát. A lélekösszeírások, az adóösszeírások és a végrendeleti iratok adatainak összekapcsolása révén az örökösödési, vagyonátadási gyakorlat komplexitására mutat rá. A vagyonátadás távolról sem volt elszigetelt, egyszeri aktus, az egyének és családok egész életútján átívelő folyamatként áll előttünk, amely olyan sajátos pillanatokban ér véget, amelyek egybeesnek a háztartás töréspontjaival és átalakulásával. Benda Gyula elemzése rámutat arra, hogy a végrendeletek, adásvételi szerződések stb. felhasználása ilyen helyzetekben nagy segítséget nyújthat, hiszen lehetővé teszi, hogy az illető dokumentumot létrejöttének egyéni és családi kontextusába visszahelyezzük, majd ebből kiindulva próbáljuk megérteni a források keletkezésekor érvényesülő családi logikát és stratégiát. Benda Gyulánál a keszthelyi háztartások szerkezetének leírásában fontos helyet kap az összetett háztartások leírása, az egyedül maradt özvegyasszonyok, férjhez sosem ment idősebb nők, a háztartásban egyedül élő, nem rokon személyek felsorolása. Feltételezi, hogy előbbieket esetében befogadás, ápolás, sőt eltartás is előfordulhatott. Szemléletében érvényesül az a felfogás, hogy a kisebbségek vagy a marginális magatartások fontos helyet tölthettek be a családi és társadalmi rendszer működésében. Az elemzés elsősorban az együttélésre, a háztartások szerkezeti leírására és a háztartásképződés módjaira fókuszál. Folyamatosan jelen van az egyéni és a longitudinális perspektíva érvényesítése – ez kiváltképp hangsúlyos a háztartásképződés, az örökösödés vizsgálatokor.

Hasonló törekvés jellemzi a keszthelyi házasságokról szóló tanulmányt is. „Az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája. Házasságok Keszthelyen (1750–1849)” (510–518.) című írás tudomásunk szerint az egyetlen olyan kísérlet a magyarországi társadalomtörténet-írásban, amely a házasságok jellemzőit a megfigyelt népesség, valamint a népességet alkotó egyének és családok szintjén is megragadja. A keszthelyi egyházi anyakönyvek egyéni szintű feldolgozásai, valamint ezen adatok más források adataival törté-

⁵ Bízunk benne, hogy a keszthelyi kutatás eredményeit tartalmazó doktori disszertáció hamarosan önálló könyvként is megjelenik, és összefüggően olvashatjuk a korabeli keszthelyi demográfiai viszonyokat bemutató legfontosabb tanulmányokat: Benda 2000; Benda 2001. [A disszertáció 2009 januárjában megjelent: Benda 2008. – A szerk.]

nő összekapcsolása lehetővé tette azt, hogy a szerző a házasságok vizsgálatakor az egyéni és családi jellemzők körét tovább bővítve hipotéziseket fogalmazzon meg a családban bekövetkező demográfiai eseményeknek (pl. szülők halála) és a családi kontextusoknak (testvérek jelenléte) az egyének házassági esélyeire gyakorolt hatásával kapcsolatosan. Annak ellenére, hogy a megfogalmazott hipotézisek helyességének statisztikai eszközökkel történő ellenőrzésére már nem került sor, a tanulmány érdeme, hogy új fogalmak (házassági piac, házassági stratégia) és új kutatási perspektívák alkalmazásában rejlő lehetőségekre hívta fel a figyelmet.

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a kötet számos továbbgondolásra érdemes elemzést tartalmaz, amelyeknek többsége nem a történeti demográfia kérdéseivel foglalkozik. Ezekre itt szándékosan nem tértem ki. Csak példaként említem, hogy a kötet összegyűjtve tartalmazza a történetírás elméleti kérdéseivel foglalkozó alapszövegeket, amelyek hasznosak lehetnek az oktatásban és a kutatás területén egyaránt. A kötetet forgatva az olvasó egy nagyformátumú történész és felejtethetetlen tanáregyéniség tartalmas és gondolatébresztő tanulmányait olvashatja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alter, George – Gutmann, P. Myron 1993. Family Reconstitution as Event-History Analysis. In Reher, S. David – Schofield, Roger (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*, Oxford, 159–177.
- Benda Gyula 1973. *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. KSH, Budapest.
- Benda Gyula 2000. Halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2000*, KSH NKI, Budapest, 122–165.
- Benda Gyula 2001. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*, Budapest, KSH NKI, 223–249.
- Benda Gyula 2005. A helytörténetírás feladatai. *Korall*, 20–21. sz. 5–11.
- Benda Gyula 2006. A nemesi communitas és a nemesi jogú népesség Keszthelyen. *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv I.*, Budapest, 15–36.
- Benda Gyula 2008. Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849. L'Harmattan, Budapest.
- Benda Gyula – Szekeres András 2007. *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan, Budapest.
- Bengtsson, Tommy – Saito, Osamu – Reher, David – Campbell, Cameron 1998. Population and Economy: From Hunger to Modern Economic Growth. In Núñez, Clara-Eugenia (ed.): *Debates and Controversies in*

Economic History. Proceedings Twelfth International Economic History Congress, Madrid, 69–144.

Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. et al. 2004. *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press, Cambridge, Mass. – London.

Gutmann, P. Myron 1977. Reconstituting Wandre. An Approach to Semi-Automatic Family Reconstitution. *Annales de démographie historique* 1977, 315–341.

Pakot Levente

Tommy Bengtsson – Cameron Campbell – James Z. Lee et al.: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. (Ostromlott élet. Halandóság és életszínvonal Európában és Ázsiában, 1700–1900.) The MIT Press, Cambridge, Mass. – London, 2004. xiv + 531 oldal.

A mű jelentős nemzetközi összefogással jött létre: első kötete annak a sorozatnak, amely az ún. „Eurasia Project of Population and Family History” (Eurázsiai népesedés- és családtörténeti kutatási program) eredményeit teszi közzé. A példátlan méretű és hosszúságú team-munka 1994 óta folyik, amelynek során öt országból (Belgium, Japán, Kína, Olaszország, Svédország) a rendelkezésre álló történeti népesség-nyilvántartásokból, népesség-összeírásokból individuális szintű adatbázisokat építettek ki, amelyek az összehasonlító mikro-elemzés alapjául szolgálnak. Az adatbázisokból nyomon lehet követni a vizsgált népeségek tagjainak teljes életútját, legalábbis amíg az adott helyen éltek, valamint azonosítható társadalmi, vagyoni helyzetük (elsősorban a földbirtokuk) és/vagy foglalkozásuk, valamint családi állapotuk és annak a háztartásnak a sajátosságai, amelyben éltek. A felhasznált népesség-nyilvántartások többnyire a 16–18. században indultak, de tartalmuk inkább a 18–19. századtól válik összehasonlíthatóvá. Emiatt és az adatfeldolgozás szintje miatt az első kötet a 19. századra koncentrált, az említett országokból a forrásadottságok alapján kiválasztott húsz közösség egyéni és háztartásszintű mikroadatait használja az elemzés céljaira. A mikroadatokat relatíve hosszú időtartamon (közösségenként eltérően kb. 20 és 150 év) át tudták vizsgálni. Az adatbázis jelenlegi formájában kb. félmillió háztartásszintű és 2,5 millió egyéni szintű bejegyzést tartalmaz. Az első kötet a halandóság és életszínvonal összefüggéseivel foglalkozik, a tervezett következő részek pedig sorra tárgyalják majd a reprodukció, az együttélés és a migráció kérdéseit.

A kutatás elméleti célja az európai és ázsiai demográfiai rendszerek összehasonlítása, lényegében annak a malthusi elméletnek a tesztelése, miszerint

ezek alapvetően különböztek egymástól, és ennek messzemenő következményei voltak az érintett társadalmak életszínvonalára, halandóságára, társadalmi szerveződésére. Közismert, hogy Malthus nézete szerint az emberi társadalmak túlnépesedésre hajlamosak, ezt a rendelkezésre álló erőforrásokon való túlszaporodást vagy a halandóság tartja kordában (pozitív fék), vagy a házasodás és ezen keresztül a termékenység tudatos szabályozása (megelőző fék). Az első esetben a gyors népességnövekedés alacsony életszínvonalat, nyomort, magas halandóságot, időnként pedig jelentős halandósági válságokat eredményez, míg a másodikban a reprodukció tudatos szabályozása magasabb életszínvonalat és a halandósági válságokkal szembeni nagyobb védettséget alakít ki. Az első demográfiai modell jellemezte Malthus szerint az emberi társadalmak nagyobb részét, különösen a nem európaiakat, a második pedig mindenekelőtt Angliát, illetve az észak-nyugat-európai országokat. Ázsiában Malthus leírása szerint az általános és fiatalkori házasodás miatt magas volt a termékenység, jelentős a népességnövekedés, nagy a népességnyomás, az életszínvonal alacsony, és a halandósági krízisek szabályozzák az egyébként parttalan népességnövekedést. A racionális és individualista (Nyugat)-Európa és a kellő előrelátással nem rendelkező, kollektivistá Ázsia szembeállításával általánossá vált a Malthust követő két évszázadban, mind a történeti demográfiában (lásd pl. John Hajnal elméletét a „nyugati” és „keleti” házasodási modellekről), mind tágabban a társadalomtudományokban. Malthus, de Adam Smith vagy Marx nyomán sokan úgy gondolták, hogy a „kelet” és „nyugat” közötti fejlettségbeli, életszínvonalban megmutatkozó különbségek megelőzik az iparosodást, és alapvető mentalitásbeli, társadalomszervezési, demográfiai különbségekből származnak. A modern gazdaságtörténeti és történeti demográfiai kutatások ugyanakkor számos ponton cáfolták ezt az állítást: részint Európa is igen sokszínű az életszínvonalat és a demográfiai viselkedést tekintve, jelentősek a régiók és társadalmi csoportok szerinti különbségek, másrészt nem bizonyítható, hogy a preindusztriális Ázsiában az életszínvonal általában véve alacsonyabb lett volna, mint Európában, a különbségek sokkal inkább a modern fejlődés, az iparosodás következtében alakultak ki. Az is nyilvánvaló, hogy az ázsiai társadalmakban sem volt szabályozatlan az emberi reprodukció, és nincs nyoma túlnépesedésnek sem.

Malthus azonban – amint a könyv bevezetőjéből kiderül – másként is fontos kiindulópont az Eurázsiai Programban. Ő volt az, aki felhívta a figyelmet egy valódi összehasonlító társadalomtörténet szükségességére, amely az elit helyett valamennyi társadalmi osztállyal foglalkozik, és nem, kor, társadalmi helyzet szerint vizsgálná a demográfiai viselkedés és az életszínvonal összefüggéseit, a „pozitív” és a „megelőző” fékek működését. Így elméletén kívül módszertani ajánlásával is a program ihletője lett: a kutatás során a két feltételezett, eltérő demográfiai rendszer működését mikroszinten kísérelik meg feltárni, a változó gazdasági feltételek és a demográfiai viselkedés kapcsolatában a valódi oksági viszonyokat próbálják megragadni. Ehhez a demográfiai és gazdasági idősorok

makroszinten vizsgálható együttmozgásán túl fel kell tárnunk azokat az egyéni és háztartásszintű vagy nagyobb közösségekre jellemző társadalmi kontextusokat (nem, kor, foglalkozás, háztartásban elfoglalt pozíció, a háztartás anyagi helyzete, szerkezete, a tágabb közösség, település társadalmi tagozódása, a gazdálkodás módja, az állami politika hatása), amelyek keretei között a demográfiai viselkedés megvalósul. Ehhez egyrészt hosszú távú individuális adatok szükségesek, amelyek biztosítják a felsorolt információkat, másrészt szintén hosszú időtartamra vonatkozó adatok az életszínvonal feltárásához, azaz lehetőleg az adott településre, régióra vonatkozó élelmiszerár- és esetleg bérsorok. A kutatáshoz szükséges követelményeket (hosszú időtartam, egyéni szintű adatok, gazdasági-társadalmi helyzetre, háztartásra vonatkozó információk, a demográfiai események pontos időzítésének, illetve az adott demográfiai esemény kockázatának kitett népesség nagyságának ismerete) a történeti demográfia hagyományos forrásai (anyakönyvek, népszámlálások, genealógiák, népmozgalmi statisztikák) nem tudják biztosítani. Erre a célra egyedül a hosszú időn át vezetett népesség-regiszterek alkalmasak, amelyek sok helyen készültek, de nagy tömegben részint Ázsiában (Kína, Japán), részint Észak-Nyugat- és Dél-Európában (Svédország, Németalföld, Itália) maradtak meg. Ezért az Eurázsia projekt ezeknek a területeknek az összehasonlító elemzésére vállalkozott, a forrásadottságok alapján innen emeltek ki jól elemezhető településeket, közösségeket. A mintaválasztás véletlenszerű volt, a szerzők hangsúlyozzák, hogy az elemzett népségek semmilyen formában sem tekinthetők reprezentatívnak, sem országos, sem kontinentális szinten. Viszont a preindusztriális demográfiai viselkedésnek jól összehasonlítható és működésükben feltárható, lehetséges modelljeit jelenthetik, amelyek alkalmasak számos társadalomtörténeti makroelmélet tesztelésére.

A fő cél tehát az, hogy feltárják, hogyan határozzák meg a változó gazdasági feltételek (jelen esetben az élelmiszerárak vagy a reálbérek változásai) és a különböző társadalmi kontextusok (rokonsági kapcsolatok, háztartás- és osztályszerkezet) a demográfiai viselkedést (az első, itt tárgyalt kötetben a halandóság szintjét és a rövid távú gazdasági válságokra adott „halandósági választ”). A szerzők a kérdést minden vizsgált közösség esetében hasonló eseménytörténeti modellek segítségével próbálták megválaszolni (*event history analysis*). Minden esetben három elemzési kategóriát használtak a halandóságot befolyásoló tényezők vizsgálatánál:

- a) egyéni modellt (kor, nem, családi állapot, társadalmi-gazdasági helyzet, elsősorban a foglalkozás hatásai),
- b) háztartási modellt (a háztartások munkaerő-kapacitásának és függőségi arányainak hatásai, amelyet a háztartások korszerűsítésével, azaz a munkaképes felnőttek, illetve a gyerekek és idősek arányával közelítettek meg),

- c) kapcsolati modellt (a háztartáson belül egy speciális rokon, pl. apa, anya, idősebb vagy fiatalabb testvér, nagyszülő, unoka, jelenlétének vagy távollétének, hiányának az egyén halandóságára tett hatásai).

Emellett mindhárom kategórián belül két-két almodellt állítottak fel: vizsgálták a felsorolt tényezők hatását az általános, „hétköznapi” halandóság szintjére, és megpróbálták feltárni ezek befolyását a rövid távú, erős áremelkedésekkel járó gazdasági krízisekre adott halandósági válaszokra.

A könyv bevezető fejezete ismerteti a malthusi népesedési elméletet, és leírja az Eurázsiai projekt kutatási koncepcióját. Ezután három fő részt találunk. Az első a vizsgált közösségek összehasonlító elemzését tartalmazza a korábban ismert kutatási eredmények alapján, és megfogalmaz bizonyos várakozásokat, alaptételeket a halandóság szintjével és a halandósági krízisekkel szembeni sebezhetőséggel kapcsolatban, amelyeket az egyes elemzéseknek kell majd igazolniuk vagy cáfolniuk. A szerzők sorra tárgyalják a múltbeli életszínvonal mérésének kérdését, annak kelet és nyugat közötti különbségeit, a rövid távú gazdasági válságok halandósági hatásait, a gazdasági válságok hatásait, a táplálkozás, társadalmi helyzet, a fertőzésekkel szembeni kockázat szempontjából. Vizsgálták azt is, hogy a rövid távú válságok hatásaiban mutatkoztak-e különbségek nem, kor vagy társadalmi-gazdasági helyzet szerint, azaz hogy válság idején az érintettek döntéseit a források elosztását illetően mennyiben befolyásolták a nemek vagy kor szerinti diszkrimináció szempontjai, illetve a rendelkezésre álló készletek mennyisége. Összehasonlították a tágabb közösségek, háztartások és családok szerveződését a vizsgált területeken, majd elemezték a különbségeket a rövid távú gazdasági válságokra való érzékenység tekintetében. A második rész öt fejezete lokális esettanulmányokat tartalmaz, amelyek bemutatják a vizsgált közösségek (négy dél-svédországi plébánia; négy település Belgium keleti részéből; egy-egy toszkán és emiliai olasz falu, valamint Velence népességének egy része; két Ou régióbeli északkelet japán falu; és az északkelet-kínai Liaodong hét rurális közössége) földrajzi, gazdasági, társadalmi viszonyait, a halandóság hosszú távú trendjeit, és közlik az eseménytörténeti elemzés részletes eredményeit. A harmadik rész a lokális kutatási eredmények összehasonlító elemzését tartalmazza. Itt külön fejezetet találunk a nemek szerinti halandósági különbségekről, a csecsemő- és gyermekhalandóságról, az időskori halandóságról, valamint a halandósági különbségeket és a rövid távú gazdasági válságok halandósági következményeinek különbségeit meghatározó tényezőkről.

A könyv legfőbb erénye az újszerű módszertani és elméleti megközelítés: az individuális adatok feldolgozása, az event history analysis felhasználása és a korábban jellemző eurocentrikus, malthusiánus szemlélet meghaladása. Az elemzés feltárja, hogy míg a halandósági szintek és a gazdasági válságok halandósági következményeinek vizsgálata az aggregált adatok szintjén inkább a gazdasági feltételek, a klíma, a földrajzi helyzet hatásait mutatják döntőnek, addig a mikroközösségek elemzése a közösségi szinten az intézményes politika,

háztartásszinten pedig az erőforrások megosztásáról való személyes döntések szerepét helyezik előtérbe. A külső (itt gazdasági) hatások mindenütt kiváltják az érintett népségek válaszait, de a válaszok különbözőek lesznek nemzettől, régiótól, közösségtől függően, csakúgy mint a rokoni kapcsolatok, családi és egyéni körülmények szerint. A mikroelemzések nyilvánvalóvá tettek, hogy a halandóságot nem egyszerűen a külső gazdasági vagy biológiai tényezők befolyásolják, hanem inkább társadalmi tényezők határozzák meg, a halandóság szintjében alapvető a társadalmi és politikai szerveződés szerepe, hiszen a család, a tágabb lakóközösség vagy az állam rendelkezett a források elosztásáról, és ennek különösen válságok idején volt igen fontos szerepe a halandóság szempontjából.

A könyv az egyik oldalon igazolja Malthus feltevését arról, hogy a mikroszintű viselkedés mintáinak feltárása valóban megvilágítja a társadalmi szerveződést és a demográfiai viselkedés meghatározó faktorait. A másik oldalon viszont cáfolja a demográfiai viselkedés azóta is népszerű kelet-nyugati dichotóm modelljét. Egyrészt – mint említettük – az életszínvonal nem volt alacsonyabb a preindusztriális Ázsiában, mint Európában, és a túlnépesedésnek sem látszik nyoma. Másrészt az is világos az Eurázsia projekt mikroelemzései nyomán, hogy a malthusi pozitív fékek szerepe sem volt nagyobb Ázsiában, mint Európában, sőt, nyugaton erősebbek voltak a gazdasági válságok halandósági hatásai, a halandóság rövid távú ingadozásai nagyobbak voltak. Malthusnak annyiban igaza volt, hogy a keleti és nyugati halandósági minták különböztek egymástól, de e mögött nem az életszínvonal és a pozitív, illetve megelőző fékek eltérő szerepe állt, hanem a társadalmi igazságosság alapvetően eltérő tradíciója. A különbség igen szemléletesen mutatkozik meg a gazdasági válságokra adott halandósági válaszok természetében. A krízisek halandósági következményei Nyugat-Európában elsősorban gazdasági-társadalmi helyzet (mindenekelőtt tulajdon) szerint különböztek: a birtokkal rendelkezők adott esetben profitálhattak is az élelmiszerárak emelkedéséből, amely a földnélkülieket sújtotta leginkább. Ázsiában elsősorban a nemi szerepek és a háztartáson belüli hatalmi pozíció volt a fő differenciáló tényező, válság idején az egyébként igen erős egyenlőtlenségek csökkentésére törekedtek a szűkös források elosztásánál, így a rövid távú krízisek, áremelkedések legérzékenyebben a felnőtt és idősebb férfiakat (és a lánysecsemőket) érintették, a nőket általában sokkal kevésbé. Kínában a privilegizált helyzet (családfőség, valamely tisztség ellátása) válság idején éppen fokozott halandósági kockázattal járt. A nyugati társadalmakban erősebbek voltak a státuskülönbségek, válságok idején jellemzőbb volt a diszkriminatív viselkedés, a népesség nagy része sebezhetőbb volt a gazdasági krízisekkel szemben, míg Ázsiában állandóbbak voltak a preferenciák (pl. nemek szerint), válság idején a stabilitás fenntartására törekedtek a diszkrimináció csökkentésével, így a gazdasági válságokkal szembeni érzékenység kisebb volt. Válságok idején az állami vagy közösségi szerepvállalás

(segélyezés) is a társadalmi igazságosság eltérő mintáihoz igazodott: Ázsiában jelentősebb volt az állam szerepe válságok idején, elsősorban arra törekedtek, hogy rossz termések idején elkerüljék a nagy áremelkedéseket és megoldják a nép élelmezését, míg nyugaton az állami szerepvállalás kisebb volt, és elsősorban a termelők érdekeit tartotta szem előtt, azt igyekeztek elkerülni, hogy bő termés esetén az árak túlságosan csökkenjenek. A segélyezés itt a földnélküli szegények helyett elsősorban a tartósan betegek, árvákra, özvegyekre irányult.

A mikroelemzés során megdőlni látszott több széles körben elfogadott antropológiai hipotézis is. Az időskori halandóság például nem függ össze a háztartás-összetétellel, így nem igazolódott az a Csajanov modelljéből következő feltételezés, hogy a háztartáson belüli eltartási arányok érzékenyen befolyásolják a háztartás tagjainak életszínvonalát és ezen keresztül halandóságát. Hasonlóképpen nem igazolódott az a feltevés, hogy a nagyobb, bonyolultabb összetételű ázsiai háztartások eleve nagyobb védelmet jelentenek a gazdasági válságok hatásaival szemben, mint a kisebb és egyszerűbb európai háztartások. Az ázsiaiak kisebb szenzibilitása máshonnan ered, a háztartásszerkezetnek van hatása a tagok halandóságára, de a különbségek nem a keleti és nyugati társadalmak között jelentkeznek, hanem mindenhol megfigyelhetők. A lényeges tényezőt a létfenntartási forrásokhoz való hozzájutás és az ezek elosztását meghatározó háztartási szintű döntések jelentik, és itt a háztartásméret,- szerkezet- és összetétel mellett az egyének pozíciójának is fontos szerepe van (nem, kor, háztartásfőhöz való viszony, özvegyiség, szülők elvesztése stb.). Ugyanígy nem tartható az elemzés alapján a patriarchális kelet és az egyenlőbb nemi szerepeket biztosító nyugat mítosza a preindusztriális kor vonatkozásában.

Nyilvánvalóvá vált, hogy – miközben kimutatható egyfajta kontinentális különbség a gazdasági válságok halandósági következményei terén – kor, nem, családi állapot, háztartásszerkezet és-összetétel, a háztartáson belüli kapcsolatok szerint vizsgálva nincsen egységes keleti vagy nyugati halandósági modell. A számos különbség dacára a „hétköznapi” halandóság szintjei meglehetősen hasonlóak voltak a vizsgált közösségekben, míg a válságokra adott halandósági válaszok meglehetősen eltérőek. Az exogén gazdasági és biológiai faktorok mellett a társadalmi tényezők tűnnek elsődlegesnek, az eseménytörténeti elemzés éppen a halandóságot nagyban befolyásoló emberi hatóerő szerepére irányította a figyelmet. A különböző szintű szereplők (állam, lakóhelyi közösség, háztartás, individuumok) nem passzív elszenvedői az exogén hatásoknak, hanem folyamatosan értékelnek és döntenek, kialakítják a preferenciák és politikák rendszerét, amelyek befolyásolják ezek kulturális kontextusát, amiként a kultúra is befolyásolja a döntéseket. A kultúra ebből a perspektívából nem valami változatlan program, amely diktálja a hiedelmeket és a gyakorlatot a passzív népeségek számára, hanem egyfajta útmutatás vagy keret az egyének, családok, nagyobb közösségek számára a környező világ értelmezéséhez és az

elérhető döntések skálájának meghatározásához. A tudatos vagy nem tudatos döntések azután szüntelenül átírják a többiek számára a kulturális kontextust, a visszacsatolás folyamatos. A mikrovizsgálat a makroszinten megfogalmazott, leegyszerűsítő, dichotóm kelet-nyugati modell leírása helyett ennek az interakciónak a megértésére helyezi a hangsúlyt.

A mű az utóbbi évek egyik legjelentősebb társadalomtörténeti, történeti demográfiai munkája. Méltatói példaszerűnek ítélik mind az összehasonlító társadalomtörténet, mind a halandósági kutatások, mind a mikrotörténelem szempontjából. Újszerűsége elfedi gyengéit, amelyek elsősorban az adatok korlátozott mennyiségében és a módszerek, felállított modellek kiérleletlenségében rejlenek. A szerzők maguk is rámutatnak arra, hogy az adatbázis építése jelenleg is folyik, a jövőben lényegesen nagyobb anyagon lehet majd tesztelni a jelenlegi eredményeket. A területenként eltérő források miatt a modelleket sem sikerült minden esetben teljesen egységesíteni, ami további problémákat vethet fel. Mások is rámutattak már arra, hogy a szerzők időnként talán túlzott magabiztossággal vonnak le következtetéseket statisztikailag kevésbé meggyőző táblákból, ahol a különbségek kicsik, nem egyértelműek és az esélyhányadosok nem mindig szignifikánsak. Az eredmények mögött olykor talán a modellek különbözősége, az adatok, mutatók összehasonlíthatóságának nehézségei vagy a hiányos regiszterek felhasználásából fakadó problémák állhatnak.⁶ Egy mindenesetre biztos: a munka a történeti demográfia jelenleg meghatározó irányvonalát jelenti. Jelentős méretű, individuális szintű, longitudinális adatbázisok felhasználása, az elemzési szintek változtatása, eredményeik összehasonlítása, a kifinomult matematikai-statisztikai módszerek alkalmazása jelenti azt a lehetőséget, amely segít meghaladni a makroelemzések vagy a családrekonstrukciós vizsgálatok sokszor pusztán leíró jellegét. Az is nyilvánvaló, hogy sokak hiedelmével ellentétben a mikroelemzés használhat nagy adattömeget, és élhet kvantitatív módszerekkel. Ugyanakkor az ismertett kutatási módszer nem alkalmazható mindenhol. Magyarországon pl. szintén léteznek néhol egyházi vagy állami népességregiszterek (Status Animarum, Conscriptio Animarum, „Józsefi népszámlálás”, Conscriptio Ignobilium stb.), de ezekből még helyenként sem igen állíthatók össze hosszabb időtartamra vonatkozó, többé-kevésbé folytonos adatsorok. A feladat itt egyrészt a mégis rendelkezésre álló források felkutatása, illetve a modern követelmények figyelembe vételével az alternatív kutatási programok kidolgozása lehet.

Őri Péter

⁶ Lásd Gabriele Doblhammer ismertetését (*European Journal of Population*, 22. 2006/1. 98–100.).

SZERZŐK JEGYZÉKE

Faragó Tamás – történeti demográfus, Corvinus Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet,
tamas.farago@mail.datanet.hu

György-Dávid Anita – PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola
gyorgyani@gmail.com

Őri Péter – történész, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet,
ori@demografia.hu

Pakot Levente – történész, ELTE BTK Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Műhely és Doktoriskola – KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
pakotlevi@yahoo.com

KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET
TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI FÜZETEK

Sorozatszerkesztő: DÁNYI Dezső (1–15.), FARAGÓ Tamás (16.)

1985

1.

KÁRMÁN Tamásné: A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I.
A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai
szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig (1867–
1894).

2.

FARAGÓ Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyomá-
nyos falusi kézművességben. (Pilis-Budakörnyék 1724–1779) 7–45.

ANDORKA Rudolf: Az európai nagy pestisjárványok. 47–70.

DÁNYI Dezső: Az első magyarországi népszámlálás kétszáz éves évfordulójá-
ra. 71–97.

1987

3.

NYÁRÁDI R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a
magyar államalapítástól a dualizmus koráig. 7–55.

ANDORKA Rudolf: Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és
Besence református anyakönyveinek családrekonstitúciós vizsgálata alap-
ján. 57–96.

KOMLOS, John: A gyermek testmagasságának növekedési sémái Kelet-
Közép-Európában a 18. században. 97–117.

KOHUTOVA, Maria: Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában.
119–125.

1988

4.

ANDORKA Rudolf: A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei.

1989**5.**

HORVÁTH Róbert: Fáy András népességtudományi és népességstatistikai munkássága.

6.

BOGDÁN István: Magyarország kézművesmesterei 1828-ban.

HUNYADI István: XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján.

7.

KÁPOLNAI Iván: Barsy Gyula biográfia.

1990**8.**

MÁDAI Lajos (szerk.): Schneller Károly népességtudományi életműve.

1991**9.**

DÁNYI Dezső (szerk.): Demográfiai átmenet Magyarországon.

SZENTGÁLI Tamás: A demográfiai átmenet elmélete. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 21–34.

ANDORKA Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 35–41.

HABLICSEK László: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 43–97.

DÁNYI Dezső: Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–1859. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 99–156.

KAMARÁS Ferenc: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 157–187.

DÁNYI Dezső: Demográfiai átmenet 1880–1960. (Princetoni indexek) (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 187–231.

1992**10.**

FÜGEDI Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 7–60.

ÁJUS Ferenc – HENYE István: Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910.) 61–113.

11.

MÁDAI Lajos: Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselőválasztási eredmények demográfiai összefüggései.

1993**12.**

DÁVID Zoltán: A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejalet területén. 7–31.

KOLLEGA TARSOLY István: Német bevándorlók II. József korában. 33–55.

VÉCSEI Károly: A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában. 57–106.

DÁNYI Dezső: A hazai népesség- és népesedésstatistika kezdetei. 107–290.

1994**13.**

KÁPOLNAI Iván: In memoriam Horváth Róbert (Kísérlet Horváth Róbert tudományos munkásságának vázlatos áttekintésére) 9–11.

GYURGYIK László: Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950–1991. 13–42.

ŐRI Péter: Pest megyei járások lélekösszeírásai. 43–80.

VÉCSEI Károly: Vándorlás, nemzetiségi és demográfiai struktúrák Erdélyben. 81–108.

DÁNYI Dezső: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–30. Néhány területi, foglalkozási jellemző. 109–200.

1995**14.**

DARÓCZI Etelka: A halandóság törvényhatóságok közti eltérései és társadalmi-demográfiai összefüggései a magyar korona országaiiban 1900–1901. 7–62.

MELEGH Attila: Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. 65–105.

KOVÁCS Béla: A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván. 109–142.

DÁVID Zoltán: Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. 143–180.

1996**15.**

DÁNYI Dezső (szerk.): II. József népszámlálásának községi adatai.

1997**16.**

DÁVID Zoltán: A székelyek száma 1567–1992. 7–73.

BENDA Gyula: Keszthely népessége, 1696–1851. 75–143.

A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI ÉVKÖNYVE

Szerkesztők: FARAGÓ Tamás, ŐRI Péter

2000

GRANASZTÓI György: Történelem és történetírás. Jegyzet arról, hogyan változik az ország lélekszáma hosszú időtartam alatt. 9–20.

DÁNYI Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. 21–121.

BENDA Gyula: A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. 122–165.

POZSGAI Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. 166–224.

HEILIG Balázs: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. 225–265.

MELEGH Attila: Házasságtörés Halason a 17–18. században. 266–291.

2001

FARAGÓ Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. 19–63.

KEMÉNYFI Róbert: A mérés lehetőségei az etnikai, vallási és a nemzetiségi kisebbség fogalmában. 65–77.

VÉKONY Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. 81–103.

KUBINYI András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. 105–119.

KOVÁTS Zoltán: A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870). 121–127.

- H. NÉMETH István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). 129–141.
- DÁNYI Dezső: Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében. 143–192.
- ŐRI Péter: A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. 193–222.
- BENDA Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. 223–249.
- DÖVÉNYI Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. 251–264.
- POZSGAI Péter: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. 265–281.
- HABLICSEK László: Népességreprodukció: múlt és jövő. 285–303.
- DARÓCZI Etelka: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. 305–326.
- TÓTH Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességfejlődésben. 327–341.
- SZARKA László: A kisebbségi magyar közösségek fejlődési feltételei Trianon után. 343–351.
- GYURGYÍK László: A (cseh)szlovákiai magyarság lélekszámának és településszerkezetének alakulása (1918–2000). 353–370.
- SEBŐK László: Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség demográfiai alakulására. 371–388.
- STARK Tamás: Háborús népességmozgás a Kárpát-medencében (1938–1948). 389–411.
- KARASSZON Dénes: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozása – orvostörténelmi megvilágításban. 415–422.
- KAPRONCZAY Károly: Népesség – járványok. 423–431.
- MOHOS Márta: A demográfiai magatartás alakulása a XIX–XX. század fordulóján. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. 433–443.
- STRAUB Ilona: A közegészségügyi-járványügyi struktúra és a járványügyi helyzet változása Magyarországon Trianontól napjainkig. 445–457.
- GÁRDOS Éva – JOUBERT Kálmán: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban. 459–479.
- EIBEN Ottó: A magyar gyermekek biológiai állapota a XX. században. 481–502.
- JOUBERT Kálmán – GYENIS Gyula: A fiatal felnőttek biológiai állapota a sorkötelesek és az egyetemi hallgatók adatainak tükrében. 503–526.

2002

- FARAGÓ Tamás: II. József népszámlálása Borsod megyében (1786). 7–38.

- ŐRI Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. 39–73.
- VERES Valér: Adalékok Erdély 18. századi népesség etnikai összetételének kérdéséhez. 75–108.
- BENDA Gyula: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen 1757–1851. 109–141.
- ELTER András: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. 143–199.
- SEBESTYÉN István: Tiszabó történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737–1799). 201–248.
- FARAGÓ Tamás: Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). 249–297.
- ŐRI Péter: A történeti demográfia Franciaországban. 299–318.

2003

- O. G. Eiben – C. G. N. Mascie-Taylor: The age at menarche and the social status of the family. 5–31.
- FARAGÓ Tamás: Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. 33–87.
- ŐRI Péter: Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. 89–127.
- FARAGÓ Tamás: Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásának tükrében. (Kísérlet a régió statisztikai leírására.) 129–177.
- KOLTAI Gábor: Óriszentpéter népesedési viszonyai 1784–1895. A református egyházközség családrekonstrukciója. 179–235.
- PAKOT Levente: Szentegyhászfalu népessége, 1728–1914. 237–270.
- BUSKÓ Tibor László: A hosszú távú demográfiai vizsgálat angol modellje. 271–295.
- SOHAJDA Ferenc: A hosszú távú demográfiai vizsgálat francia modellje. 297–315.
- BUSKÓ Tibor László: A magyarországi városmonográfiák történeti demográfijáról. 317–342.

2004

- Anna Loutfi: Patriarchal legalist utopia in late nineteenth century Hungary. A discussion of processes of “national selection” at work in the 1877 law on guardianship. 5–22.
- FARAGÓ Tamás: Szolga- és cselédnépesség a történeti Magyarországon a számok tükrében az első világháború előtt. 23–47.

- ELTER András: Járványhalandóság, házasodás és piacodosás Dunabogdányban a 19. században. 49–81.
- POZSGAI Péter: II. József népszámlálása Abaúj és Torna megyében I. A forrásközlés, a forráskritika és a feldolgozás szempontjai. 83–155.
- SOHAJDA Ferenc: Zala megye népesedéstörténetének irodalma. Hangsúlyok, hiányok, hipotézisek. 157–179.
- VERES Valér: A 16–18. századi Bihar vármegye történeti demográfiai irodalmának kritikai elemzése. 181–192.
- ŐRI Péter: Pest-Pilis-Solt vármegye történeti demográfiai irodalmának összefoglalása. Eredmények, lehetséges kutatási irányok. 193–242.

2005

- SOHAJDA Ferenc: A halandósági válság témája az utolsó tizenöt év történeti demográfiai irodalmában. 7–17.
- FARAGÓ Tamás: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. 19–78.
- KISS László: Látták, hogy jön? Védekezési kísérletek az első magyarországi kolerajárvány idején. 79–92.
- TÓTH Árpád: Járvány, éhínség és háborús pusztítás egy középvárosban. Adalékok a pozsonyi halandóság történetéhez, 1790–1849 között. 93–114.
- ŐRI Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. 115–162.
- PAKOT Levente: Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1739. 163–188.
- GÉRA Eleonóra: A fertőző gyermekbetegségek elleni védekezés kialakulása Magyarországon. 189–220.
- MAKLUCZ Attila: Népmozgalmi folyamatok egy bihari településen (Szentjobb). 221–235.

SZERZŐINKNEK

A kéziratokat Microsoft Word programban kettes sorközzel gépelve, szerkesztetlenül kérjük, nyomtatva és lemezen, az ábrákat és táblákat az eredeti programban (lehetőleg Word vagy Excel), szerkeszthető változatban is. Kérjük ne alkalmazzanak gépi szóelválasztást.

A kéziratokat a szerkesztőség címére küldjék: Óri Péter, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 1024 Budapest, Buday L. u. 1–3. tel.: 345 6391, fax 345 1115, e-mail: ori@demografia.hu

A kéziratához kérünk egy-két oldal terjedelmű, magyar nyelvű összefoglalót. Ebben röviden ismertessék kérdésfeltevésüket, főbb eredményeiket és hivatkozzanak fontosabb táblázataik, térképeik, mellékleteik számára is.

Formai ajánlások

1. A szöveget lehetőleg harmadik személyben írják. Kivéve, ha valakinek köszönetet mondanak átengedett információért vagy egyéb segítségért.
2. Helykímélés céljából ajánlott a szövegközi jegyzetek használata, mely a szerző(k) vezetéknevét, a kiadás évét, esetenként a hivatkozott oldalszámot tartalmazhatja. Azonos szerző ugyanazon évben megjelent hivatkozását kurrens betűkkel különböztethetik meg.

Pl. (Dányi 1991a)

(Andorka 1992, 25–27)

3. Háromnál több szerző, illetőleg magyarázó szöveg esetén használjanak lábjegyzetet. Hivatkozásnál azonban itt is tartsák magukat a szerző vezetékneve, a kiadás évszáma, az oldalszám feltüntetésének elvéhez.
4. A szövegközi rövid hivatkozások feloldását az irodalomjegyzékben végezzék el. Ennek főbb formai megoldását az alábbiakban adjuk meg.

Könyvek: Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története.* Osiris, Budapest

Tanulmányok konferencia vagy gyűjteményes kötetben: Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I.* KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 87–114.

Folyóiratok: Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia* 20. 1. sz. 56–87.

Kéziratok: Husz Ildikó: Háztartás- és családszerkezet Zsámbékon a 18–19. században. *Kézirat*

5. A jegyzetekben hivatkozott levéltári források rövidítéseinek feloldását – esetleg az átnézett/felhasznált levéltári fondok felsorolásával együtt – az irodalomjegyzék előtt sorolják fel.
6. Táblázatokat, ábrákat, térképeket szöveg közben is elhelyezhetnek, de terjedelmesebb adathalmaz esetén tegyék azt függelékbe. Mindegyiket lás-
sák el címmel, számmal, forrásmegjelöléssel. Indexek, százalékos adatok
esetén jelezzék az alapul szolgáló esetszámot.